

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Fábián Pál: Túlzott előzékenység

Szathmári István: Nyelv és sajtónyelv

Heltainé Nagy Erzsébet: Írói nyelvművelés a XX. század első felében; Ady Endre nyelvféltése

Fodor István: Kapcsán és társai

Nagy L. János: A szerkezet jelentése felé

N. Lőrincz Julianna: Az ellentét kifejezőeszközei Petőfi Sándor Csalogányok és pacsirták című versében

Éder Zoltán: A magyar mint idegen nyelv a felsőoktatásban

A. Jászó Anna: Nyelvi tudatosság — olvasástanítás — helyesírás

Guttmann Miklós: A nyelvi környezet szerepe az anyanyelvi tantárgypedagógia tartalmának gazdagításában

Tölgyessy Zsuzsanna: Ragadványnévodás a családban és az iskolában

Klaudy Kinga: Fordításelmélet és szociolingvisztika

Wacha Balázs: Egyszerűség, ismétlődés

Rácz János: A TESz és az ÚMTsz. anyagából kimaradt halnevek

Zsemlyei János: Blattol, blattolás

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVÁS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Színház u. 5—9. 266. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Fábián Pál</i> : Túlzott előzékenység	265
<i>Szathmári István</i> : Nyelv és sajtónyelv	267
<i>Heltainé Nagy Erzsébet</i> : Írói nyelvművelés a XX. század első felében; Ady Endre nyelvfeltétele	275
<i>Fodor István</i> : <i>Kapcsán</i> és társai	290

Íróink nyelve

<i>Nagy L. János</i> : A szerkezet jelentése felé	296
<i>N. Lőrincz Julianna</i> : Az ellentét kifejezőeszközei Petőfi Sándor Csalogányok és pacsir- ták című versében	301

Nyelv és iskola

<i>Éder Zoltán</i> : A magyar mint idegen nyelv a felsőoktatásban	311
<i>A. Jászó Anna</i> : Nyelvi tudatosság — olvasástanítás — helyesírás	320
<i>Guttman Miklós</i> : A nyelvi környezet szerepe az anyanyelvi tantárgypedagógia tartal- mának gazdagításában	331
<i>Tölgyessy Zsuzsanna</i> : Ragadványnévvadás a családban és az iskolában	340

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Klaudy Kinga</i> : Fordításelmélet és szociolingvisztika	343
<i>Wacha Balázs</i> : Egyszerűség, ismétlődés	347

MAGYAR NYELVŐR

117. ÉVFOLYAM * 1993. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Túlzott előzékenység

Hallgatom a rádiót, nézem és hallom a televíziót. Mindkét égi csatornán ömlenek az idegen mozaikszók: *nátó, usa, áj-em-ef, ű-dé-ef, cé-es-ű, éjcs-bí-ou, szí-áj-é, bí-bí-szí, uneszkó, unicef, opec—opek, szí-en-en* stb. A sort vég nélkül lehetne folytatni. Nincs semmilyen felmérés arról, hogy az előbbi hangsorok mögé hányan tudják odaképzelné, „odalátni” az írásképeket, de az a gyanúm, hogy erre aligha képes egy átlagos rádióhallgató vagy tévé néző. Ennek nem annyira ő az oka, mint inkább az a sajnálatos összevisszaság, amely az idegen mozaikszók magyaros és idegen módra való kiejtése dolgában általánosan uralkodik.

Vannak olyan idegen mozaikszavaink, amelyeket egyszerre „magyar” és „idegen” módra olvasunk el és mondunk ki, Ilyen pl. az *FDP* betűszó, amely a német *Szabad Demokrata Párt* német nevéből, a *Freie Demokratische Partei* kezdőbetűiből alakult, s amelyet a németek is, mi is egyformán olvasunk el, azonosak lévén ez esetben a betűnevek.

Ez a legszerencsésebb eset, de ilyen voltaképpen nincs sok, mert ugyanazon latin betűk neve a különböző európai helyesírásokban koránt sem azonos. A mi *c* (= cé) betűnk a németben is *cé*, olaszul azonban már *csi*, a franciában *szé*, az angolban *szí*; a *h* (= há) a németeknél is *há*, de az olaszoknál már *akka*, az angoloknál *éjcs*, a franciáknál *as*; az *i* magyarul, németül, olaszul, franciául stb. szintén *i*, ám angolul *áj*; stb.

Azonnal megbillen tehát az egyensúly, ha olyan idegen mozaikszót veszünk át, amelyet az átadó idegen nyelvben másképpen olvasnak el, mint ahogyan mi tennénk. Ilyenkor két eset lehetséges.

Lehet ragaszkodni az idegen kiejtéshez, ahogyan ez pl. az „ef-bí-áj” (*FBI*) esetében szokásba jött; és lehet az idegen betűket magyar nevük szerint is kimondani vagy összeolvasni: „usa” (angolosan „jú-esz-éj”; *USA*); stb.

Az a megfigyelésem, hogy újabban az „eredeti”, vagyis az átadó nyelvbéli ejtémód a „sikkos”, feltéve, hogy ez a nyelv az angol, néha a francia. Az „áj-ti-ti Nokia” (*ITT Nokia*) helyett véletlenül sem lehet(ett) hallani a reklámban „í-té-té Nokiá”-t. És a „biö”-höz is ragaszkodnak az expósok „bie” vagy „bé-í-e” helyett (*BIE*). — Más nyelvekre nem szokás ennyire

vigyázní: hiába világnyelv a spanyol, ki tudja, hogyan kell a spanyol betűszókkal bánni!?

Én ezt a „diszkriminatív” szokást nem tartom szerencsésnek. Több okból nem. — Az, hogy nem ismerjük az angol, a francia, a német, az olasz stb. betűneveket, teljesen természetes. Nem hiba hát, ha az egyik, most választást nyerő francia pártot „ú-dé-ef”-nek (*UDF*), nem pedig „ú-dé-ef”-nek, az amerikai mozis-filmes televíziós hálózatot „há-bé-ó”-nak (*HBO*), nem pedig „éjcs-bí-ou”-nak mondjuk. — Saját betűink szerint mondvá az idegen mozaikszókat is láttatni tudjuk. — Nem ismerhetjük az olyan betűszó-kimondási trükköket sem, amilyen pl. a *WHO*-é. Ezt ugyanis az angolok nem „dabljú-éjcs-ou”-nak ejtik, hanem nemes egyszerűséggel „hú”-nak, mivel alakja megegyezik a *who?* (e.: hú) = ’ki? kicsoda’ névmáséval. Maradjunk hát a „vé-há-ó” mellett!

Ellentmondásnak látszik, pedig ez az igazság: a saját nyelvű kiejtéssel követjük a nemzetközi szokást; nevezetesen azt, hogy minden nyelv a maga betűnevei szerint ejti a mozaikszókat. Ami nekünk „vé-há-es” (*VHS*), az az olaszoknak „vu-akka-essze”, a németeknek „fau-há-esz”, az angoloknak „vi-éjcs-esz”; stb. — Ösztönösen is erre a saját megoldásra hajlunk; ezt bizonyítja a már elhangzott neveken túl az *OPEC* (e.: opec v. opek), az *UNESCO* (e.: uneszkó), az *UNICEF* (e.: unicef) és még sok más betűszó.

Részemről sajnálatosnak tartom, hogy közgazdászaink és politikusaink a Nemzetközi Valutaalap angol nevéből, az *International Monetary Foundból* alkotott betűszót „áj-em-ef”-nek, nem pedig „í-em-ef”-nek mondják, és a sokat emlegett „dzsi-di-pi” (*GDP*) sem lenne kevesebb, ha „gé-dé-pé”-nek ejtenénk. — Mert hogy az ilyen folyamatok lassíthatók, sőt talán még vissza is fordíthatók, azt számomra az „í-bé-em” (*IBM*) esete bizonyítja: a cég nagy propaganda-hadjárata idején következetesen „í-bé-em”-nek hirdette magát, s ezzel az „áj-bí-em”-es kiejtést hátrább szorították. (Csak tájékoztatásul: olaszul a név természetesen „i-bi-emme”).

Persze, amit már megszoktunk, azt már ne bolygassuk: tehát pl. az amerikai hírszerző szolgálat maradjon „szí-áj-é” (*CIA*); a londoni rádió meg „bí-bí-szi”! (Bár ezt is hallottam -- nem is egyszer — a BBC-ben „bé-bé-cé”-nek ejteni!)

Hogy a túlzott előzékenykedés hová fajulhat, arra elrettentő példa lehet a következő élményem. — A tavasszal az egyik esti Egyenlegben arról tudósították a magyar tévénezőket, hogy az angol trónörökösnek és nejének magánbeszélgetéseit az „em-áj-fájv” lehallgatta. Ha nem olvastam volna számos második világháborús kémhistóriát, ezt az „em-áj-fájv”-ot sohasem fejtettem volna meg; de szerencsére leesett a tantusz: amit én „em-í-öt”-nek olvastam magamnak, mert *MI-5*-öt láttam, azt ejtette a riporter előkelően, angolosan. Ezen az alapon joggal elvárhatnók, hogy a BBC műsorvezetői és riporterei „the hungarian három per hármas secret service”-ről tájékoztassák az angol hallgatókat és nézőket. Bizonyos, hogy ezt sohasem fogjuk hallani.

De hát akkor...?

Fábián Pál

Nyelv és sajtónyelv*

1. Tagadhatatlanul hasznos és időszerű dolog több renden is a sajtó nyelvével foglalkozni. Hasznos, mert ez a nyelvi és stílusréteg tükré és formálója nyelvhasználatunknak, sőt nyelvi viselkedésünknek. Ott mozog mögötte a teljes mai élet; megjeleníti szinte a teljes mai nyelvhasználatot; jelzi az új nyelvi eszközök és kifejezésmódok feltűnését, elterjedését vagy kiszorulását és így tovább (vö. Kemény Gábor: *Nyr.* 109 [1985]: 268). Mindemellett hangsúlyoznom kell: mindez több nehézséget támaszt. Először is a sajtó által tükrözött mai társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális élet több szempontból zavaros, amelyben az erkölcsi és egyéb értékek — enyhén szólva — erősen meginogtak, és ez utóbbi természetesen megmutatkozik a nyelvhasználatban is. Továbbá a szöveg vizsgálatával és a pragmatikával gazdagodott nyelvtudományunk is adós még a stílusrétegek, ill. szövegtípusok meghatározásával, valamint — pl. a sajtónyelv — pontosabb elhatárolásával és főként leírásával.

Töprengtem tehát, hogyan építsem fel előadásomat. Úgy gondoltam, bizonyos nyelvi-stilisztikai hibák felsorolása helyett a funkcionális stilisztika szemléletét követve és az elmélet síkján a nyelvi funkciókból kiindulva igyekszem eljutni a stílusrétegeig. Majd megpróbálom jellemezni a sajtónyelvet, kiemelve a már fentebb is jelzett fontosságát. Itt azonban kénytelen leszek kitérni az ún. hátráltató tényezőkre. És végül rámutatok, mit lehetne, kellene tennünk, hogy a sajtónyelv minden szempontból jó irányban formálja nyelvhasználatunkat.

2. Lássuk először röviden, csak jelzésszerűen, hogyan lesz a nyelvből stílus, ill. szöveg, amely — bizonyos normákat követve — meghatározott szövegtípust, stílusréteget képvisel. Egy kissé leegyszerűsítve a dolgot: a kommunikációban elkülöníthetjük a nyelvet, a beszédet és a stílust. Ebben a felfogásban a nyelv valójában anyagraktár: hangoknak, szavaknak és kifejezéseknek, valamint alak-, mondat- és szövegtani jelenségeknek az együttese, továbbá ezek használati szabályainak az összessége. Aki most már közölni akar valamit, a kommunikációs tényezőktől függően ebből válogat. Így jön létre a beszéd. A beszéd pedig — a kifejezés *hogyan?*-jára, vagyis a kifejezés módjára téve a hangsúlyt, más szóval pragmatikai szempontból nézve — egyúttal stílus. A stílus tehát az a mód, ahogyan a kommunikáció eredménye: a beszéd meg van szerkesztve. És tegyük hozzá, a kommunikáció mindig szövegben megy végbe, szöveget eredményez. Nyelv, beszéd, stílus, szöveg ilyenformán szorosan összetartozó fogalmak. (Ezúttal elhagyom a stílusnak másodlagos közleményként, többletként, továbbá a megszokottól, a normáktól való eltérésként, ill. bizonyos nyelvi-stilisztikai eszközöknek meghatározott arányaként való tárgyalását is, jóllehet —

* Elhangzott a XXIV. Kazinczy-napokon, Kassán, 1993. márc. 19-én. A tanácskozás tárgya a kisebbségi sajtónyelv volt.

mutatis mutandis — ezek szintén éreztetik hatásukat a sajtónyelv, a sajtó-stílus létrejöttében.) (Az eddigieket részletesebben l. Szathmári István: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből* 324—36.)

Így jutunk el a funkcionális stílusokhoz, más, gyakoribb néven a stílusrétegekhez, amelyek közé a sajtónyelv is tartozik. Egyáltalán nem véletlen, hogy a funkcionális szempontokat előtérbe állító Prágai iskola foglalkozott és foglalkozik ezek kutatásával (Mathesius, Vachek, Hausenblas stb.). Alapkategóriának tekintette E. Riesel is (l. pl. E. Riesel—E. Schendels: *Deutsche Stilistik*. Moskau, 1875.), a finn P. Saukkonen pedig kvantitatív módszerrel, mennyiségileg igyekezett alátámasztani a korábbi megállapításokat (*Mistä tyyli syntyy?* Helsinki, Porvoo, Juva, 1984.). Újabban fellendülőben van az ún. szövegtipológia, különösen a londoni regiszteriskola munkássága folytán. Mindazonáltal magam még nem látok megnyugtató megoldást (vö.: Szabó Zoltán: *Nyr.* 108 [18984.]: 219—27; Kabán Annamária: *Benkő-Eml.* 304—10). Annyit merek tehát mondani most is, mint 1961-ben, hogy ti. a stílusréteg mindenekelőtt a társadalmi érintkezés meghatározott területén meghatározott helyzetekben tipikusan használt nyelvi-stilisztikai eszközök rendszere, ill. az ezek használatát szabályozó törvényszerűségek együttese. (A regisztert egyébként így írják körül: „a sajátos külső körülmények által meghatározott szövegtípus”; l. Kabán Annamária: i. h. 309.) Vagyis a stílusrétegek esetében ilyen összetevők kapnak hangsúlyt: a közlés társadalmi helyzete (tipikus közléshelyzetek); a közlési szándék; a külső körülmények. A nyelvi oldalt tekintve tehát ezek részrendszerek, szubkódok; valójában szöveg feletti kategóriák.

Hogy el tudjunk igazodni a sajtónyelvet illetően, még két jelenségről kell szólnunk, mint olyanokról, amelyekhez állandóan viszonyítunk: a nyelvi sztenderdről és a normáról.

Nyilván nem véletlenül tért át Benkő Loránd „A történeti nyelvtudomány alapjai” c. (Bp., 1988.) egyetemi segédkönyvében az „irodalmi nyelv” terminusról a „nyelvi sztenderd” megnevezésre. Magam mindezt a következőképpen látom. Az „irodalmi” jelző a nyelvi kiegyenlítődést túlságosan a szépirodalomhoz és az írott nyelvhez kötötte. Az értelmezésben pedig az „egység”, az egységes normarendszer túlzott hangsúlyozása olyan elemekben is erőltette az egységet, amelyekben erre nem volt szükség, ill. ott is teljes egységet feltételezett, ahol erről nem beszélhetünk. Tehát a nyelvi sztenderd vizsgálatakor az eddiginél még jobban figyelembe kell venni a teljes nyelvi életet, benne a mindenkori beszélt nyelvet, továbbá az egységet csak a realitásoknak megfelelően szabad konstatálnunk.

Nehezebb a norma ügye. Igazán megnyugtatóan talán sose tisztázódott. Mostanában azonban — legalábbis számomra — elfogadhatatlan nézetek jelentkeznek. Azt hiszem, abban már nincs vita, hogy több norma van: mind az írott és beszélt nyelvnek, mind a nyelvjárásoknak, az egyes regionális köznyelveknek, mind az ifjúsági nyelvnek, ill. a szakmai nyelvnek, sőt valójában minden szituációnak megvan a maga normája. (A szituációk tipológiájának létrehozására már akadnak kísérletek, l. pl. Oswald Ducrot

Tzvetan Todorov: Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. Paris, 1972. 88—90.) Van azonban egy ún. központi norma — vagy köznorma — is. Az 1974-ben hat szerzőtől (Jean Dubois stb.) Párizsban napvilágot látott „Dictionnaire de linguistique” pl. ezt írja a normáról: „On appelle norme un système d’instructions définissant ce qui doit être choisi parmi les usages d’une langue donnée si l’on veut se conformer à un certain idéal esthétique ou socio-culturel”, vagyis hogy ez a norma utasításrendszer és hogy valójában esztétikai és szociokulturális ideált jelent. Létrejöttében tehát fontos szerepet játszanak a szociokulturális viszonyok, a stilisztikai tényezők és a hagyomány.

Ismeretes, hogy újabban többen csak deskriptív normáról beszélnek, és — állítólag — kritériumként csupán a „megértés”-t ismerik el, vagyis a hagyományt, az eszményt, az esztétikumot nem veszik figyelembe. Nos — bár kérdés, hogy az a bizonyos „megértés” meddig terjed — én az így tekintett nyelvi jelenséget képtelen vagyok normaként értékelni (l. az 1992. október 15-i nyelvművelő konferencián elmondott előadásomat).

3. Mielőtt a nyelvi funkciókra és ezeknek a sajtóban való érvényesülésére rátérnénk — mivel mostani tanácskozásunk középpontjában a kisebbségi sajtó nyelve áll —, hadd szóljak néhány mondatban az anyanyelv megkülönböztetett szerepéről.

A köztudat szerint az anyanyelv egy nyelv a sok közül. Mindez persze igaz, csak hogy az anyanyelv az azt beszélőknek sokkal több ennél. B. L. Whorf amerikai antropológus ezt írta többek között: „mindnyájan anyanyelvünk foglyai vagyunk”. Majd mindezt meg is magyarázza: „a nyelv több mint a gondolatközlés eszköze, valójában fontos szerepet játszik a gondolat megformálásában”. Aztán így folytatja: „az ember oly módon érzékeli az őt körülvevő világot, ahogyan azt anyanyelve már eleve beprogramozta számára”. Valóban: anyanyelvünk révén vesszük birtokba a világot, továbbá az addigi megnevezéseket és gondolat kifejező módokat is így sajátítjuk el. Vagy ahogyan már-már költői módon Dobos László megfogalmazta „Határok nélkül” c. beszédében, ill. írásában (ÉA. 14. 2. sz. 1, 3): „Az anyanyelv öröklött vagyonunk, sejtjeinkbe szövődő tulajdonunk.” És „Az anyanyelv a világ, a világhoz vezető út is”. Ugyanakkor kiemeli a következőket: „A nemzetiség léttapasztalata, hogy a művelődés, a műveltség bázisa az anyanyelv.” És „Tapasztalat az is, hogy a nemzetiségi térfélen a nyelvvesztés a nemzetvesztés első, tragikus állomása.”

Hogy az anyanyelv gondolkodásunk alapja, arra sok minden utal: legérzékenlebben a szólások „lefordíthatatlansága”, az ún. mezőösszefüggések, a kontrasztív nyelvészet nélkülözhetetlensége — és még sorolhatnám tovább.

4. A nyelvi-stilisztikai funkciókat illetően induljunk ki Deme László szöveg meghatározásából: „A szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és meg-

formáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártág érzetét is felkeltse” (Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. Bp., 1980. 11). A kifejező, a tájékoztató és a befolyásoló funkció mellé — amelyeket ezúttal lényegében azonosnak vehetünk Bühler „kifejező, felhívó és ábrázoló” modelljével — (mivel publicisztikai stílusról lesz szó) oda kell vennünk a Jakobson által felállított hat funkció közül a fatikust (kapcsolatteremtő és -fenntartó funkció), a poétikait (amely az üzenetre irányul, és — mint Jakobson megjegyzi — nem korlátozódik a költészetre), valamint a metanyelvit, a nyelvi kódra irányuló magyarázó funkciót (Hang — jel — vers 221—4, vö. Fónagy: ÁNyT. 12: 82—4; Bárczi: Nyr. 80: 3). Mintegy összefoglalásként ideiktatom Fülei-Szántó Endrének a stílusra vonatkozó megjegyzését: „A stílust felfoghatjuk úgy is, mint a nyelvi szegmentumok és a szóválasztás olyan kombinációját, amely értékeket realizál (esztétikumot, világosságot, tömörséget, szabatoságot stb.)” (idézi Zeman László: A magyar nyelv rétegződése. Bp., 1988. 1051).

5. Így jutottunk el a sajtónyelvhez, a publicisztikai stílushoz, előre utalva számos jellemzőjére, mintegy a nyelv és a stílus egészének a fényében.

Számunkra legelőször két kérdés merül fel: hogyan bővült a *sajtó* szó jelentése, továbbá mikortól beszélhetünk sajtónyelvről, ill. publicisztikai stílusról. *Sajtó* szavunk, amely eredetileg a ’prés’ neve volt, többszörös jelentésváltozással a német ’irodalmi és újságtermékek nyomtatása’ jelentésű *Presse* mintájára 1795-ben mutatkozik ’hírlapok összessége’ értelemben (TESz.). Még az 1972-es ÉKsz. is így írja körül: ’nyomdai termékek, különösen hírlapok összessége’. Úgy látom, kezdeti próbálkozások után Kovalovszky Miklós utal rá először a Nyelvművelő Kézikönyvben (1985. 2: 620), hogy „A sajtó fogalmát itt (értsd: a „sajtó és nyelvművelés” címszó alatt) . . . szokásos értelménél tágabban fogjuk fel. . . nemcsak az időszaki sajtótermékeket értjük rajta, hanem a tömegtájékoztatási szerveket és eszközöket általában (újság, folyóirat; rádió, televízió, film).”

Az előadásom címében szereplő *sajtónyelv* kifejezés egyébként nem található meg egyik értelmező szótárunkban sem. Magam éltem vele 1975-ben (MNY. 71: 286) és Kovalovszky Miklós tárgyalja a „Mai magyar nyelvünk” c. 1976-os kiadványban (87—8), különválasztva a rádió és a televízió nyelvét. A lényegében szinonimájának számító *publicisztikai stílus*-t már említi és elemzi Terestyéni Ferenc „A magyar stilisztika vázlatá”-ban (1958. 9), tehát nyilván a nálunk akkoriban kibontakozni kezdő funkcionális stilisztika hatására (l. még MStÚ. 501, NyKk. 2: 713—4 és Világirodalmi Lexikon 11: 211—2). A *publicisztika* szó egyébként — hiányzik mind a TESz.-ből, mind az ÉrtSz.-ből — a latin eredetű *publikál* (’közzétesz’) származéka, mint a *publicista*, *publikáció* stb., és szerintem — az ÉKsz.-ban közölt leszűkített értelemmel szemben — a ’teljes sajtó’-t jelenti.

6. A funkcionális stilisztikának — és újabban a pragmatikai szemléletnek — az örvendetes térhódítása ellenére a jelzett stílusréteg leírása stb. mind nálunk, mind külföldön (elsősorban német, francia és finn stilisztikákat néztem át) — mint már jeleztem — még várat magára. Ezúttal a szélesebb értelemben vett sajtó feladatait számba véve igyekszem röviden rámutatni a sajtónyelv legfőbb jellemzőire, valamint fontosságára.

Induljunk ki egy viszonylag újabb meghatározásból. A Nyelvművelő kézikönyv szerint (2: 713) „A sajtó — hivatása lévén olvasótáborának a politikai, a művelődési, a gazdasági életről és eseményekről való tájékoztatása, egyúttal pedig a tudatformálása is — olyan stílust alkalmaz, amely legjobban megfelel a tömegtájékoztatás és tömegbefolyásolás céljának.” Az itt jelzett állandó tájékoztatáson és tudatformáláson, vagyis a közvélemény alakításán kívül kiemelhetjük még a sajtó következő feladatait: a közműveltség emelése (a legkülönbélebb korszerű ismeretek népszerűsítése révén); az erkölcsi értékek (az emberek egymás iránti megbecsülése; munka- és rendszeretet; stb. röviden: a tisztesség) határozott képviselése; az esztétikai érzék fejlesztése; továbbá odahatni, hogy a reális nemzeti azonosságtudat, valamint a múlt, a hagyományok tisztelete és a jövőbe vetett hit mindenkiben kialakuljon itthon és a határokon túl; a sajtónak — az egyes részlegeket illetően más-más arányban — természetesen feladata a nagyon sokféle igényt kielégítő, de mindig kulturált szórakoztatás; és utoljára, de nem utolsósorban említem az eddig felsorolt feladatok teljesítését is lehetővé tevő anyanyelvi műveltségnek a közvetett (az igényes nyelvhasználatot képviselő) és a közvetlen (effélét tárgyaló cikkek, adások) terjesztését.

Hogy a sajtó az itt röviden körvonalazott szerepét betölthesse, ahhoz legalább a következők kívántatnak meg a publicistáktól: magas fokú általános műveltség, állandó felkészülés, elvi felelősség, józan kritikai érzék, meggyőző szándék és nyelvi-stilisztikai igényesség.

Ha most már mindehhez hozzávesszük, hogy a tág értelemben vett sajtó (tehát idevéve a rádiót, a televíziót stb. is) szerves része lett életünknek (a Világirodalmi lexikon megfogalmazásában: „a gondolati próza legközvetlenebb és legszélesebb körben ható műfaja”, 11: 202—3), valóságos nagyhatalom (vö. pl. egy-egy „felkapott” televíziós vagy rádióriporter ismertségét kiváló tudósok ismertségével, pontosabban alig ismert voltával stb.), akkor felmérhetjük a sajtó fontosságát, hatásbeli lehetőségeit — persze mind pozitív, mind pedig negatív irányban.

7. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az újság, folyóirat stb. az írott nyelvnek, a rádió a hangos beszédnek, a televízió pedig mindkettőnek és természetesen a képnek a felhasználásával tesz eleget hivatásának. Ilyenformán a sajtónyelv is nagyhatalom, úgy ahogy Szarvas Gábor több mint egy évszázaddal ezelőtt mondta (persze a rádióra és a televízióra még nem gondolva): az olvasónak az újság „a grammatikája és a stilisztikája” (idézi Pusztai Ferenc: MNy. 60: 192).

Mi jellemzi a sajtónyelvet? Röviden azt mondhatjuk, hogy ez a stílusréteg a stílus igazi megtestesítője: igen széles körű kommunikációs szerepet tölt be, s rendszerint erős hatásra, meggyőzésre törekszik. Minthogy az életnek úgyszólván minden szférájával eleven kapcsolatot tart, sok műfajt fejlesztett ki mind az írott nyelvi kötöttebb újságírás, mind az élőszót felhasználó színesebb, nagyobb tömegeket érintő rádió és televízió területén. Ennek megfelelően valamennyi nyelvi és stílusrétegnek az eszközeivel él: a hivatalos jelenségekkel pl. csak úgy, mint az argóelemekkel. Aztán előtérbe állítja az időszerű eseményeket, gyakran mindenütt szenzációt keresve. Végül jellemző vonása, hogy gyorsan és sokakhoz szól, ennél fogva összetartóerőt is képvisel.

Melyek most már a sajtónyelvnek a fenti vonásokból következő legfőbb nyelvi-stilisztikai eszközei?

a) Nagyobb szerepet kapnak benne az időszerű vonatkozások (személy- és intézménynevek, hely- és időmegjelölés stb.).

b) Több a neologizmus, köztük idegen szavak, új képzések, összetételek stb.

c) Aztán kedveli a divatszavakat, a divatos fordulatokat.

d) Él továbbá — különösen a cikk- és egyéb címekben, reklámokban — expresszív szavakkal, szóképekkel, a humor eszközeivel stb.

e) Elsősorban igényesebb fokon szívesen alkalmaz alakzatokat (ellenét, kérdés, felkiáltás, ismétlés stb.).

f) Ugyanakkor hamar el is szürkít mindent, így gyakoriak benne a sablonok, a közhelyek és bizony a körülményeskedő, terjengős kifejezések is.

g) Természetesen felhasználja az ún. extralingvális eszközöket: a tördelés, a betűtípusok, a tagolás, a kiemelés stb., röviden az íráskép kifejező hatását.

8. Visszapillantva a magyar sajtónyelv történetére: Kovalovszky Miklós helyesen mutat rá (NyKk. 2: 620—5), hogy nálunk a múlt század második felére sajtónyelvként egyfajta műveltségnyelv jött létre, amelyet mindenekelőtt bizonyos szónokiasság és kimért választékosság jellemzett. Új szint az írók, költők (Jókai, Mikszáth, majd Ady, Kosztolányi stb.) belépése hozott, és ez egyben rangot is adott a sajtónak, a sajtónyelvnek. Újabb fordulatot a húszas években a rádió, az ötvenes években pedig a televízió jelentett az így kiszélesedett sajtóban.

A nyelvi funkciók közül egyébként a sajtónyelvben mindig a tájékoztató és a befolyásoló, valamint az emotív és a fatikus szerep volt a legerősebb, ez utóbbi aztán különösen a rádióban és a televízióban erősödött fel. Ami pedig a nyelvi sztenderdet, ill. a nyelvi normát illeti, ezek kialakítása érdekében sokat tett hírlapírásunk kezdetén például Révai Miklós, Kultsár István, valamint számos nyelvújító, majd az 1872-ben meginduló Magyar Nyelvőr, továbbá a két világháború között pl. Kosztolányi és Halász Gyula.

1945 után elszürkült a sajtónyelv is, és túlzottan erős hangsúlyt kapott a nyelvi egység — amint korábban is rámutattam.

9. Napjaink sajtónyelvével kapcsolatban pozitívumnak tartom a következőket:

a) Színben, változatosságban gazdagodott (jól mutatják ezt például a cikk- és adáscímek, l. Grétsy: Nyr. 115 [1991.]: 161—7).

b) Az élőbeszéd, a hangos stílus — éppen a rádió és a televízió révén jóval nagyobb — és különböző műfajokban kikristályosodó — szerepet kapott.

c) Mintha a terjengős, bonyolult fogalmazás visszább szorult volna.

d) Az írott sajtóban az extralingvális eszközök gyakrabban szerepelnek (l. pl. a reklámokat, hirdetéseket, de az efféle „beszédés” címeket is: „6-A-LÓMTALANÍTÁS”).

e) Utoljára hagytam, pedig elsőként kellett volna említeni: nagy dolog, hogy végre megszületett a Duna-televízió, amely meggondolt műsorpolitikájával nagyon is hozzájárulhat a magyarság összetartozás-tudatának a megerősítéséhez, a magyar múlt, a magyar irodalom stb. megismertetéséhez.

A negatív jelenségeket most már csak felsorolom:

a) Megmaradt korábról (sőt újakkal gyarapodott) a sajtófrazeológia (sablonok, közhelyek stb.).

b) A sajtónyelv továbbra is kedveli a divatos jelenségeket, köztük a (gyakran homályos értelmű) idegen szavakat.

c) Talán nagyobb baj, hogy a sajtónyelv is terjeszt — sőt tekintélyével megerősít — bizonyos, másutt is mutatkozó, általában negatívnak tartott jelenségeket, mint a hangos stílus területén a hadarás és a vele (is) együttjáró hang- és szótagelnyelés, valamint a nem tiszta hangképzés, a rossz hangsúlyozás stb. Ilyen jelenségek továbbá — inkább az írott nyelvben — az elszemélytelenedés (vö. Szathmári István: MNy. 82: 385—92 és Zeman László: A magyar nyelv rétegződése 1040—53); terjengős névutók, „Gondolat — jel”-féle homályos összetételek alkalmazása; bizonyos igekötők elhagyása; a vonatkozó névmások használatának összezavarodása; stb.

Még nagyobb bajnak tarthatjuk azonban, hogy az ízléstelenség, a durvaság, a trágárság, általában az utca nyelvhasználata „bevonult” az írott sajtóba, talán nagyobb mértékben a rádióba és még inkább a televízióba. Más bajt jelent, de nem kisebbet az, ami például a *csúsztat* ige új jelentése mögött van (l. Büky László előadását az 1992. október 15-i nyelvművelő konferencián). Ez utóbbiakról azonban külön is kívánok röviden szólni.

10. Azt mondtuk, a sajtónyelv tükre és formálója mindennapi nyelvünknek. Most az a kérdés, mi található e mögött a tükör mögött, ti. az adhat magyarázatot az utóbb említett bajokra.

1990. júliusában az egrí Anyanyelv-oktatási napokon — ahol „az anyanyelv értékrendjének érvényesítése az iskolában” volt a központi téma

— ezeket mondtam, úgy érzem most is ideillően. „Ha valaki megkérdezné tőlem, mi a legnagyobb baj a mai Magyarországon — egy kicsit hatéves finnországi vendégprofesszorságom tapasztalataira is gondolva — nem a gazdasági (igen nagy) bajokat említeném, nem is a lemaradásunkat vagy éppen egész iskolarendszerünk, felsőoktatásunk hiányait, hibáit, hanem az emberi értékek megingását vagy éppen eltűnését. Azt, hogy nincs nemzetudatunk; hogy hiányzik nálunk a múlt ismerete és tisztelete; hogy eltűnt a munka becsülete és az embertársaink iránti szeretet. Van viszont tülekedés, durvaság, trágárság, agresszivitás, egymás semmibe vétele és még sorolhatnám tovább. És persze mindennek megvan a nyelvi vetülete. . . .” És most hozzátehetem, mindezt igazolja egész sajtónyelvünk is. Deme László „Átrétegződés vagy lepusztulás? (Kommunikációs kultúránkról)” c. nyelvész-kongresszusi előadásában (A magyar nyelv rétegződése 251—60) a tegezés kiszélesedéséből kiindulva pontosan „levezeti”, hogyan jutottunk el a „nyelvi-nyelvhasználati-kommunikációs igénytelenségig, fésületlenségig, nemegyszer mosdatlanságig”. Bachát László ugyanott így nyilatkozott: „Igen jellemző az ifjúsági nyelv eldurvulására, hogy e nyelvnek az a rétege, amely az iskolai élettel kapcsolatos, az ötletes, tréfás, humoros szavait, kifejezéseit felcseréli olyan szavakra, amelyek nem illenek a diákélethez. Az iskola, amely eddig *suli*, *sulkó*, *isi* volt, most már *börtön*, *fegyház*, *okosulda*, a kollégium, a *koli*, *kolesz* már *zárda*, *kolostor*, *kóter*, *gettó*, *koncentrációs tábor*, a tanárok *elnyomók*, *tőkések*, *rabőrök*, *fejések*, *okeszok* (oktató eszközök), *ufák* (undorító fráterek). A tanulás *agytankolás*, *szenvedés*, a felelés *nyögés*, *izzadás*, *rabvallatás*. . . lesz. Mintha csak az egész börtöni élet beköltözött volna az iskolába!” (Uo. 149.) Továbbá Tolcsvai Nagy Gábor ezt volt kénytelen megállapítani ugyanott: „A mai magyar beszélő . . . igen gyakran dönt új, bizalmas hangú, durvább stílusértékű, alacsonyabb társadalmi státusú rétegekből eredő szavak használata mellett, mert a spontán beszéd mai, sokkal lazább normája, no meg a divat kedvez az ilyen irányú választásnak” (uo. 970). Újabban pedig Németh G. Béla az októberi nyelvművelő konferencián elhangzott bevezetőjében a magyar stílus „kultúravesztésének siettetői” közül hármat nevezett meg: 1. Az irodalom néhány iránya, csoportja kocsmai trágárságokkal, piaci ordenárságokkal, esetlen nyelvi hanyagságokkal kíván modern, hatásos lenni. — 2. A tudományok, főként a társadalomtudományok tolvajnyelve, „divatidegenszavakkal” parádézó tudálékos stílusa szívós hagyománynak bizonyul. — 3. Az iskola „közel akarván kerülni a gyerekhez, gyakran átveszi a gyerekek utcai nyelvét” (Pusztai Ferenc kéziratos összefoglalója 10). De az előbbiekhöz hasonlóan „hátráltató” tényező a nyelvi normának már említett megingása és minden olyan nézet, amely kisebbségi helyzetben — Deme László szavával élve — „elmásnyelvűsödésre” vezethet, és még sorolhatnám tovább.

11. Elnézést kérek, hogy inkább az általánosság síkján mozogtam, de úgy gondoltam, kollégáim mindezt majd kiegészítik közvetlen elemzéseikkel.

A kérdés persze még előttünk áll: mit tehetünk? Röviden: műveltség, erkölcs és felelősség kívántatik! És hogy ezek uralkodóvá váljanak közöttünk, ahhoz hozzá kell járulnia a sajtónak, a sajtónyelvnek is. Aztán ne feledkezzünk meg Deme tanár úr intelméről sem: „... a nyelvtudomány a nyelvnek és használatának akkor méltó vizsgálója, ha gondozója is; s akkor igaz gondozója, ha az általa jelzett problémákat nem el- vagy áthárítani igyekszik, hanem megoldáshoz segíteni” (i. h. 260).

Szathmári István

Írói nyelvművelés a XX. század első felében; Ady Endre nyelvféltése*

I.

A nyelvművelés útjai

I. „Nyelvművelésnek nevezzük az alkalmazott nyelvtudománynak azt az ágát, amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését” (NyKk. 2: 349). Az így felfogott nyelvművelés tehát „a nyelv életébe való tudatos, határozott irányú beavatkozás, a nyelv fejlődésének bizonyos ésszerű korlátok közé szorítása, sőt e fejlődés irányítása” (Bárcezi 1974: 15—6). Tárnya legalább annyira a nyelvet beszélő ember, mint amennyire maga a nyelv (vö. Lőrincze 1980), célja pedig, mint a fenti meghatározásból is kiviláglik, a nyelv egészséges fejlődésének elősegítése (Kovalovszky 1977: 32).

A mai nyelvművelés, Németh G. Béla szavával „nyelvi népművelés”, tehát egyszerre nyelvközpontú, kommunikációközpontú, emberközpontú (l. Lőrincze 1980: 15—8), nemzetközpontú (vö. Grétsy 1992), mert legfőbb célja anyanyelvünk ismeretének minél magasabb fokú és szélesebb körű elsajátíttatása a nyelvközösség minden tagja számára.

A nyelvművelés mint tudományág a nyelvtudomány eredményei alapján közelíti meg a nyelvi helyesség kérdéseit, legerőteljesebben az iskolai oktatáson, a tankönyveken, a nyelvtanórákon keresztül hat, és persze a sajtó, a rádió, a televízió, a könyvkiadás csatornáin át. Fő szempontjának nevezhető — természetesen nagyon leegyszerűsítve — a nyelvi norma megállapítása (elsősorban a grammatikai szabályok alapján), illetőleg az átlagembertől elvárható nyelvi, stílusbeli igényesség normáinak rögzítése és ébrentartása. Erre nézve lásd a Nyelvművelő kézikönyvet (Grétsy—Kovalovszky 1980, 1985), illetve más nyelvművelői kiadványok sorát (pl. Grétsy

* A dolgozat, amelynek második felét és forrásjegyzékét következő számunkban közöljük, egy készülő nagyobb tanulmány része. (A szerk.)

—Felde szerk. 1980; Bíró—Toicsvai Nagy szerk. 1985; Deme—Grétsy—Wacha szerk. 1987; Grétsy—Vágó 1991; Kemény—Szántó szerk. 1992).

A nyelv művelés mint tudományág, noha nagyon sok más területtel érintkezik (pedagógia, szociológia, pszichológia), úgy gondolom csupán egyik lehetséges, ma is élő és ható útja a nyelvi műveltség fejlesztésének. Kétségtelenül jelentős, de nem teljes körű megvalósulása a nyelvi művelődésnek a fent körvonalazott tudományos nyelv művelés. Legalább ilyen fontos az a nehezebben megfogható állandó nyelvi hatás, amely az irodalmon, a mindenkori szépirodalmon keresztül éri a nyelv közösség tagjait. „Be kell vinni a köztudatba és a gyakorlatba a »pozitív nyelv művelés«-t, a kifogástalan, példamutató, szép írásművek megismerését, megismertetését: ezek állandó olvasása erősíti a nyelvérzékét, segít a nyelvhasználat magasabb fokra emelésében” (Lőrincze 1980: 12—3). Mélységesen egyetértek ezzel a szándékkal, én is azt vallom, hogy a jó példa legalább annyira hat, mint a rossz, hogy aki sok jó művet, jó szöveget olvas, lát, hall, annak szókincse, nyelvi-stilisztikai kifejezőkészsége, helyesírása is jó, jobb lesz. Ily módon a nyelviségében értékes irodalom feltétlenül nyelvfejlesztő hatású. S ebben az értelemben való igaz, hogy „a nyelv művelés elsősorban az írók ügye, nem a tudósoké” (Halász 1938: 15), s hogy „egy szép magyar nyelven megírt vers, novella, regény felérhet hatásában tíz nyelv művelő cikkel” (Lőrincze 1953: 15), s hogy „Nyelvész urak jobban tudják, a költő jobban érzi” (Arany: Aisthesis).

Mindezek alapján gondolom úgy, hogy a nyelv művelés egyik ágának, egyik útjának, területének tartom az itt röviden jellemzett tudományos célú, régebben grammatikusnak nevezett nyelv művelő tevékenységet.

2. A nyelv művelés másik, hatásában nem kevésbé jelentős ága a nyelvtudományon kívüli, a szót pozitív értelemben használva — dilettáns — nyelv művelés. Ennek megint csak több vonulata létezik, hiszen szinte minden ember bizonyos fokig a *matőr* nyelv művelőnek számít. Az ilyen mindennapi *amatőr* nyelv művelés valójában az akadémiai, vagyis a tudományos nyelv művelői elvek folklorizálódása, egyszerűsített megjelenése a közgondolkodásban. Sokféle értéket is hordoz magában, de egyúttal ez a közeg a nyelvi, nyelvhasználati babonák melegágya is.

3. A szaktudományon kívüli nyelv művelésnek egy másik, de az előzőtől markánsan elkülönülő ága az *írói* nyelv művelés. Ennek legfőbb jellemzője, hogy a nyelvet szuverén módon birtokló művész a nyelvről mint az irodalom eszközéről tesz megfigyelést. De ez a megközelítés nem a tudomány szempontjából valósul meg — kivéve az olyan író-tudósokat, mint Arany János vagy Kosztolányi Dezső —, hanem az anyanyelvhez való érzelmi viszony és a művészi kifejezés lehetőségeinek szempontjából. Hatásmechanizmusa is más az *írói* nyelv művelésnek, mert elsősorban a példaadás és az anyanyelv műveléséért való érzelmi mozgósításon keresztül valósul meg.

4. Az írói nyelvművelésnek is legalább két megjelenési formájáról beszélhetünk. Az egyik: az író megfigyelései az anyanyelvről, a saját írói gyakorlatából kialakított nyelvi eszmény megfogalmazása, az írói magatartás tudatosítása, az író viszonya a nyelvhasználók egész közösségéhez, illetőleg a nyelvhez mint munkaeszközéhez. Mindez az adott életműbe beépülve általában nem közvetlenül, hanem közvetve van jelen, összegyűjtéséhez az egész életmű számbavétele szükséges. Az írói nyelvművelés másik megjelenési formája az írók tudatos nyelvészeti, nyelvművelő tevékenysége, melynek során az irodalmi alkotó tudományos megfigyelésekként fogalmazza meg saját érzéseit, meglátásait, gondolatait a nyelvről. Ilyenkor tehát a tudományos és az írói, művészi szempontok keveredésének lehetünk tanúi. Mivel ez a jó értelemben vett, jó szándékú, de mégiscsak dilettáns, vagyis műkedvelő, szaktudás nélküli nyelvészkedés eddig meglehetősen a tudományos gondolkodás perifériájára szorult és hatásához képest szinte teljesen feltáratlan (kivéve Kosztolányi életművét), úgy gondolom, s ebben előzetes konzultáció során többen is megerősítettek — köztük Benkő Loránd, Grétsy László, Fehér Erzsébet, Kemény Gábor, Kovalovszky Miklós —, hasznosnak és szükségesnek mutatkozik e folyamat feltárása és mai tudományos értékelése.

5. Kutatásom célja tehát egyfelől az, hogy összegyűjtssem azokat a jelentősebb íróktól származó fontosabb megnyilatkozásokat, amelyek a témakörhöz tartoznak. Gondolok itt egyrészt az olyan típusú vallomásokra, mint amilyeneket a *Nyelvédesanyánk* (Hernádi—Grétsy szerk. 1980) című kötetben olvashatunk (l. még Grétsy—Gulya szerk. 1970), de még inkább íróink-költőink közvetlenebbül nyelvészeti, nyelvtudományi kérdéseket is érintő írásaira, ilyen jellegű cikkekre, tanulmányokra, esszékre, irodalmi-nyelvi viták anyagára. A századvégi *Nyelvőr-vitára* csak utalás-szerűen (vö. Németh G. B. 1960), közelebbről pl. a *Nyugatban* és másutt zajló polémiákra (Ady—Ignotus, Kosztolányi—Schöpflin stb.), vagy később a *Rozsdatemető* körüli vitára, de ugyanúgy Kolozsvári Grandpierre Emil írásaira. Ez utóbbiakban már nem csupán az író és a nyelv viszonyába tekinthetünk be, hanem az író és a korabeli nyelvtudomány kapcsolatába is. Mindezzel az írói nyelvművelés máig ható, részben nyelvművelés-történeti, egészében azonban nyelvi, irodalmi, kulturális, sőt történelmi, társadalmi, közéleti folyamatát, illetve annak szakaszait kívánom megrajzolni, szorosan kapcsolódva a magyar nyelvművelés történetének egyes állomásait feltáró nagyobb kutatási témához.

6. Hogy miért a XX. század elejét választottam kiindulópontként, ennek oka részben a kor iránti vonzódásom, de még inkább az alábbi tudománytörténeti tény: *Nyelv és irodalom, nyelvhelyesség és nyelvművelés* korábban, a XVII. századi nyelvművelő mozgalmak meg a nyelvújítás idején is még teljesen együtt fejlődött, íróink, költőink ugyanúgy írtak poétikai, retorikai, nyelvtudományi témájú munkákat, mint szépirodalmi

műveket. (Vö. pl. Szathmári szerk. 1961: 3—50; Fábíán 1980: 5—29). Az írói, művészi megközelítésű és a tudomány szempontjai szerint haladó nyelv művelés különválása az irodalomban határozottan jóval később, Arany János életművében figyelhető meg (vö.: Négyesy 1917; Riedl 1917; Ferenczy 1957, 1958; Németh G. B. 1960; Nagy J. B. 1968; Németh G. B. 1981, 1986), és markánsan csak a XX. században következik be (Fábíán 1980: 39–40). Ezért is választottam jelen dolgozatomban kiindulópontként a XX. század egyik meghatározó alkotójának életművét, Ady Endréét. Illyés Gyulával pedig a későbbiekben lényegében a jelenig tágítható a vizsgált időszak. E két író között pedig számtalan alkotót megnevezhetünk, gondoljunk — legalább előzetesen — Ady után Kosztolányi, Babits, Móricz, Krúdy Gyula, Németh László, Déry Tibor, Veres Péter, Karinthy Ferenc, Kolozsvári Grandpierre Emil, Nagy László, Mészöly Miklós, Sütő András nevére, de ugyanúgy Csoóri Sándor, Temesi Ferenc vagy Faludy György nevét is említhetjük — a teljesség igénye nélkül természetesen. Nem felejtkezve meg az olyan nyelvészkedő írókról sem, mint pl. Erdélyi József, Gárdonyi Géza vagy az e téren kevésbé ismert mikolai költő, Gellért Sándor.

Feladatomban tekintem az írók nézőpontjának jellemzését, eredményeinek számbavételét és szembesítését a korabeli, illetőleg a mai nyelv művelés elveivel. Vagyis az írói nyelv művelés értékelését a tudomány, a hatás és a használhatóság szempontjából.

7. A fent vázolt hatalmas anyagnak a feldolgozása természetesen hosszú ideig tart, s eredménye akár egy nagyobb szabású monográfia is lehet. Jelen dolgozatom szükségképpen jóval kevesebbet valósít meg, illetve tűzhet ki célul: ez pedig a téma érintkezési pontjainak felvázolása, illetőleg néhány — véleményem szerint — meghatározó egyéniség meg gondolat kör bemutatása a század elejéről és a 30-as, 40-es évekből. Az általam kiválasztott négy író: Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond és Németh László. Bár ők állnak vizsgálgódsom középpontjában, munkám nem csupán róluk szól. Alább (a III. részben) ezúttal Ady Endre gondolatrendszerét és elveit ismertetem.

II.

Az írói nyelv művelés és a nyelvtudomány kapcsolódási pontjai

I. Noha dolgozatom szorosabb értelemben véve író- és nyelv művelés, író és nyelvtudomány kapcsolatára, vagyis az írói nyelv művelésre szűkíthető, valójában minden pontján nyelvünk, irodalmunk, kultúránk alapkérdéseivel kapcsolódik, azokkal érintkezik, s csakis velük együtt vizsgálható. Ezek a nyelvi, irodalmi, szociológiai, történelmi érintkezési pontok adják ugyan meg a téma, illetve a munka szépségét és izgalmát, de legalább annyira meg is nehezítik a kutató helyzetét. Mert itt sohasem pusztán nyelvi

kérdésekről van szó, hanem mindig is a legalapvetőbb nemzeti kérdésekről. Köztudomású, e helyütt mégis szükségesnek látszik szólni róla, hogy a magyar kultúrában, a magyar nyelv fejlődésében az irodalom szerepe jóval erősebb volt, mint akár a hozzánk leginkább hasonló közép-európai kis népek történetében. Ez az oka annak is, hogy a magyar nyelv tudomány történetén végighúzódik az irodalmi nyelv vizsgálata, gondoljunk a Pais Dezső nevezetes előadásától máig tartó folyamatra, az e témakörben született cikkek, monográfiák nagy számára (vö. pl. Pais 1952, 1960; AnyMűv. 1960; Bárczi 1961; 1963; Benkő 1960 a, b, 1978, 1988, Szathmári 1961, 1968, 1975, 1988; Balázs 1988). „Még az olyan látszólag nem közvetlenül irodalmi kapcsolattal mozzanatok, mint a grammatikusi tevékenység, a nyelvújítás stb. is egyrészt a szépírók legközvetlenebb közreműködésével, másrészt a szépirodalom érdekében történtek. Bár a nemzeti irodalom és a nemzeti nyelv együttes, egymástól elválaszthatatlan érdekében kifejtett, egy személyben szépírói és nyelvészi-nyelv művelő tevékenység éppen nem ismeretlen fogalom más nyelvek életében sem, mégis kevés európai nyelv tud felmutatni e vonatkozásban olyan hosszú időbeliségű és olyan magas szintű, erőteljes és eredményes vonulatot, mint amely nálunk a XVI. századtól máig egyhuzamban tart. Sylvester, Szenci Molnár, Baróti Szabó, Révai, Rájnics, Versegly, Kazinczy, Csokonai, Vörösmarty, Czuczor, Arany, Kosztolányi, Illyés nevét igazán csak példaképpen említem, annyian sorakoznak föl e nagyon tudatosan vállalt és végzett kettős tevékenység megtettesítőiként” (Benkő 1978: 390). Ezért is igaz az, hogy nálunk az irodalom és a nyelvészet ügye az átlagosnál is szorosabban fonódott össze, „irodalmi, kritikai alapkérdések gyakorta nyelvészeti vitákban dőltek el” (Németh G. B. 1975: 538), s „a nyelvész vagy nyelvészkedő író típusa végigkíséri irodalmunk oly szakaszait is, amely időszakokban külföldön ritkább a nyelvészet iránt bensőbben érdeklődő író” (Németh G. B.: i. h.). Mi sem bizonyítja jobban irodalom- és nyelv tudomány szoros összetartozását, mint ez a néhány gondolat! (Vö. még Németh G. B. 1986; Király 1989.) S hogy még ennél is többről van szó a magyar nyelvet és irodalmat illetően, arra nézve l. az utóbbi időből Nemeskürty István könyvét a magyar küldetés tudat történetéről (1991).

2. A téma másik állandó érintkezési pontja természetes módon következik az irodalmi nyelv szerepéből, illetőleg nyelv és irodalom viszonyából, ez pedig a magyar nyelv általános rétegződése, elsősorban a köznyelv és az irodalmi nyelv viszonya, de legalább ugyanilyen erősen az irodalmi nyelv — köznyelv — nyelvjárássok hármas kérdésköre. Ez az összefüggés is rendkívül szoros, s éppen abból adódik, hogy nálunk a nyelvjárássoknak nagyon erős szerepük volt az irodalmi nyelv kialakulásában, azok ötvöződéséből jött létre irodalmi szintű írásbeliségünk és ebből köznyelvünk. (Erre nézve vö. mindenekelőtt Bárczi, Szathmári, Benkő fentebbi írásait.) Mindezek a kérdések a későbbiekben az egyes íróknál sorra-rendre előkerülnek, s majd ott foglalkozom velük részletesebben.

3. Korábban utaltam már arra, hogy a kínálkozó anyagból nemcsak az anyanyelv és az író, hanem az író és a nyelvtudomány viszonyát is tetten érhetjük. Noha ez utóbbi jelentőségében szerintem kevésbé fontos kérdés, egy tudománytörténeti feldolgozásban viszont annál inkább érdemes rá kitérni – ahogy erre Grétsy László is utalt a már említett konzultáción. A nyelvet minden író nagyon szereti, mondta, a nyelvtudományt azonban kevésbé. Ennek is megvannak a történelmi, politikai, s csak kis részben tudományos okai, most csupán azt bocsátom előre, hogy az általam összegyűjtött írások arról is tanúskodnak, hogy a nyelvtudományt legalább annyi írónk becsülte, szerette, ismerte, mint ahány – főleg az újabb időkben – nem. Hiszen még ha tudományos felfogásában ortológus is egy író, ha jó író, jó művész, műveiben feltétlenül neológus, nyelvteremtő, előrevivő, fejlesztő. Ha támadja is a nyelvtudomány egyik-másik (többnyire rész-) területét, illetve annak képviselőit, mint például Faludy György tette a helyesírással, másutt azonban gyönyörű szonettet ír a nyelvről. Úgy gondolom tehát, hogy dolgozatom megmutatná az írók nyelvtudománnyal kapcsolatos viszonyulásának másik, írói oldalát is. Mert ezt ismerjük kevésbé, a nyelvészet, a nyelvtudomány felől nézve természetesen jobban. De éppen a példaként említett esetnek is az a fő tanulsága, hogy igenis szóljon bele az író még a tudományos kérdésekbe is, hisz olyan területeken lehet érdemi mondanivalója, amelyek valóban a nyelvfejlődés közvetlen, az íróra nagyon is tartozó kérdései, mint például a stilisztika és a frazeológia, az irodalmi nyelv története, a nyelvjárások problematikája, hogy csak néhányat említsünk azokból a tartalmi kérdésekből, amelyek az író számára is fontosabbak a formális, szabvány jellegű kérdéseknél (vö. Benkő 1960a: 238).

A nyelvészek kötelességeivel, úgy hiszem, tisztában vagyunk. Sok minden hiányzik még az írók számára is rendkívül hasznos kézikönyvekből (frazeológiai, fogalomköri szótár például), s az újabb időkben alig-alig foglalkozik a nyelvtudomány irodalmi művek beható elemzésével. Elszórtan persze ilyenek is vannak, de jóval többre volna szükség a mai irodalmi nyelv valóságos föltérképezéséhez. Íróknak és nyelvészeknek ma is sokkal jobban együtt kellene munkálkodniuk még akkor is, ha más-más módon közelítenek a nyelvhez. Jó összekötő kapocs lehetne köztük a nyelvészet legközelebbi testvértudománya, az irodalomtudomány, hiszen a hézagot, az űrt mindkét tudományág képviselője fájdalmasan érzékeli (vö. Benkő 1960: 238; Németh G. B. 1978: 538; uő. 1986). S mivel jelen dolgozatom témája a két tudományág határmezsgyéin mozog, szükségképpen, a maga szerény lehetőségeihez mérten talán valamelyest közelebb hozza egymáshoz a két, néha mostohatestvérként viselkedő tudományterületet. S talán ez sem lesz hiábavaló.

4. S még egy tudománytörténeti kitérőt kívánok tenni. Mélységesen egyetérték Balázs Jánosnak azzal a megállapításával, hogy „előbbre csak akkor jutunk, ha irodalmi és köznyelvünk fejlődésének olyan szakaszait is

föltárjuk, amelyek eddig nem részesültek kellő figyelemben. Napjainkig csupán a felvilágosodás korának és a reformkornak a nyelvi rétegződéséről készültek alapos tanulmányok. Mindmáig nincs azonban kellő áttekintésünk a kiegyezés korától az első világháború végéig tartó fél évszázad nyelvi fejlődéséről, nyelvünk ekkori egységesüléséről, a köznyelv és az irodalmi nyelv viszonyának alakulásáról, az egyes nyelvi rétegek e korabeli arányáról. — De ugyanilyen fontos volna megvizsgálni nyelvünknek a két világháború közötti, majd a második világháborút követő rétegződését is” (Balázs 1988: 34–5).

Ez a tény is hozzásegített ahhoz, hogy a XX. századdal, jelen dolgozatomban inkább csak a két világháború közötti évtizedekkel foglalkozzam. Más szempontból is érdeklődéssel kutatom irodalmunk ezen időszakát, hosszabb ideje foglalkoztat az a kérdés, hogy irodalmi nyelvünk alakulásához miként járultak hozzá a népből, a parasztságból jött íróink, költőink, az ún. népi írók, azzal a folyamattal, hogy az ország legkülönbözőbb vidékeiről érkezve legjobb műveikben irodalmi rangra emelték szülőföldjük népének életét és nyelvét. (Vö. Heltainé 1986, 1988). Vagyis az a kérdés: mi is volt valójában ennek az írói csoportosulásnak a nyelvi hozadéka, miképp járultak hozzá irodalmi és közvetve köznyelvünk alakulásához a köznyelv viszonylagos egységesülése, a tájnyelvek visszaszorulása, a szaknyelvek erősödése, a hatalmas társadalmi, szociológiai folyamatok, az óriási mértékű mobilitás és városiasodás idején. Irodalmi nyelvünknek ez természetesen csupán egyik ága, még ha hatásában talán egyik legjelentősebb is, de ugyanilyen alapos vizsgálódásokra érdemes a valamivel talán ismertebb, jobban feltárt városi vagy polgári vonulata is, köztük a nagyszámú átmeneti esettel. Mert a reális összkép csak ezek együttes ismeretében alakul ki, bármelyiknek az elhanyagolása féloldalas eredményeket hoz csupán. Dolgozatomban, noha igyekszem kitekintéseket adni, fenti vonzódásom és érdeklődésem miatt nagyobb súllyal szereplnek majd az említett népi írói vonulat képviselői, noha talán nem is helyénvaló minden esetben ez a megkülönböztetés, hiszen Ady, Kosztolányi, Móricz és Németh László legalább annyira városi, polgári írók, mint amennyire népiek. Egyszerűen nagy írók, jelentős gondolkodók ők, olyanok, akiket apró írásaikban is az alapvető nemzeti kérdések foglalkoztatnak. Ez határozza meg a nyelvhez, a magyarsághoz, a tudományhoz való viszonyulásukat. És mindenekelőtt az a magyar történelmi sors, amely legtömörebben a „Nyelvében él a nemzet” szállóigével foglalható össze.

III.

Ady Endre nyelvészeti írásai

1. Az író, a költő nyelvfejlesztő, nyelvművelő szerepét elsősorban műveivel, saját írói nyelvének hatásával látja el, tölti be. Természetes viszont, hogy megvan az igénye arra is, hogy belásson a nyelv életének belső

összefüggéseibe, a nyelv történetébe, fejlődésének alakulásába. Ehhez viszont nyelvészeti, tudományos szakismeretekre van szüksége, mert más a tudomány és más a művészet viszonya a nyelvhez. Általában igaz, hogy „a költő jobban érzi”, az sem lehetetlen persze, hogy „tudja” is, vagyis megvannak a nyelv tudományos vizsgálatához szükséges ismeretei. Mint ahogy megvoltak például Arany Jánosnak vagy Kosztolányi Dezsőnek. Nem véletlen, hogy írói nyelv művelés címen velük foglalkozott legtöbbet eddig is a nyelvészeti szakirodalom, s az e témakörben született dolgozatok példaértékűek az írói nyelv művelés bármely aspektusát vizsgáló kutató számára. (Aranyról vö. pl.: Négyesy 1917; Riedl 1917; Ferenczy 1957, 1958; Nagy J. B. 1968; Németh G. B. 1975. Kosztolányiról pedig a későbbiekben fogok szólni.)

„Arany »nyelvész tevékenysége« nem maradhat ki a hazai nyelvészet-történetből. A kritikai kiadás 11. és 12. kötetének anyaga beszédesen bizonyítja, hogy jelenléte a nyelvészet történetében nemcsak annyi volt, mint általában egy nagy nyelv művészé lenni szokott. Budenz irányának jelentőségét elsőként ismerte föl és támogatta. A Riedl »schelcherianus«, természettudományos pozitivismusában rejlő veszélyekre, a gépies szisztematizálás veszélyeire is rögtön fölfigyelt, s Brassai logicizmusának túlhajtásait is elvi megfontolások alapján nyesegette. . . nyelvészeti, módszertani iskolázottsága itt-ott elmaradt hazai nyelvész kortársaiétól, nyelv szemléletének egésze, kivált annak történeti és lélektani eleme viszont fölébe állította legtöbb nyelvész kortársának” (Németh G. B. 1975: 540—1).

Azért is idéztem e néhány mondatot, mert nemcsak Arany János tudomány iránti fogékonysága világlik ki belőle, hanem az is, hogy az író benne él korának tudományos — így nyelvtudományi — közegében, annak eredményei, nézetei közvetve vagy közvetlenül hatással vannak rá.

2. Így van ez természetesen Ady Endre esetében is. Neveltetése, iskoláztatása, korának legáltalánosabb közéleti és tudományos kérdései mind-mind alakítják gondolkodásmódját. S noha ő nem volt olyan „tudós”-nyelvész, mint Arany vagy Kosztolányi, sokat olvasott, hallott a kor nyelvtudományának homlokterében álló kérdésekről, és ezekre ő maga is folyton kereste a válaszokat. A nyelvhez való viszonyát korának nyelvtudománya, nyelv művelői felfogása erőteljesen befolyásolta.

Korai és intenzív érdeklődését a magyar nyelv kérdései iránt az Adyról szóló szakirodalom számon tartja (l. AEÖPM 10: 363—4). Ez a folyamat a zilahi diákévekkel kezdődik el, és mindvégig eleven a költő életében. Olvasmányélményei — a Magyar Nyelvőrnek, a Magyar Nyelvnek is rendszeres olvasója volt, ezt széljegyzetei bizonyítják (l. Bóka 1955: 48), — nagy hatással lehettek rá. Petri Mórnak, zilahi magyartanárának ösztönzésére már ötödikes gimnazista korában részt vett tájszavak gyűjtésében, később érettségi tételként is nyelvészeti témát választott.

Egyéni, költői tehetsége is a szókincs, a lexikológiai kérdések felé terelte nyelv iránti érdeklődését, s a kor nyelvtudományának eredményei is

ez irányba ösztönözték. Ekkoriban, a költő diákkorában készült el például a Magyar nyelvtörténeti szótár, a Magyar tájszótár, néhány évvel később A magyar nyelvújítás szótára és a Czuczor—Fogarasi-féle értelmező szótár új kiadása is. A Nyelvőr és a Magyar Nyelv kötetei szakemberektől és laikusoktól egyaránt folyamatosan közöltek tájszógyűjteményeket, régi magyar nyelvi szógyűjtéseket, elvi-gyakorlati nyelvújító írásokat, vitaanyagokat. Noha az első Nyelvőr-viták, melyek során Toldy Ferenc és Fogarasi János védte meg az írók nyelvalkotó jogait, lecsengtek már, a „dogmatikus ortológia” azért még eleven volt és hatott (vö. Fábíán 1980: 34—5). A Nyelvőr és a Budapesti Szemle, a Szarvas Gábor és Gyulai Pál közti vita, az ortológia és a neológia küzdelmének újabb fellángolása még jelenvaló volt. (S bár Szarvas Gábor vitazáró írása, az Értsük meg egymást! jelentős lépéseket tett a megegyezés irányába, sok későbbi szembenállásnak ez a folyamat volt az oka, ahogy erre a századvégi Nyelvőr-vita feldolgozásában Németh G. Béla rámutatott.)

A nyelvtudomány akkori eredményei és a költő nyelvészeti érdeklődése mindenekelőtt Ady művészi nyelvének kifermálására hatottak természetesen. De ebből az érdeklődésből nőttek ki nyelvészeti írásai, cikkei is. Legfontosabbak, legkiérleltebbek az 1910—12 között íródottak, a Van-e magyar nyelv?, Szavak a patvarban, Disputa című írások. A korábbiak, a Csokonai Vitéz Mihály (1905.), a Magyar beszéd (1906.) előrevetítik, a Korrobori (1917.) pedig megismétli a Disputa-beli gondolatokat.

3. Legátfogóbban és legtömörebben Ady a Van-e magyar nyelv? (Nyugat, 1910. nov. 16. In: AEÖPM 10: 103—5) című cikkében fejti ki alapgondolatait, amelyek visszatérnek a többi írásban is, és úgy vélem, erősen hatottak a század későbbi íróira, akik Ady magyarságát, nyelvszeretetét és nyelvféltését példa értékűnek tekintették. A legfontosabb kérdéskörök pedig, amelyeket Ady említett cikkében érint, a szókincesgyarapodás lehetséges formái, a magyar szókinces korabeli állapota, ennek kapcsán a nyelvújítás megítélése, a nyelvjárások és az akkori városi, pesti nyelv szerepe.

A jelen nyelvállapotát így mutatja be: „Van azután egy nyelv, mely liberálisan magyar nyelvnek neveztetik, de arról nevezetes, hogy ezt a nyelvet ki-kinek meg kell csinálnia. Van azután Budapesten egy másik magyar nyelv is: kérem az Istent, oltsa el mihamarabb életem mécsét, mert ha csak három évig fogok élni barangolva, száműzötten, idegenben, hiába jövök haza. Nem fogok tudni kenyeret és bort kérni Budapesten, mert minden lévő, értető szavainkat ekkorra kiirtják, s lopnom fog kelleni egy hatalmas tolvajnyelv miatt” (i. m. 104; a kiemelések a továbbiakban is tőlem H. N. E.).

De mi az oka a költő szerint ennek az állapotnak? A nyelvújítás, Kazinczyék legnagyobb tette. Arról a Kazinczyról, akit nemrég még ideálnak tekintett, a „nagy, szomorú, magyar ember”-ről most így ír: „Kazinczyék eldobtak egy gyönyörű nyelvet ugyanakkor, amikor egy nyelvet akartak bolond apostolsággal megjavítani. Kettős volt a

baj s a baj oka: Nyugatról jöttek hirtelen a fogalmak, s az akkor intelligensnek mondható magyarság nem tudott magyarul... Ott volt kezük ügyében a legpompásabb nyelv, de ők nem ismerték a parasztot... Lett tehát a magyar nyelvből egy álmagyar nyelv, színtelen, alkalmazkodó, csigerszerű, más nyelvekből fordított. Még tán ilyen sincs, mert az ilyen nyelvet is minden ember átdolgozza a maga számára, ha beszél vagy pláne ír. Majdnem bünt követek el, de politizálok, mert a magyar nyelv tragédiája egyenesen ugyanaz, mint a magyar demokráciáé. Tetszett volna demokratikus államreformokkal fölsegíteni a színre, fórumra a jól beszélő magyar parasztot, ma lenne tünneményes, szép, dús, magyar nyelv. Sem a németből, sem a franciából, sem a nemzetiségi szomszédságoktól megrontott és kiváltságos, írói magyarság igaz nyelvet nem csinálhatott” (AEÖPM 10: 104).

§ hogy mi volna az orvosság? A régi, a nyelvújítás előtti magyar nyelv. „Megpróbáltuk, kurucék kezdték, Balassáké, Csokonai s jómagam is iparkodtam régi szavakat rálopni Erdélyből és Károlyi Gáspár magyartalan és mégis magyar bibliájából az újonnan jött fogalmakra. Van annyi szavunk, mint Shakespeare-nek, a nyelvünknek pedig, melynek nyolc évtized óta minden hírhedt védője hóhéra volt, nem kellett volna megcsúfolódnia. Most már késő, én tudom, hogy öt szót is milyen bajos elfogadtatva komplikált lelkű, új lelkű, kultúras magyarok lelkévé, sajátjává tenni. Mint legendák alvó daliái alusznak a legigazibb, legszebb magyar szavak” (i. m. 105). Tanulságos az írás befejezése is: „Trattner és Károlyi egy 1839-es füzeté és egy gyönyörű magyar szógyűjtemény juttatta mindezt az eszünkbe, de első tervbéli gondunkat, hogy mintaképpen leírjunk ide száz-kétszáz gyönyörű s külön magyar szót, elhessegettük... az eldobott magyar nyelvet közös akarattal talán föltámaszthatnók, de ha föltámad máma, kikkel beszélhetnénk vele?” (i. h.).

Ezt a gondolatot folytatja, illetőleg fejti ki részletesebben a másik kiemelt cikk, a Szavak a patvarban (Nyugat, 1910. dec. 1.; AEÖPM 10: 106–7): „Én a múltkor azt nem írtam meg elég bátran, hogy a jó magyar nyelv azért kallódott el, mert válságos időkben azok szegődtek mellé, akik nem tudhattak magyarul. Se a testőrök, se Kazinczy, se a későbbiek, mert kultúrájuk idegen volt s ők maguk magyarosan urak s távolélők az igazán magyarul beszélőktől. Ezek csak beszéltek, nem írtak, s mikorra nyelvújítás, társadalmi reneszánsz gyors száguldással megtörténtek, már készen volt egy műmagyar nyelv. S ma már nem lehet a dolgot előlről kezdeni, nem lehetne a szép, eldobott nyelv darabkáit előkeresni a patvarból, mert a meglevő, a már kész irodalom rossz szavaival, rossz magyarságával eltorlaszolta a fogalmakat, mert ma már egyikünk sem tud magyarul, s nemsokára az annyira és annyiszor kidicsért magyar paraszt fog tudni legkevésbé. Nagy kár ez, ez a nyelvi degenerálódás, amely pedig

magyarul elfajtázás, miként elfajtázik a juhnyáj, ha nincs nemesült kosa. A valamikori magyar nyelv igazi szerszem volt (nem szer-szám), világra termett, gazdag kedvű, virgonc, ifjú. De úgy megtipálták, ami megint tépászt jelent, hogy ma már még a kokottra se igen kerül más szavunk, mint — *kokott*. Pedig tisztelet a régi és mai magyar nőnek, kevés nyelv tudta többféleképpen nevezni és osztályozni a szerelem-hivatású nőt, mint a magyar. A szép *cemende* szót például szívből sajnálom, mert még a *szingyulánál* is kedvesebben öleli át a szóbeli fehér nép fogalmát és mivoltát. De nagyon beleándorodni nem akarok a dologba, csupán néhány példát hoztam, hogy megerősítést adjak annak a múltkori szilajkodónak látszó meggyőződésnek, hogy eldobtunk egy szép nyelvet egy csúfért. Persze az ilyen *dörmentések* nem sokat használnak már, de mementónak talán beválnak, s hátha szerencsés tollú emberek legalább kétszáz szót előkotorhatnak a patvarból” (i. m. 106–7).

Szándékosan idéztem hosszabb részleteket a két cikkből, mert Ady nyelvelfogásának és művészi magatartásának egyik jellegzetes megnyilvánulása a nyelvújításhoz való viszonya (vö. Király 1972: 537). Álláspontja nyilvánvalóan nem független a tudományos közgondolkodástól, hiszen, mint utaltam rá, Ady erősen benne élt a korabeli vitákban, közhangulatban.

A kor pedig, a századvég meg a századelő az „új ortológia” időszaka (vö.: Fábíán 1984: 68–82; uő. 1989: 96–7; NyKk. 2: 363–4), s a vezető nyelvészek egy része is — Szarvas Gábor és köre — az egész nyelvújítást elhibázott cselekedetnek tartotta, nemcsak az idegenszerűségek ellen folytatott ádáz küzdelmet, hanem a nyelvújítási időből származó, grammatikailag hibásan alkotott szavakat is kiirtandónak ítélte.

Ebben a közhangulatban nem csoda, hogy Ady is szembefordult Kazinczyval, azzal, akiről 1907-ben még jóval nagyobb empátiával így ír: „Tudják-e az urak, ki volt önmagának, Magyarországnak, s a nemzetközi humanizmusnak és kultúrának ez a Kazinczy? Darabont-lélek, akinek a gondolkozásától még Berzsenyinek Kazinczyval szemben alázatos, forró, szerelmes barátsága is sokszor megriadt. Szabadkőműves, Martinovics társa, könyörtelen újító, nemzetét ostromozó európai szellem, szociális forradalmár. Egyébként pedig, ha nem is nagy magyar író, de olyan nagy, szomorú, magyar ember, hogy összeszorul a szívünk, ha rá gondolunk. A magyar átok a kivételes lelkeket késő poraikban sem kíméli. Fráter Loránd állít neki szobrot s a mai magyar közélet vezetői fogják emlékezetét áldomással ünnepelni” (Szegény Kazinczy Ferenc. Budapesti Napló 1907. júl. 25. In: AEÖPM 8: 281–2).

Ady sorainak értékelésekor nem reális csupán azt megállapítani, hogy a költő ellenezte a nyelvújítást, hogy nem vette figyelembe e folyamat nagy pozitívumait, eredményeit. (Hogy melyek ezek, arra itt nincs terünk kitérni, csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy ma már a nyelvújítás az elég jól feltárt korszakaihoz tartozik nyelvtudományunk történetének, s a szak-

irodalom ismeretében mára valóban reális képünk van Kazinczyék korának eredményeiről és tevékenységük következményeiről. (Vö.: Tolnai 1929; Ruzsiczky 1963; Fábrián 1984; NyKk. 2: 361—2.) Arról, hogy a XIX. század irodalmi nyelve, Vörösmarty, Arany, Petőfi művészete a nyelvújítás utáni nyelven (is) alapul. Arról, hogy a nyelvújítás nagyrészt nem is az irodalmi és köznyelvben, hanem a szaknyelvekben ment végbe, ez pedig történelmi szükségszerűség volt, a polgárosodás, a civilizáció, az iparosodás, a tudományok fejlődésének nagy kihívására adott válasz. Az idő pedig nagyon rohant, nagyon szorított, nem csoda hát, ha például a főként németből átültetett tudományos nyelv „fordításnyelv” lett és maradt, máig is őrizve a más észjárás és gondolkodásmód jegyeit.

4. Ha mindezeket figyelembe vesszük, Ady gondolatainak, sorainak igazságelemeit ma sem kérdőjelezhetjük meg. Mert ismerve a nyelvújítás valóságos szerepét és szükségességét, azt sem tagadhatjuk, hogy valóban sok idegenszerűséget „dobott föl” az akkori magyar beszélt, élő nyelvtől sokszor valóban távol álló, mégiscsak arisztokratikus, sok tekintetben kívülről és felülről jött nyelvreformálás. Ahogy Király István is véli monográfiájában, Ady nem az újítás ellen szólt, hanem a hagyományokat figyelmen kívül hagyó, egyéni szükség szerinti, individuális módon történő, sokszor öncélúan modernista törekvések, szócsinálások ellen (amelyek jó része mára már ki is hullott az idő rostáján). De Ady cikkeinek idején még csak 1912-t írtak, az ő aggodalmas nyelvféltése talán még a mainál is jogosabb volt. Mert ez átüt írásai minden során! Nem nyelvújítás-ellenes indulatai erősödnek fel, hanem a magyar nyelvért, a hőn szeretett magyarság létezési formájáért, a hagyományokért, az értékekből eredő megújulásért szólt. „Nem tartozott ő a nyelvi ortodoxia hívei közé: nem általában a másítás, csak az eltévedt, mert nép nélkül történő reformatori buzgóság ellen kívánt szólni” (Király i. m. 539). S hogy ez valóban így van, arra költészete a legnagyobb bizonyíték, mert ki más volna egyik legnagyobb nyelvújítónk, mint maga Ady Endre!

S hogy ebben zsenialitásán kívül mire támaszkodott? Ír erről többször is nyelvészeti cikkeiben. Mindenekelőtt a magyar irodalomban sok-sok elődjére, akik között legkedvesebb számára Csokonai Vitéz Mihály. „Ő volt akkor a legeurópaibb ember ebben az országban... dalolt, s mert lelke rengeteg gazdag és sokszínű volt: feszítgette, edzette, pótolta, díszítette, nőttette szegény magyar nyelvének iromba és szűk kereteit. És vált természetesen a legpompásabb nyelvújítónká, kinek emléke előtt hálával kell leborulnunk mindannyiunknak, akik gondolatainkat, érzéseinket magyar szavakba öltöztetjük ki” (Csokonai Vitéz Mihály. Budapesti Napló 1905. május 21. In: AEÖPM 6: 169—70). Ő szabta meg Ady számára „a nyelvgazdagítás helyes reguláit”: „avult szavakat napfényre hozni, a nyelv lelke szerint új szavakat csinálni, új összetételeket, szerény, gyö-

nyörű tájszavakat fölkarolni s idegen szavakat magyarrá gyúrní. Ámde, még máig, ha ki csakugyan tudni akarja, kije volt a magyar nyelvnek Csokonai, Csokonait olvassa ne csak verseiben, de nyelvtudományi jegyzeteiben is” (i. h. 101).

A szókinccs gyarapodás lehetséges útjait, azt hiszem, máig is helytállóan és példaértékűen jelöli meg Ady, nemcsak a maga, hanem mindannyiunk számára. Mint ahogy abban is igaz van, hogy már emlegetett „tudósnyelvművészeink”, Arany és Kosztolányi mellé, illetőleg elé Csokonait is oda lehet, oda kell állítani.

5. Ady két cikkére, a Van-e magyar nyelv? és a Szavak a patvarban címűekre felfigyelt az akkori nyelvészeti irodalom is. A kritikai kiadás 10. kötetének sajtó alá rendezői, Láng József és Vezér Erzsébet ismertetik (368), hogy Vélemény a nyelvújításról címen Turóczy József írt részletesen a két cikkről a Nyelvőr 1911. márc. 15-i füzetében (127—8); kommentárt nem fűz hozzájuk, csupán megjegyzi, hogy Ady álláspontja a nyelvújítás kérdéseiben „konzervatív”, hogy új szavak alkotása helyett Ady a régi és a népi szavak felelevenítését tartja fontosnak. A szerkesztőség külön lábjegyzetet fűzött Turóczy ismertetéséhez: „Érdekes, Ady Endre véleménye mennyire találkozik Szarvas Gáboréval (Nyr. 11: 1). Csak hogy Szarvas nem hitte, hogy ma már nem lehet mindent előlről kezdeni, szerinte lehet, csak akarni kell” (i. m. 368). Ez a tudománytörténeti tény is azt bizonyítja, hogy Adynak szoros kapcsolata volt a korabeli nyelvtudománnyal. (Szarvas Gábor szóban forgó cikke a sokat idézett, s már „békülékeny” Értsük meg egymást! (Nyr. 1882. jan. 15. 1—6).

6. Az eddigiekből világos, hogy Adyt mint a magyar nyelvről gondolkodót és író elsősorban a nyelv lexikális része, a szókinccs jelene, múltja és jövője foglalkoztatja. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik a nyelvújítással összefüggő véleménye. De az is kitűnt az idézett részekből, hogy végső soron a nyelv, a szóállomány szinkrón állapota izgatja. Úgy is mint költőt, úgy is mint újságíró. Kitűnik soraiból az is, hogy küzd a mindennapi, újságírói nyelv s az akkori pesti köznyelv, a „színtelen, csigerszerű” városi nyelv ellen, illetve a jobb magyar sajtónyelvért. Disputa című írásában (Nyugat 1912. febr. 1. In: AEÖPM 10: 177—9) az eddigieknél részletesebben foglalkozik a korabeli pesti nyelv jellegzetességeivel, sőt ki nem mondva ugyan, de egyértelműen a sajtónyelv körül folyó vitához kapcsolódva írja meg ezt a cikket. A vitát (vö. Kovalovszky 1960: 255—6; Király 1972: 537—9) Horváth Jánosnak a Nyugat „magyartalanságairól” írott cikke indította el (Magyar Nyelv 7: 61—4), melyre Ignótus a Nyugatban válaszolt. A vita lényege: Horváth elmarasztalta a Nyugatot, amiért az a nyelvszokásra hivatkozva sokszor törvényre emeli a „magyartalanságokat” és a „stilisztikai affektáltságot”. — Ignótus ezzel szemben a szuverén egyéniség, a művész nyelvalkotó jogát, teljes szabadságát védi, a mindenkori újítást igazolja, ezáltal az akkori „teméntelen idegenséget” is. (A vita

legújabb nyelvtudományi összefoglalására, Horváth János idevágó dolgozatainak elemzésére és értékelésére vö. Szathmári 1989: 108—10.)

Ady ez után tette közzé a maga kis írását, glosszáját, amellyel, ha nem is mondta ki, de beleszólt a vitába. Mint költő, természetesen az alkotó modernség felől közelíti meg itt is a nyelvet, de nem az öncélú, a hagyománytagadó modernség, hanem az alkotó-megőrző-továbbfejlesztő modernség jegyében (vö. Király 1972: 528). „Ha nekünk nem lett volna már Balassánk, Gyöngyösink, még inkább Zrínyink, egy kicsit Pázmányunk, de azután Mikesünk, Szabó Dávidunk, Vörösmartynk, Berzsenyink — Csokonaink — stb., hogy a következőkről ne beszéljek, akkor lehetne ezt a szegény magyar nyelvet kísérleti nyúlnak s Budapest székesfőváros ostoba, zürzavaros fejlődésének s kétséges önmagába látásának átengedni. De utálva a nyelv-vegyesüzeteket, a túlságos és hivatottság nélkül örökődőket, megmondhatom, hogy a nyelv — tessék nevetni — élet és szentség, sőt istenség. Javítani rajta soha és sehol úgynevezett komoly emberek nem tudtak, mert nem is tudhattak, egy Csokonai fölért két-tíz-húsz-száz hadilábas ellennyelvésszel” (i. h. 178).

A kicsinyes, fantáziátlan nyelvcsőszöktől, örökődőktől éppúgy elhatárolja magát Ady, mint a parttalan újítóktól. Nagyon jó szemmel veszi észre az új, a nagyvárosi nyelv születését: „ez a pénztelen, gyártalan, lélektelen, egészségtelen és zagyva Budapest kezd új-magyar nyelvet csinálni.” Igaz, ez még „apacsnyelv”, „egy rém-sváb-kazár-tót-jász — ördög tudja, milyen nyelv”, de a demokrácia, a magyar parasztot fölszabadító, bizonyosnak látszik: „Egy demokráta Magyarország (bocsássanak meg konzervatív testvéreim a Nyugatnál) elintézi a mi nyelvkérdésünket is, mert nem minden vasút Pestre megy [!], s a magyar vidék akkor majd meg fogja tanítani magyar nyelvre még Budapestet is” (i. h. 179). Egyetértek Király Istvánnal, Ady nem a Budapest—vidék ellentétet akarta szítani, hanem „a teljes nyelvi kötetlenséggel szemben hangsúlyozni kívánta a megkötöttséget, a nyelvi hagyományt” (i. m. 539).

Hogy Ady megfigyelései az akkori nagyvárosi nyelvről sok tekintetben helytállóak voltak, azt a nyelvészeti szakirodalomból tudjuk (vö. Bárcki 1932, 1943; Kovalovszky 1960, 1963; NyKk. 2: 237—40). A kezdeteket Ady feltétlenül jól látta, az eredmény akkor még nem látszódnak. A „demokrácia” fölszabadította ugyan a parasztot, a népet, s Budapest nagyvárosi nyelve a faluról fölkerült lakosság „romlatlanabb”, „tisztább” nyelvéből is táplálkozott. (Hogy ennek az óriási méretű átrétegződésnek milyen nyelvi következményei lettek, arra nézve ezúttal csak utalásszerűen l. Benkő 1988, Szathmári 1988, Imre 1988.)

7. Az is kétségtelen, hogy a század elején indult meg az az irodalmi-nyelvi fejlődés, amely a XX. századi modernséget készítette elő. A nagyvárosi irodalom, a Nyugat, „Adyék stílusforradalma hatalmas mértékben

gazdagította, megújította irodalmi nyelvünket” (Kovalovszky 1960: 256), ebben Ady nyelvféltő és nyelvteremtő szerepe elvitathatatlan.

8. De miért ez a nyelvféltés Adynál? Akkor, amikor a nyelv kérdése közügy, amikor a nyelvvédelem, az akkori nyelvművelés látványos eredményeket tud felmutatni, például a hivatali és a sajtónyelv magyartalanságai ellen vívott küzdelemben, amikor látszólag semmi sem fenyegeti a magyar nyelvet, a magyar sorsot.

De Adyt ez a látszatbiztonság nem kábítja el, az erősödő nyelvi gőg és a szuperlatívuszok inkább fokozzák érzékenységét, és nagy szerepet játszanak abban, hogy mintegy belső bírálatként megjelenik vagy visszatér gondolataiban, verseiben a herderi jóslat, a nemzethalál réme (vö. Király 1989: 376). Jól látja ő, hogy a sokszor felszínes nyelvi kérdések mögött jóval mélyebben kell keresni az okokat. Jól látja, hogy a pusztán nyelvvédelemre leszűkült, a megújulás elől elzárkózó nyelvművelés nem lehet eredményes, nem láthat a mélyre, nem érzékeli a kor és a társadalom kihívásait, parancsait, hogy legjobb szándéka mellett is bénít, fékez a pusztán örködéssé szűkült nyelvművelés, nyelvészkedés. Ezért utasítja el az érzéketlen „nyelvcsőszöket”, ezért tűnnek sorai néha nyelvészellenesnek. Pedig valójában nem azok, nem ebben van lényegük (legalább ilyen szigorral sújtja író-újságíró kortársait is). Sokkal inkább arról lehet szó, hogy jobban „érezte”, mint ahogy bírált kortársai esetleg „tudták”.

Írásaiban mindig figyel a nyelv fölötti, mögötti okokra. A mélyebb hibát — noha a nyelvújítást marasztalja el — nem nyelvi, hanem társadalmi szinten látta. A magyar nyelv kérdése számára a magyar demokrácia kérdése volt. A felülről, kívülről történt magyar polgári átalakulásból nem született igazi magyar demokrácia. Ezért mondhatta jogosan: „Tetszett volna demokratikus államreformokkal fölsegíteni a színre, a fórumra a jól beszélő magyar parasztot, ma lenne tüneményes, szép, dús magyar nyelv.”

Társadalom és nyelv egybetartozását, együttes érzékelését példázza egy eddig nem említett cikke, a Szocializmus és ortográfia (Budapesti Napló 1906. aug. 11. In: AEÖPM 8: 51–2), amelyben a francia helyesírási reform mellett foglal állást: „A hivatalos Franciaország egyszerűsíteni akarja a francia írásmódot. Közelebb akarja hozni a fonetikához. Az Akadémia vétőzik. Írók, tudósok protestálnak. S a reform mégis meglesz. Semmi yadság nem fog történni. A nyelv Géniuszának gyászra nincs oka... És akárhogy lamentálnak, a reform meglesz... a legérdekesebb pedig ebben a kérdésben, hogy ez világosan és szorosan összefügg az osztályharccal. Az új ortográfia demokrata reform... A radikálisok és szocialisták az ő szent dogmájukra hivatkoznak: szocializálni kell a tudást és a műveltséget. És az új ortográfia e nagy célt szolgálja.” Mindenekelőtt pedig arra lesz jó, hogy „A francia nebulónak nem lesz annyi vesződése. És könnyebb lesz a sora az idegennek is, aki franciául tanul” — írja Ady, mintegy a mai funkcionális nyelvművelői szemlélet alapállásából. A cikkhez fűzött jegyzetből tudjuk (i. h. 416), hogy Ady már első párizsi útján felfigyelt a francia

helyesírási reformtervekre, erről küldte A francia helyesírás című, 1904. aug. 1-ji kis cikkét (AEÖPM 5: 246). Mindkét írásban a helyesírással nehezen birkózó idegen reméli a reformot, amely — mint ismeretes — radikálisan a mai napig sem következett be (vö. AEÖPM 8: 417).

9. Ady nyelvvel kapcsolatos írásait nehéz költői nyelvének jellemzése, méltatása nélkül vizsgálni. Mert nehezen választható szét a kettő. Hiszen imádott magyar nyelve — „szentsége” és „istenége” — neki mégiscsak munkaeszköze volt, igazi érdeme mégis az, amit ebből formált, létrehozott, vagyis költészete. A cikkeiben megfogalmazott gondolatok benne vannak költeményeiben, és főképp ezeken keresztül hatottak. Gondolok itt mindekelőtt a népiség és a régiség nyelvi és gondolkodásbeli szerepére, amelyek talán legnagyobb mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a népi íróknak később, a háború után induló, a 30-as, 40-es években kiteljesedő nemzedéke egyik lelegevőbb, legélőbb példájának éppen Adyt tartotta. Az ő magyarság- és nyelvfelfogása sok tekintetben tovább élt, és hatásával mind a mai napig számolnunk kell. „A népi költők Ady Endrét tekintették mesterüknek — írja Pomogáts Béla —, költészete nem szimbolizmusával, nem erősen egyéni formanyelvével hatott, hanem eszméivel és moráljával, költői magatartása ösztönző erejével” (Pomogáts 1981: 54). Legerőteljesebben minden bizonnyal azzal a gondolkörével, hogy miként a társadalomnak a népből, az irodalomnak, a magyar köznyelvnek a régi és a népnyelvből kell merítenie, megújulnia. Adynak ezt a felfogását vitte tovább és alkalmazta a megváltozott, háború és Trianon utáni helyzetre a korszak íróinak és költőinek, sőt gondolkodóinak, tudósainak jelentős része — köztük Móricz Zsigmond és Németh László is.

Heltainé Nagy Erzsébet

Kapcsán és társai

E folyóirat 1991. évi 4. számában (348—51) Rendszer címen egy elharapódzott stílustalanságot tettem szóvá. Ezúttal egy másik ferdeség írásom tárgya. A média híradásaiban egyre többször hallhatók, olvashatók a *kapcsán*, *kapcsolatban*, *kapcsolatos*, *kapcsolatosan* összekötő szavak számos rokon értelmű kifejezés (ragok, ragos főnevek, névutók, határozószók és melléknevek, a mondatban határozók és jelzők) helyett, amelyek személyek és dolgok, illetve más személyek vagy dolgok közti — a birtokos jelzős szerkezetekhez képest kevésbé szoros — (gyakran kauzális vagy finális) összefüggésre utalnak.

A szóban forgó szavak elharapódzása nem mai keletű, de használatuk gyakorisága néhány év óta növekvőben van. Nyelvművelőink már korábban fölfigyeltek e jelenségre. A Msn. 1941. 4. 121. lapja Zolnai Gyulának a Magyar Nemzetben megjelent frappáns kifakadását idézi a *kapcsolatban*

elburjánzó használata ellen. Kovalovszky Miklós ugyancsak a Msn. hasábjain (1947: 85—6) a *kapcsolatos* fölösleges használatát kifogásolja. Sebestyén Árpád A magyar nyelv névutórendszere (Bp. 1965.) című monográfiájában a *kapcsán* jelentését ismerteti, de nyelvhelyességi tekintetben nem foglal állást. A HivKve mindhárom szóról röviden megemlékezik, és helyettük adott esetben szabatosabb, pontosabb kifejezések alkalmazását javasolja. A NyKk ugyancsak foglalkozik e szavakkal, s néhány szabad példában szemlélteti kifogásolható előfordulásait, helyettük pedig szabatosabb kifejezőmódot ajánl.

E cikkemben tágabb perspektívában kívánom elemezni a helytelenített szavakat, szinonimáikkal összevetve és a sajtóból vett bővebb példatárval dokumentálva.

A témánk körébe tartozó morfémák három csoportba sorolhatók a szorosabb vagy lazább összetartozás, az irány és a tartalmi kör kifejezése szerint:

1. a viszonyítás közvetlen, iránya a témától való kiindulást jelzi; összekötő morfémái: *-ról, -ről* (szóló, említett, kifejtett stb.); *kifolyólag, miatt, nyomán; kifolyó, eredő* stb.;

2. az összefüggés szintén elég szoros, de iránya ellenkező, a téma felé haladó; morfémái: *-ra, -re; -hoz, -hez, -höz; érintve, felé, illetően, irány(á)ban, kérdés(é)ben, nézve, tekintet(é)ben (tekintve), ügy(é)ben, végett, vonatkozólag; érintő, illető, vonatkozó* stb.;

3. a kapcsolás nem fejez ki irányt, csupán valamilyen tágabb keretet, amelybe egyéb témák is beleérthetők; összekötő szavai: *kapcsán, kapcsolatban, kapcsolatos, kapcsolatosan; összefüggésben, összefüggően, összefüggő*.

Az illető személy vagy dolog gyakran megnevezetlen, vagy csak áttételesen értetődik oda személytelen szerkezetekben, pl.: *Ami gondot jelent e tekintetben...*

A harmadik típusban a három elsőnek említett szó, cikkünk tárgya, mindinkább elszaporodik. Érdekes, hogy a velük azonos csoportba tartozó *összefüggő, összefüggően, összefüggésben* a legritkább kapcsolószavak. Csak egy példát idézek a Tallózó 1992. október 1-én megjelent 40. számának hírösszefoglalásából (1918): „Antall József... kitért arra is, hogy Magyarország és Cseh-Szlovákia, illetve a függetlenné vált Szlovákia között súlyos feszültség áll fenn a Duna-szakasszal *összefüggésben*.”

A három említett csoportban nem soroltam föl minden változatot, de — mint látjuk — különösen a második csoport gazdag szinonimikus kifejezésekben. Azonkívül van még egy főnév és a belőle képezett melléknév, a *körül* és *körüli*, amely kifejezhet irányt, s ekkor az 1. típus szavaival rokon, máskor csak lazább összefüggést jelez. Az ÉrtSz. a két szó értelmezésében rátalál a kétféle funkcióra, nem úgy, mint a *kapcsán, illetően, vonatkozó* stb. szócikkekben, ám ekkor is csak úgy, hogy a *körül* 4. jelentésében és példái-ban mindkét funkció kihüvelyezhető, a *körüli* 3. jelentésében pedig csak a tágabb összefüggés:

„**körül**... *átv* <Főleg vmivel foglalkozást, törődést jelentő igékkel és kifejezésekkel kaps.:> a szóban forgó dologra nézve, azzal kapcsolatban. *Sok volt a panasz, a nehézség, a baj az adókitetés ~. Sokat fáradozott a gyűjtés ~ ...*”

„**körüli**... (*átv, sajtó*) Vmely eseménnyel, jelenséggel lazább kapcsolatban levő. *A választások ~ előkészületek...*”

Megjegyzem, hogy a *körül* és *körüli* csak szórványosan fordul elő a sajtóban. Íme egy példa: „Gombár Csabát... arra kértük, értékelje a médiumok *körül* kialakult helyzetet” (Magyar Hírlap, 1992. október 3., 5 - Szilágyi A. János riportja).

A *kapcsolatos* és másik három társának elburjánzása két szempontból silányítja a stílust: egyrészt lazítja az értelmi összefüggést, oldja a szabatos fogalmazást, ti. egyéb témákkal való összetartozást sejtet, ami pedig a tágabb kontextusból sem következik, másrészt pedig az ismétléssel elszűrki-ti a beszédet és az írást a rokon értelmű és pontosabb kifejezések rovására.

Kritikám természetesen nem irányul a kérdéses szavak minden előfordulása ellen. Az összefüggések gyakran valóban tágak, távoliak, és ekkor csupán azt kívánjuk kifejezni, hogy a téma pusztán egyik eleme a megbeszélendő problémáknak. Ilyenkor az említett szavak használata helyénvaló.

Az inkriminált kifejezések — mint említettem — főleg a tömegtájékoztatóban terjednek, elsősorban az élőbeszédben, rádió- és televízióriporterek, vitavezetők szóhasználatában, gyakran a bevezető kérdésben, de ez a stílus nyomtatásban is lecsapódik, noha a szerkesztői stilizálás csökkenti számukat.

Dokumentációm — nem állván (kép)magnó rendelkezésemre — csak a publikált szövegekből merít, mégpedig az 1992. szeptember—novemberi sajtótermékekből (a továbbiakban az évszámot nem tüntetem föl). Az alatt közölt példáknak sokszorosát jegyzeteltem ki, és egy-egy lapot teljesen kicéduláztam. Egy-egy kiadványban a *kapcsán* és három másik társára 6—8 példát találtam, a helyesebb szinonimák száma viszont kétszer-háromszor több náluk. Azonban fölteszem, hogy néhány évtizeddel ezelőtt nagyobb lehetett az arány. De nem annyira a helytelenített szavak gyakorisága, mint inkább pongyola használatuk rontja a stílust. Különösen feltűnő az egy-egy rövidebb bekezdésben kétszeri, sőt háromszori megismétlésük. A kifogásolt szavak halmozott használatát három szövegrészlettel szemléltetem alább.

Az idézett cikkek íróját, ha meg van jelölve, megnevezem, a megkérdezett személyt szintén. Persze interjúk, hírósszefoglalók szövegében nem mindig a tényleg elhangzott szóhasználat olvasható; külföldiek nyilatkozata esetében pedig éppen a fordító vagy tolmács ludas a *kapcsán* és társai túltengéséért. A dokumentált idézetek végén javaslatot teszek a helyesebb kifejezőmódra olykor több szinonimával (a ragvonzatot nem mindig tüntetem föl).

„Állásfoglalásunkat mi nem egyes személyekkel és ügyekkel *kapcsolatosan* fogalmaztuk meg, de természetesen minden...tényezőt figyelembe

vettünk. . .” (Esti Hírlap, szeptember 16. 2; [J-K] idézi Thurzó Tibor nyilatkozatát a MUOSZ és az általános alany című cikkben). Helyesen: *illetően*.

„Szövetségünk. . . szakértőkkel vesz részt az adózással *kapcsolatos* törvények kidolgozásában. . .” (Kiáltás 19, 2. Pisztray Géza: Mit tehet a lakosságért az Adófizetők Szövetsége?). Helyesen: *vonatkozó*, de még jobb: *adó törvények kidolgozásában*.

„A végrehajtással *kapcsolatos* költségek megelőlegezését természetesen a polgármesteri hivatal is megtehetné” (Kiáltás 19, 2. Mészáros Antal: Mikor hajthatók végre a közigazgatási határozatok?). Helyesen: *eredő*, de még jobb: *végrehajtási költségek*.

„Ugyanilyen kevésbé világos, hogy milyen politikát követ Tudjman elnök Bosznia-Hercegovinával *kapcsolatban*” (Magyar Narancs, szeptember 17. 5. Szerkesztői bevezető egy interjúhoz Egyesült Horvát Államok címmel). Helyesen: *kérdésében, iránt, illetően* stb.

„A második égető probléma a magukra hagyott vidéki alapítványoké, melyekkel *kapcsolatban* azt jövendőlte [Komár Gábor miniszteri osztályvezető] . . .” (Magyar Nemzet, október 7. 5. Haller Szilveszter: Széthullás előtt a MISZOT?). Helyesen: *-ről, -re vonatkozólag*.

„A közelmúltban maga a gazdasági csúcsminiszter. . . feszegette a szerződés felülvizsgálatának eshetőségét, aggodalmát kifejezve a nehéz feltételekkel *kapcsolatban*” (Népszava, november 14. 8. Garzó Ferenc: Szenvedélyes szerelem után. . .). Helyesen: *miatt*.

„. . . többek közt nyilatkozatot fogadtak el a bős—nagymarosi vízlépcsővel *kapcsolatban*” (Népszava, november 18. 2. Névtelen cikkíró: Binder kitart a magyar „szabotázs” mellett). Helyesen: *kérdésében, ügyében, vonatkozólag*.

„[Munkatársunk] . . . elsőként azt kérdezte, hogy vajon saját személyes véleményét. . . fejtette ki a Csurka-ügy, illetve az amerikai képviselőház különleges ülése *kapcsán* írt, nagy feltűnést keltett levelében” (Népszava, november 13. 1. Elekes Éva: Taszítja az üzleti világot a politika durvulása). Helyesen: *üléséről, nyomán*.

„A tervezett állásfoglalás szerint a nyugdíjasok . . . aggodalmukat fejezik ki a növekvő energiaárakkal *kapcsolatban* . . .” (Népszabadság, szeptember 25. 4. Nyugdíjasok nagygyűlése). Helyesen: *miatt*.

„. . . több bíró és ügyvéd tiltakozott az ellen, hogy . . . az épületbe csak biztonsági ellenőrzés után léphetnek be. Balsai [igazságügy-miniszter] ezzel *kapcsolatban* hangsúlyozta: a bíróságok működésének egyik alapfeltétele a biztonság” (Népszabadság, szeptember 25. 9. Balsai is átment). Helyesen: *szemben*.

„Az indítvány szerint az igazságügy-miniszter gyakorolná a megyei bírósági elnökökkel *kapcsolatban* a munkáltatói jogokat” (Népszabadság, október 1. 4. A. S.: Személyi nyilvántartás a bírákról). Helyesen: *felett*.

„Van jó néhány olyan gond, ami ilyenkor, szeptember tájt kerül elő az oktatás helyzetével *kapcsolatban*” (168 óra, szeptember 15. 37. sz. 4. Váradi

Júlia riportjának bevezető szövege). Helyesen: *miatt, körül*, de még jobb: *az oktatás helyzetéből fakad, keletkezik*.

„A kiagyazódás szót egyébként kölcsönvettem Polányi Mihálytól, aki a piac intézménye *kapcsán* használja ezt a kifejezést” (168 óra, szeptember 15. 37. sz. 16. Szilágyi Ákos nyilatkozata). Helyesen: *intézményét elemezve, intézményét vizsgálva, intézményének elemzésében*.

„Nem irigylem a turai esetet majdan tárgyaló bíróságot, amely az ügy *kapcsán* a szigorú tények mellett. . . én így nevezem: golyó-mögöttes dolgokkal is fog találkozni” (Tallózó 39. sz. szeptember 24. 1849. Idézi Cselényi György cikkét a Kelet-Magyarország szeptember 16. számából). Helyesen: *ügyben, ügy során*.

„A szakszervezeti vagyon tárgyában kötött megállapodásunkról kívánják tájékoztatni a kormányfőt, mielőtt a kabinet a parlament elé terjesztené ezzel *kapcsolatos* törvénytervezetét” (Tallózó 38. sz. 1869. szeptember 14–20. hétről szóló hírósszefoglaló). Helyesen: *vonatkozó*.

„A Nazareth Család- és Ifjúságvédelmi Felekezeti Bibliái Ismeretterjesztő Alapítvány szeretettel várja azon leendő munkatársainak jelentkezését, akik. . . felelősséget érezve a magyar társadalom erkölcsi megújulásával *kapcsolatban* készek tudásukat, tapasztalataikat felajánlani. . .” (Az alapítvány felhívása az Élet és Irodalom október 2-i számában, 2). Helyesen: *érdekében, céljából, végett*.

A halmozott szóhasználatra hadd idézzek először egy élőszóbeli példát, amelyet a minap jegyeztem le a londoni rádió magyar adásából, december 23-án 19.30-kor: „És mit mondott [az angol miniszterelnök] az Európai Közösséggel *kapcsolatos* kérdésekkel *kapcsolatban*?”. Sajnos ehhez hasonló hanyag szóismétlés a müncheni Szabad Európa adásaiban is előfordul, de nem mentes tőle a magyar rádió sem. És most lássunk három, nem ennyire kirívó, de hasonló lazaságot a sajtóból:

„Dragon Pál szerint. . . a dömsödi sziklapadon száraz időszakban mindössze 1 méteres a vízmélység. Átfogó szakértői munkákra van szükség ezzel *kapcsolatban*”. Helyesen: *erre nézve, e tekintetben*. „Pap János: . . . Bős *kapcsán* határozott kormányálláspont kell. . .”. Helyesen: *ügyében*. „Kis Róbert: . . . Az érintetteknek reális tájékoztatást kell adni a Duna—Majna—Rajna-csatorna üzembe helyezésével *kapcsolatos* költségekről. . .” (Magyar Hírlap, október 3. 8. Vannak-e megoldási javaslatok Bősre? című interjúsorozat). Helyesen *kifolyó, terhelő*.

„Mi több, úgy vélekedett [az osztrák Creditanstalt egyik illetékese], hogy a forrásadó esetleges magyarországi bevezetésével *kapcsolatos* híresztelések inkább kivárára ösztökélik. . . az osztrák befektetőket. . . A pénzügyi intézetnél annak *kapcsán* is érdeklődtünk, hogy a Creditanstalt prágai bankja féléves eredményei megjelentek a sajtóban, a bécsi Creditanstalt főnökének prágai nyilatkozata *kapcsán*.” A *kapcsolatos* szó helyett jobb: *körüli, szóló, fűződő*; az első *kapcsán* helyett: *arról, az iránt*, a második helyett: *nyomán*. (Magyar Nemzet, október 7. 8. Kovács Gábor: Még nincs osztrák tőkevándorlás.)

„Wekler Ferenc: Én azt hiszem, hogy ez foglalkoztatja a közvéleményt. Több találgatás van ezzel *kapcsolatban*. . . Tölgyessy Péter ma vezérszónoklatot mondott a parlamentben, a kormány kétéves működése *kapcsán*, az SZDSZ nevében. . . Az SZDSZ minden egyes alkalommal, minden törvény *kapcsán* véleményt mond. . .” (Tallózó 39. sz. szeptember 24, 1843—4. Juszt László interjúja Wekler Ferencsel). Helyesebben a *kapcsolatban* helyett: *erről, efelől*; az első *kapcsán* helyett jobb: *működéséről*, a második helyett: *törvényről*.

A továbbiakban néhány határesetet mutatok be, amelyekben a szövegösszefüggés szorosabb vagy lazább kapcsolat értelmezését egyaránt lehetővé teszi:

„A dokumentummal *kapcsolatban* felmerül, a súlyos vádak miatt ilyen megfoghatatlan módon. . .fogalmazódnak meg” (Esti Hírlap, szeptember 16. 2. [J–K]: A MUOSZ és az általános alany). Ajánlható *illetően* is.

„A megbeszélésen elvi megállapodás született arról, hogy a két kormány közötti megállapodások alapján megkezdik az együttműködés kialakítását a magyar és a francia minisztérium között, kidolgozzák az ezzel *kapcsolatos* konkrét terveket” (Magyar Nemzet, október 7. 5. Keresztes K. Párizsban). Megfelelne *erre vonatkozó, ez irányú* is.

„Az eddigi törvényhozásban mi többnyire csak szépen tudtunk veszíteni — például az új román alkotmánnyal és más kérdésekkel *kapcsolatos* küzdelmeinkben” (Népszabadság, szeptember 25. 3. RMDSZ: Elkezdhetünk győzni is címen Mag Péter interjúja Tokay Györggyel). Helyes volna *körül, érintő* is.

Gondosabb megfogalmazással tehát a *kapcsán* és társainak túlburjánzása az eredeti gyakoriságra volna visszaszorítható. Annak a reményemnek adok kifejezést, hogy cikkem gondolatát a média munkatársai — akikhez elsősorban szólok — megszívlelik.

Fodor István

A szerkezet jelentése felé

W. S. mester jubileumára

Ami lent van, az mint ami fent van
és ami fent van, az mint ami lent van,
hogy beteljesítse az egy csodáját.

(Hermész Triszmegisztoosz)

0. A 90-es évek elején tanúi vagyunk az irodalmi szövegek elemzésében némi zavarodottságnak, útkeresésnek. A jelenség oka elsősorban az, hogy a Jakobson-korszak örökségével mind a mai napig nemigen tudott megbirkózni az interpretáció gyakorlata. A mai magyar iskolában — az alsó és a középső fokon egyaránt — nehézségekkel küzd a műelemzés. Aki ezekben az években érettségi vizsgán, felvételi vizsgán magyar nyelv és irodalomból olvasta/hallotta a jelöltek interpretáció-kísérleteit, bizonyára igazat ad ennek a vélekedésnek.

Amit még viszonylag a legsikeresebben elsajátítanak tanulóink, az a versszövegek organizációinak szerkezeti jellemzése. Tegyük hozzá a pontosság kedvéért: csak a kivételek igyekeznek a tünetek mögé nézni, a többség megreked a szimpla leltár adatainak felsorolásánál. Ez kevesebb a textúra leírásánál is. Ami pedig a kompozíciót illeti, a legtöbben megelégednek egy-két leegyszerűsített, sémájukba illeszthető megoldással. A következőkben néhány gyakorlati példa segítségével didaktikai játékszabályt fogalmazok meg a tanulói interpretációhoz.

1. D. Rickert nevezetes tétele szerint „... hogy ítéleteink helyességét elbírálhassuk, először a nyelvről kell ismereteket szereznünk.” Amikor tehát a dominánsan verbális művészi szöveget interpretálni kezdjük, az alapfeltétel a releváns konstituensek tisztázása. (Hogyan is tudnánk a leghétköznapibb részletet a társalgásban megérteni, ha fontos összetevőket a partnerek másként és másként értenek?) Nyelvünk hajlékonyságára csupán adalékként Tompa Gábor Megbolygatás című négy sorosát idézem:

Lett volna oda mindenem
Oda mindenem lett volna
De nem de nem de nem de nem
Mindenem-volna lett oda
(Életünk, 1988/4 : 410)

Hogyan fordítaná valamely indoeurópai nyelvre bárki is?

A releváns konstituensek a versszövegekben egészen különbözőek lehetnek. Török Gábor „A pecsétek feltörésé”-ben Tandori Dezső két organizációját mutatja be:

TÁJ KÉT FIGURÁVAL	
A BETLEHEMI ISTÁLLÓBÓL EGY KIS JÓSZÁG KINÉZ	Hh6
	Hg4
Hc3	Hf6
	Hh7
	c5 Hg5
	c6 He6
	c7 Hd8
	c8H (48. és kk.)

Gondolom, nem szorul bizonyításra, hogy a játékló és a betleheми lovacska groteszk együttese is csak a „Huszár c3” értelmezése után következhet. Ha viszont a TÁJ KÉT FIGURÁVAL elemzéséhez fogunk, semmiképpen nem nélkülözhetjük a sakk szabályait: még az elsőfokú interpretációhoz sem juthatunk el nélküle, a szimbolikushoz pedig különösen nem. Miként adjunk a csupán címből álló Tandori-ötlethez értelmezést:

A GYALOG LÉPÉSÉNEK JELÖLHETETLENSÉGE OSZTATLAN MEZŐN

Török Gábor ezt’ az elhallgatás csúcsteljesítményei közé’ sorolja. Wittgenstein Traktátusa így vélekedik erről:

Azt, ami a jelben nem jut kifejezésre,
alkalmazása mutatja meg.
Amit a jelek elhallgatnak,
azt kimondja alkalmazásuk.

(3.262.)

A művészi szöveg sajátosságai között jelentős az is, amire a Platondialógusokban Szókratész utal: „Mitológiai magyarázom, vagy fogalmilag?” P. Valéry megfogalmazásában: „A költészet ingadozás a hang és az értelem között” (idézi Kenyeres Zoltán, Tündérsíp, 198).

Az interpretáció tehát azzal kezdődik, hogy a nyelv (és az épp aktuális jelek) releváns faktorait meg kell ismernünk. Ehhez adódnak nyelven kívüli ismeretek (példánkban *gyalog*, c8H). A nélkülözhetetlen teendők közé tartozik a „hangosítás”, valamennyi magyartanár tisztában van ezzel. Szükséges még szem és gondolkodás, fantázia és rejtvényfejtő buzgalom rugalmas készenléte is. Túl sok? Weöres Sándor így ír erről: „A modern olvasó köny-

nyen akklimatizálódott az értelmetlen vershez, de a nehezen érthető verssel nem tud mit kezdeni és nincs türelme kibogozni...” (Oktaéder-kristály. Jegyzet. Szép versek 1977. 399). Ezzel a bevezetővel indul egy önelemzés, a másik ismert Weöres-autointerpretáció Kenyeres Zoltán idézett kötetében, illetve a Domokos Mátyás szerkesztette Magyar Orpheusban látható.

2. Tegyük fel, hogy ismertettük a szöveget — hangosan is —, a feladat maga pedig az analízis. Jakobsont idézi még Weöres következő nyilatkozata: „Rokonnak érzem Barcsy festését, mert a szenvedélyes anyaggal küzdve kristálytiszta szerkezetbe, szigorú struktúrába kényszeríti azt. A struktúra tisztelete, a szenvedélyes anyag megjelenítése a kristályos szerkezetben az én költészetemre is jellemző” (*Művészet*, 1974.2 : 6). Hogyan érhetünk vajon a struktúráján túlra?

3. A struktúra meghaladása előtt az alapvető teendő magának az organizációnak minél teljesebb megismerése. Jó segítőnk lehet organizációk összevetése.

Kézenfekvő és hálás lenne azokat a Weöres-kompozíciókat venni mindekenelőtt, amelyek pontosan ugyanolyan figurával és notációval rendelkeznek, de más-más ciklusban helyet foglalva a hatásuk is — valamilyen mértékben — más és más. Ugyancsak érdekes ebből kiindulva, ha maga a szűkebb értelemben vett verbális matéria megegyezik, a cím viszont eltér. (Talán épp a cikluson belül elfoglalt hely magyarázza a címváltozást.) Ez alkalommal ilyen példákkal nem kívánok foglalkozni. Itt kisebb-nagyobb eltéréseket mutatok be.

A „Szép versek 1983”-ban olvassuk Weöres rövid költeményét:

Kétsoros

Világosságból ered a sötétség.
Sötétségből ered a világosság. (571)

1984-ben, a „Posta messziről”-ben ez látható:

Körforgás

Világosságból
fakad a sötétség.
Sötétségből fakad
a világosság. (27.)

Amint első látásra kitűnik, a Kétsoros lényegesen általánosabb címmel áll, a két elem közötti relációt az *ered* és a *fakad* adja, s a tagolással hangsúlyozódik a szemantikai/fonológiai oppozíció. Ez ugyanakkor éppen az ellentett akusztikus reprezentáció: a *sötétség* magas hangrendű, a *világos-*

ság többségében az ellenkezője. Az *ered* vokálissal, a *fakad* kevésbé hangzós konzonánssal indul; az *ered* zöngés, a *fakad* inkább tompa hangzású. A körforgás jelen van a Kétsorosban is, de a Körforgásban kifejtettebben. Ez a jelleg tükröződik pl. abban is, hogy bizonyára inkább érzik lerajzolhatónak tanítványaink, mint a Kétsorost. Arról pedig nem is szóltunk, hogy a chiazmatikus szerkezetben a Körforgás figuraváltása alapján a kezdő és záró szó: *világosság*. A névelő szerepe is releváns: a meghatározatlan indítás után determinatív folytatással értelmi és érzelmi többlet keletkezik.

Tekintsük most Weöres Sándor sorozatszerű kompozícióját!

Dal három alakban

I.

Szél jár a kertben, senki más.
Az üresség huhog.
Magasban felhő-vonulás,
a mélyben lég-habok.

Palánkon macska ugrik át,
aztán nincs ennyi sem,
az éjet s minden csillagát
talán csak képzelem.

II.

Szellő jár a kertben, senki más.
Szerte üresség huhog.
Magasságban felhő-vonulás
és a mélyben lég-habok.

Kerítésen macska ugrik át,
aztán nincsen ennyi sem,
éjszakámat s minden csillagát
meglehet, csak képzelem.

III.

Szél kószál a kertben, senki más.
A selymes űr suhog.
Magasban felhő-tódulás,
mélyben lég-habok.

Gally-sövénnyen macska ugrik át,
 aztán nincs ennyi sem,
 éjünket s minden csillagát
 tán csak képzelem.

(Ének a határtalanról, 104—5)

Játsszuk el tanítványainkkal ritmikáját e 3 formai változatnak! Melyiket tartják majd a legsikerültebbnek és miért? Hívjuk fel a figyelmet a szótagszám és a sorpár szótagszáma közötti összefüggésre. De főleg a hangulat egységére és különbségeire! A szerzővel szólva: „Mint hogy egy műalkotás értékét vagy értéktelenségét egyáltalán nem határozzák meg a tapasztalati világ kritériumai (a műalkotások lehetnek egyszerűek, bonyolultak, fejlett technikájúak, kezdetlegesek stb., anélkül, hogy ez az értéküket eldöntené): épp ezért a remekművekben csak egy másik világ áthatását lehet keresnünk. A remekművek: egy másik világ dolgainak többé-kevésbé gyarló megközelítései. (bek) A remekművek, megjelenési formájukban, mind ebbe a tapasztalható világba tartoznak. Itt keletkeznek és itt pusztulnak el. De törvényük: egy másik, magasabb világ törvénye, melyet csak gyarlón tudnak megközelíteni” (A sebzett föld éneke, EGY MÁSIK VILÁG DOLGAI, 62).

Amikor pedig leírtuk a textúrát, a kompozíció elemzéséhez a variációs ismétlés funkcióinak tisztázása után jutunk. A szöveg felépítésében azonban nyelvészeti és nem nyelvészeti módszereket kell egyesítenünk. Ezek segítségével a jakobsoni fonológiai elemzésből szemiotikai textológiai analízis lesz. Ekkor a szignifikáns és szignifikátum felépítését texturálisan és kompozicionálisan érvényes hierarchiában adjuk, beleértve a művészi szöveg szignifikációjának relációját is. (L. erről Petőfi Sándor János tanulmányát: A költészet grammatikájától a költészet szemiotikai textológiájáig. in: Petőfi S. János—Békési Imre (szerk): Szemiotikai szövegtan 4. 83—97).

4. Hogyan is mondta Weöres? „... a szenvedélyes anyag megjelenítése a kristályos szerkezetben...” Akkor hát előre a szövegtan szemantikai és pragmatikai területei felé! A releváns tényezők következetes elemzése hierarchiához vezet: a művészi rendhez. Keressük ezt tanítványainkkal együtt, sikerre csakis így számíthatunk.

A földről az égbe szállj, és ismét szállj le a földre.
 Így gyűjtsd össze az alsó és felső világokból az erőt.
 Az uralmat a mindenség felett így nyered el.
 Minden sötétség megszűnik tebenned.

(Hermész Triszmegisztoz)

Nagy L. János

Az ellentét kifejezőeszközei Petőfi Sándor Csalogányok és pacsírták című versében

1. Petőfi költészetéről sok könyv, tanulmány megjelent már, talán mégsem haszontalan azonban ezek sorát folytatni, s közelebbről megvilágítani egy verstípus, az ellentétekre épülő vers stilisztikai és retorikai jellemzőit. A gazdag szemantikai összefüggések a versben szerkezetileg leginkább a mondategészekben követhetők nyomon, alapvető elemzési módszerül a mondatonkénti szerkezeti, szemantikai, képi összefüggések vizsgálatát választottam.

1.1. A Csalogányok és pacsírták c. vers 1846. szeptember elején keletkezett Szatmáron. A Felhők-ciklus korszakának válságából némileg magához térve megerősödik Petőfi romantikus prófétai küldetéstudata, költői feladatként a mózesi lángoszlopszerepet hirdeti. Megteremti az ún. szintetizáló verstípust, amelynek véleményem szerint ez a vers a legkorábbi darabja, ha időrendi sorrendben nézzük a versekben megjelenő prófétai küldetéstudat és az ehhez szervesen kapcsolódó forradalmi jövővárás gondolatának együttes megjelenését. Innen egyenes út vezet a Palota és kunyhó, A XIX. század költői, Az ítélet c. verseken át a forradalmiságot a költői prófétatuddal legjobban ötvöző Az apostol c. műig. Megjegyzendő, hogy Fried István a Petőfi-versek elemzése c. tanulmánykötetben a Palota és kunyhó c. versről írván a prófétai küldetéstudat megjelenését későbbre keltezi, az 1847-es év elejére. Nevezetesen elemzett versére utal a következő gondolat: „... itt hirdeti meg a költő megváltó-próféta feladatát, s ezt variálja a továbbiakban, hol lángoszlopoknak, hol a szabadság örök lámpájának tartva a költőket” (Fried—Szappanos, 1987. 245).

2. A vers szövegszervező ereje az ellentét, amely már a címben megjelenik. Amint a vers szemantikai összefüggései is jelzik, két költőtípus metaforikus megjelenítése a *csalogány* és a *pacsírta*. A *pacsírta*, amely a hajnal közeledtét jelzi, az új kor költője (Petőfi), míg a *csalogány* a letűnt korok költőinek megnevezője. A két ellentétes jelentésű szó metaforikus kettősképeket létrehozva globális kohézióként tartja össze a verset. A 3 szakaszra osztott vers két, szemantikailag egymással összekapcsolódó, ugyanakkor azonban szerkezetileg elkülönülő nagyszabású költői képből, allegóriából épül fel. Az I. és III. szakasz egységes képe, amely a címben jelzett ellentét kifejtése, trópusok és alakzatok egymásra épülő elemeiből tevődik össze. A II. szakasz, a látomás, amely szintén allegorikus kép, ugyancsak ellentétek láncolata, szervesen beépül a vers szerkezetébe, egyben ki is emelkedve belőle gondolati tartalmával: a jövő-, a forradalomvárás gondolatával.

2.1. A Csalogányok és pacsírták erősen retorizált vers. Az alapvető retorikai funkció a versben a konatív, mozgósító funkció, amely még ha nem is olyan kifejezett harcos formában is van jelen, mint például a XIX. század költői c. versben („Előre hát mind, aki költő,”),

implicite tartalmazza a szebb, boldogabb jövő megteremtésére vonatkozó felhívást, szenvedélyesen pozitív egyéni példát adva erre. Ennek igen expresszív kifejezőeszközei a klasszikus retorikából is jól ismert szó- és mondatalakzatok, a retorikus kérdések ismétlése, amelyek hatását kiegészítik és fokozzák a felkiáltó mondatok. Ezek a mondatalakzatok értelmező-magyarázó funkcióval párosulnak a versben. Ugyancsak retorikus elem a versben a közvetlen megszólítás, a 2. személy megidézése. Az elvont fogalmak megszólítását s ezáltal megszemélyesítését is minősíthetjük retorikai és stilisztikai alakzatnak. *Ugyan még meddig zengitek, | Ti holdvilágos emberek, ...* A II. szakasz nagyszabású víziójában a megszólítás, amely anaforikus ismétlések és fokozások halmaza is, ugyancsak expresszív retorikai és stilisztikai alakzat: *Tiéd minden dal, minden hang, ... Te lelkesítesz engemet, | Tenéked ontom én könnyűimet, | Én tégedet köszöntelek, | Te a beteg | Emberiségnek orvosa, jövendő!*

3. A vers rendkívül indulatos kérdéssel kezdődik, amely azonban csak formailag kérdés, modalitását tekintve nyomatékos felszólítás és alig rejtett óhajítás: *Ugyan még meddig zengitek, | Ti holdvilágos emberek, | A régi kort, ...* Az első mondat főmondata tehát kérdést és felszólítást is tartalmaz egyszerre, ami a klasszikus retorikus kérdésekre jellemző. A 'hamisan romantikus, ábrándos' jelentésű „holdvilágos emberek” melléknévi metafora, amely jól illeszkedik jelentésénél fogva is és szerkezetileg is az I. szakasz allegorikus képébe, ti. a várrom, a vércsék, a bagolyfiak jellegzetes kísérteties huhogása a teliholdas éjszaka romantikus hangulatát idézi. Az *ember* szó a versben csak egyszer fordul elő, a továbbiakban a metaforikusan az éjszakával azonosított régi kort zengő madárral, a csalógánnyal találkozunk. A III. szakasz 1. sorában megszólított *elkészt dalnokok* is egyaránt vonatkozik a madárra és a költőre. Az *enyészet* és a *tenger* között teremt metaforikus kapcsolatot a *Mit elsodort | Hullámival már az enyészet?* mondat. A tengert asszociálja a hosszabb (2 nyolc szótagos) sorok után következő két rövid sor is: *A régi kort, — Mit elsodort* (4 szótagos), valamint a második rövid sor után következő enjambelement is, amelynek versmondattani funkciója itt a figyelemfelkeltésen kívül (amelyet a pillanatnyi szünet érzékeltet) a hömpölygés felidézése. Ugyanakkor a lendületesség mellett, amelyet az *elsodort* igealak fejez ki, lágy áramlást is érzékeltet ez a mondat. Ezt az *l* hangok gyakori előfordulása is jelzi. Ez különösen az I. szakaszban feltűnő, ahol 32 *l* hang van, amely a versben szereplő összes *l* hang (63) 50%-a. Fónagy Iván A költői nyelv hangtanából c. művében az *l* hang szimbolikáját elemezve megemlíti, hogy: „Az enyészetről, a lassú elmúlásról szóló verssorokban is gyakori az *l*” (Fónagy, 1989. 63).

3.1. Az első mondat 3. tagmondata, amely az 1. tagmondathoz kapcsolatos mellérendelő mondatként szerveződik, szintén retorikus kérdést tartalmaz: *Mikor rontjátok le a fészket, ...* A mondat modalitásá-

ban is érezzük azt az érzelmi többletet, amely ott feszül a kérdésben: az ingerült felszólítás. A költő személyes állásfoglalása nemcsak a második mondat sommás ítéletében tükröződik: *Milyen kísértetes e dal!* —, hanem a hangutánzó *huhogjatok* ige jelentése is erősíti. Ha az éjszaka jellegzetes madarához, a bagolyhoz társítjuk az igét, amint ez a képi síkba illik, akkor konkrét jelentésében értelmezzük. A holdvilágos emberek kísértetes dalához azonban egyszerre társul az ige átvitt, metaforikus jelentése is, amelyet az ÉSZ „jlesztő, rémítő dolgokat beszél, rosszat jósol, rémhíreket terjeszt” magyarázattal jelöl. Ugyanakkor a *huhog* ige kontextuális jelentésében gúnyos, pejoratív stilisztikai minősítést kap.

3.2. Ezután időben és térben is távolodunk a képtől. Mint egy monoton, távoli zene, amely aláfesti a költő mondanivalóját, s nem kevésbé ironikus hangját, amely újabb ellentétet hoz létre, folytatja a tenger alapmotívumú metaforák sorát: *S dalolnak egyre még, | És szemeikben ég | A lelkesülés lángja | Vagy a bánat könnyárja.* A *bánat könnyárja* összetett metafora, melyben a *könnyár* teljes metafora külső hasonlóság alapján létrejövő kettőskép, amely az előző sorokban megfogalmazott *tenger* motívumot felerősíti. Az ellentét másik pólusán elhelyezkedő *lelkesülés lángja* szinesztétikus metafora, melynek alapja az elvont fogalom és a konkrét látási képzetet felidéző láng. A metafora két tagját a hőfok érzékeltetése kapcsolja össze. A *lelkesülés* és a *bánat*, a *láng* és az *ár* jól elkülöníthető ellentétpárokat alkot. Az utóbbi két tag a metaforából kiszakítva az ősi tűz—víz ellentétre vezethető vissza, mely ellentétet a Petőfi által alkotott metaforákba visszahelyezve igen expresszív kettősképegységet kapunk, amelynek szervező ereje az ellentét (vö. Zalabai, 1986. 216). Ez a kettősképegység nemcsak az így kiemelt ellentétpárokat alkotó metaforák esetében van jelen, hanem az egész verset egybefogja mint szövegkohéziós erő, legfeljebb az intenzitás mértéke más az egyes ellentétpárok esetében. Az ellentét intenzitásának fokozását itt az *ég* ige és a *bánat könnyárja* metafora azonos szerkezetbe vonása biztosítja. Szemantikailag az *ég* ige csak a *lelkesülés lángja* metaforához rendelődik közvetlenül, de szerkezetileg a *vagy* kötőszó mellérendelő szintagmába rendezi az ellentétes jelentésű metaforát is, így az *ég* ige közös állítmánya lesz az ellentétes szemantikai jelentésű halmozott főnévi alanyoknak.

3.3. A 3. mondat két enjambement-t tartalmaz: az első az *ég* állítmányt választja el a szemantikailag közvetlenül hozzá kapcsolódó *lelkesülés lángja* metafora alaptagját alkotó alanytól. Itt az enjambement szerepe az elkülönítés. A másik áthajlás a *vagy* kötőszóval összekapcsolja a szemantikailag ellentétes jelentésű *bánat könnyárja* metafora alaptagját, s egyúttal a két ellentétes pólust egyetlen szerves képpé vonja össze. A második ítéletet formailag az *Ál lelkesülés, gyáva könnyek!* felkiáltó mondat tartalmazza, amely azonban modalitását tekintve kijelentő mondat érzelmi többlettel. Ez a 4. mondat két tagmondatból álló összetett mondat főmondata, amelynek minőségjelzős alárendelt mondata a *Miket nekik meg nem köszönnek,* — mondat. Felfigyelhe-

tünk az írásjelek alkalmazására is, amelyeknek a mondat modalitásától való eltérése szintén stilisztikum. Ebben a versben a felkiáltójelek gyakori alkalmazása a retorikus érzelmi túlfűtöttség egyik kifejezőeszköze. Az *ál lelkesülés* és a *gyáva könnyek* melléknévi metaforák, az utóbbi megszemélyesítés, ti. a gyávák könnyei birtokos jelzős szerkezetből asszociálódhat.

3.4. A vers 5. mondata visszatér a közvetlen 2. személyű megszólításhoz, amelyet csak azért szakított meg a közbeékelt ítéletet tartalmazó 3. és 4. mondat, hogy a hatást fokozza. Itt éri el érzelmi csúcspontját az I. szakasz: *Tudjátok-e, mik vagytok, | Kik a múlttól daloltok?* A választ a „*Halottrablók! | Halottrablók!*” ismétlés — grammatikai szempontból 2 hiányos mondat — tartalmazza. A *halottrablók* metafora a Petőfi-szótár tanúsága szerint csak ebben a versben fordul elő Petőfi költészetében (PSz. 2: 146). A metafora szemantikai összefüggéseit a 8. mondat fejti ki, amely négy sorba tördelt, két enjambement-t tartalmazó alárendelő összetett mondat. *Sírjából fölássátok | A holt időt, — Hogy őt | Babérokért árulhassátok.* Az áthajlások szerepe itt a feszültségkeltés. A főmondatban az igei állítmányt választja el az enjambement a melléknévi metaforát tartalmazó megelevenített tárgytól. A megszemélyesítés szemantikai magva a *holt* jelző. A *holt idő* metafora ismétlése — s ilyenformán alakzatnak tekinthető — a célhatározói mellékmondat tárgyát kifejező *őt* személyes névmás is, melyet szintén áthajlás választ el a tagmondat új közlésegségétől: *Babérokért árulhassátok.* A *babér* szó jelentése a költői babérkoszorút asszociálja. Ez a koszorú azonban nem azonos a dicsőséget jelentő koszorúval: *Penész van rajta és halotti szag!* A szemantikai ellentét itt is nyilvánvaló: a költői és a halotti koszorú jól érzékelhető különbsége. A 9. mondat ismét ítélet: *Én nem irígylem koszorútokat;* A költő szembeállítja önmagát ezzel a költői dicsőségvágygal, s egyben minősít is.

3.5. A vers második nagy allegorikus képét a II. szakasz tartalmazza, ez a vers fókusza. Hatalmas vízió, amelyet az I. szakasz allegorikus képei fokozatosan előkészítenek. Veres András Az ítélet c. vers elemzésével kapcsolatos megjegyzése a Csalogányok és pacsirtákra is érthető: „A jövendölés hosszadalmas előkészülete egyrészt lélektani fogás. . . Másrészt kiemeli a látomás szerepét, jelentőségét” (Veres, 1979. 109). Nagyszabású romantikus költői kép bontakozik ki a szakaszban. Három, egymással szoros egységet alkotó romantikus körmondatban fejti ki a költő a látomást. Az első a vers sorrendben 10. mondata az előkészítés és helyzetismertetés. *Sínlődik az emberiség, | A föld egy nagy betegház,* Ez utóbbi mondat komplex kifejtett főnévi metafora. A 3. kapcsolatos tagmondat *Mindegyre pusztít a láz,* szintén metaforikus kettőskép. A 4. kapcsolatos tagmondat metonímia, pontosabban szinekdoché: *egy egész ország* és perszonifikáció is: *esék | Áldozatául.* A következő kapcsolatos mondat pedig fokozás: *És több elájul;* a megszemélyesítés halmozása és fokozása egyben. A 6. kapcsolatos

tos tagmondathoz tárgyi mellékmondatként kapcsolódik a retorikus kérdést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondat, melyhez laza szerkezetben kötődik az ellentéteket tartalmazó 8. és 9. tagmondat. *S ki mondja meg: | Hol ébrednek föl majd e nemzetek, | Ezen-e vagy a másvilágon, | Muló-e vagy örök az álom?* Az *ezen-e vagy a másvilágon* ellentét eufemizmus, amelyben a reménytelenség, bizonytalanság is kifejeződik. A *fölbred* | *ezen vagy a | másvilágon* metaforikus szerkezetben a *fölbrednek* ige és a *másvilágon* körülírási metafora szemantikai jelentése között is érződik ellentét. Ugyanakkor vissza kell utalnunk az *elájul* és a *fölbrednek* igei állítmányok éles szemantikai ellentétére is. A 9. tagmondat is laza szerkezetű mondatként kapcsolódik a 7. tagmondathoz, a nyolcadikkal pedig kapcsolatos mellérendelő viszonyt alkot. A benne kifejeződő ellentét a *másvilágon* jelentéskörét bővíti. *Muló-e vagy örök az álom?* Az „örök álom” jelzős szerkezet a halál eufemisztikus megjelenítése. A *vagy* kötőszó mindkét ellentétes szerkezetben kiélezi az ellentétet.

4. A második gondolati sík, amelyet a versszakasz 2. körmondata fejez ki, a feszültség oldását megvalósító segítség lehetősége, a bizonytalanság megszüntetése. A bajra az orvoslás felülről jön. Horváth János szerint a korabeli társadalomban nem voltak idegenek az újmessianisztikus eszmék. A beteg társadalom s a betegség gyógyításának gondolata már korábban felvetődik. Az *Életképek* 1846. május 23-i számában megjelent Pongrácz Lajos-írásból idézi Horváth a következőket: „Nézetünk szerint a’ társasági test soha betegebb állapotban nem volt, mint annak jelenje” és soha távolabb nem esett „a’ szociális balviszonyok első orvoslójától, Krisztustól” (Horváth, 1922/1989. 539). Petőfinél azonban nem a bibliai értelemben vett megváltásról van szó, nála a bajok orvoslója a jövendő, amint azt nagyszabású metaforája kifejezi. Ez az égi megváltás azonban nem olyan értelemben szakrális elem, mint pl. Pilinszky János költészetében. Itt a bibliai utalások a szerepjátékhoz tartoznak, mint Petőfi sok más versében. A bibliai motívumok vissza-visszatérnek, azonos motívumok más szövegek környezetben, ahogyan erre már korábban is utaltam. Veres András a következőkben foglalja össze Petőfi profetikus költészetének legfőbb sajátosságait: „1. A vers központi, szervező eleme a prófétáló gesztus, amelynek jelentése egyértelműen politikai. 2. Mivel a prófécia közvetlen hatásra törekszik, igen leegyszerűsített értékszerkezetet használ, a jövőbeni édeni állapot szembeesítődik a démonikus jelennel. 3. Nemcsak az apokaliptikus látomás, hanem a látnok személyes szerepe is hangsúlyozódik” (Veres, 1979. 125).

4.1. Nézzük meg, hogyan fogalmazódnak meg ezek a gondolatok elemzett versünkben! A II. szakasz második körmondata tartalmazza a megoldást az előző körmondatban felvázolt bajokra. Ez is romantikus körmondat, bár a költeményben a romantikus és klasszikus vonások összefonódva, szétválaszthatatlanul jelentkeznek. Az áthajlások és a vesszők, gondolatjelek felbontják a hagyományos grammatikai mondat-

szerkezetet. Második körmondatunk — versbeli sorrendjét tekintve a 11. mondat — grammatikai szerkezete áttekinthetőbb.

4.2. Az I. tagmondat tételmondatnak tekinthető a körmondatban, amelyhez magyarázó jelleggel kapcsolódnak a kapcsolatos mellérendelő mondatok. A mondat képi síkjának magvát az *ég* metafora és a hozzá csatlakozó igei megszemélyesítések alkotják. Az *orvos* itt még csonka metafora, amely teljes metaforaként az *Emberiségnek orvosa, jövődő* sorban, a szakasz végén bomlik ki. Az ellentétpár egyik pólusát alkotó *orvos* mellett ennek ellentéte, a *hóhér* is jelen van 'kegyetlen, zsarnok' jelentésben, amely direkt politikai értelemben a fennálló társadalmi rend zsarnokainak metaforikus kifejezője.

4.3. Érdeemes közelebbről megnézni a költői képek tágulását is térben és időben! A felülről jövő segítség várása az eddigi horizontális síkot vertikálisan tágítja ki: kiegészül a kép a *föld* és *ég* ellentétével. Ezt az ellentétet a földi kínok és az égi megváltás romantikus leírása érzékelteti, bekapcsolva a versbe az egyetemesség gondolatiságát is.

4.4. Az I. szakaszban az igék az *elsodort* és a *raktatok* múlt idejű alakok kivételével jelen idejűek: *zengitek, rontjátok le, huhogjatok, dalolnak, ég, köszönnek, tudjátok-e, vagytok, daloltok, fölássátok, árulhassátok, irígylem, van*. A jelen idejű alakok közül a *rontjátok le* és a *meg nem köszönnek* magukban hordozzák a jövő idejűséget is. Az I. szakasz idősíkjára saját mikrostruktúrájában a múlt-jelen-jövő képzetét idézi. Az egész mű szövegidejét tekintve pedig a jelen idő dominál benne, amely az igék nagy részének grammatikai idejével egyezik meg.

4.5. A II. szakaszban az igék grammatikai idő szerint a következőképpen oszlanak meg:

- a) jelen idejű alakok: *sínylődik, pusztít, mondja meg, ád, ontom, köszöntelek*
- b) a múlt idejű alakok: *esék* (elbeszélő múlt), valamint a grammatikai ideje szerint jelen idejű, de reális idejét tekintve múlt idejű *elájul* és *küld* (preasens historicum).
- c) jövő idejű alaknak tekintendők a grammatikai jelen idejű alakokkal kifejezett egyszerű jövő idejű alakok: *ébrednek föl, meg is érkezik* (a *maholnap* időhatározószó determinálja a jövő időt), *észre sem veszik* (midőn majd).

Ha a szövegidőt nézzük, a II. szakaszban a jelen- és jövőidejűség dominál.

4.6. A III. szakasz igéi közül grammatikai idejüket tekintve a jelen és jövő idejű alakok szerepelnek.

- a) jelen idejűek: *dalolnak, hallgassatok* (2), *jár, kellene*
- b) jövő idejűek: *lenne, közeleg*

A szakaszban a jelen dominál. A három szakasz idősíkját a következőképpen vázolhatjuk fel:

- I. szakasz: jelen
 II. szakasz: 1. jelen ↔ múlt ↔ jövő (a 10. sorig)
 2. múlt ↔ jelen — jövő (a 10. sortól a szakasz végéig)
 III. szakasz: $\underbrace{\text{jelen} \rightarrow \text{jelen} \quad \text{jövő}}_{\text{jelen}}$

Ez az időstruktúra megegyezik Petőfi hasonló tematikájú verseinek időszerkezetével.

5. A II. szakasz harmadik körmondata ismét bővelkedik retorikus megszólításokban. Amint arra már korábban is utaltam az ellentétes világnézetű költők megszólításával kapcsolatban, ebben a szakaszban a 2. személyű megszólított a metafora azonosított tagja, a *jövendő*. Nemcsak a megszólított változik, hanem a megszólító érzelmi állásfoglalása is. Romantikus hangvétellű, érzelmileg túlfűtött mondatok kapcsolódnak egymáshoz. A vers 12. mondata ez a körmondat. Az 1., 3., 4., és 5. tagmondat kapcsolatos mellérendelő mondatok. Az áradó érzelmek kifejezését elősegítik a névmásokkal kifejezett anaforikus ismétlések is. A sorok elején a személyes névmás paradigmatis sora az ismétlések alapja. Az 5. tagmondat kivételével a kapcsolatos mellérendelő mondatok elején kiemelt helyen szerepelnek a névmások. Enjambement tördeli szét a beteg emberiség melléknévi metaforát, s ezáltal kiemeli a főnévi tagot. Ennek lehetnek metrikai okai is, de leginkább a képi megoldás kínálkozik magyarázatul: az *emberiségnek orvosa, jövő* teljes főnévi metafora különválasztása a komplex metafora szerkezetén belül, s ezáltal kiemelése is.

5.1. A III. szakasz megszólítása a költő érzelmi állásfoglalásának változásán kívül az ellentét eszközével erősíti konkrét politikai állásfoglalását. A megszólító változatlan marad, ismét változik azonban a megszólított: *És ti elkésett dalnokok*. Visszacsatol a költő az I. versszak képéhez, s ezáltal megteremti a képi egységet az I. és III. szakasz között mind szerkezeti, mind pedig szemantikai szempontból. A *Hallgassatok!* | *Hallgassatok* ismétlés is visszautal az I. szakasz *Halottrablók!* | *Halottrablók* ismétlésére, amely szintén megteremti az összeköttetést szerkezetileg és szemantikailag egyaránt a két szakasz között. Így válik keretképpé a két szakasz a II. szakasz víziójához, ahogyan erre az elemzésem elején utaltam.

5.2. Múlt és jövő közvetlen szembeállítás a II. szakasz utolsó s a III. szakasz első sora: *Emberiségnek orvosa, jövő! És ti elkésett dalnokok*, Ugyancsak éles az ellentét a két megszólítotthoz fűződő személyes költői viszonyt kifejező igei állítmányok között: *Én tégedet köszöntelek, | jövő! És ti elkésett dalnokok, Hallgassatok!* | *Hallgassatok!*” A *hallgassatok* igei állítmány ismétlése erősíti az indulati kitörést. Nem egyszerűen az állítmányok halmozásáról van szó azonban, mert az egyik az első mondathoz tartozik a szakaszban, ez a vers sorrendben 13. mondata. A megismételt igei állítmány a 14. mondat főmondata, amelyben a *bár* megengedő kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondat némi enyhítést hoz az ítéletbe. Ez

azonban csak látszólagos, hiszen a szakasz további része ezt cáfolja. Így ez is retorikus fogás Petőfinél! Az ellentétek sorát folytatva a *csalogány* szavához hasonlítja a letűnt költők dalát, amely *szívszaggató* | *s egyszersmind szívgyógyító*. . . Két melléknévi jelző alkot itt ellentétpárt, mindkettő összetett szó alakú melléknévi metafora. Az *s* kapcsolatos kötőszóval összekötve halmozott jelzői a *szavatok* alanynak, amely szintén tagja egy komplex metaforikus szerkezetnek. . . *szívszaggató* | *S egyszersmind szívgyógyító szavatok*.

6. A vers 15. mondatának 1. tagmondata: *A csalogány az alkony madara* metaforikus kép, és a hozzá kapcsolódó 2. tagmondat: *Már vége felé jár az éjszaka*, felújított ún. exmetafora nem önálló motívum a versben. Horváth János megállapítása szerint a *csalogány* és a *pacsirta* ellentéte az idő metaforájával kibővítve „Shakespeare-i reminiscencia. Rómeó és Júlia III. felv. V. szín: „Már menni készülsz? Még nem is virrad! Nem a pacsirta volt, ha' fülmile” (Horváth, 1922/1989. 539).

A következő sor megszemélyesítése is exmetaforának tekinthető: *A hajnal közeleg*; A két sorban megfogalmazott allegorikus kép, az *éjszaka* és a *hajnal* ellentétet alkot: múlt és jövő egyértelmű szembeállítás az a kép is.

6.1. A vers utolsó mondata (16. mondat) egyetlen ítélet. Kitágítja a képet, egyetemessé teszi a felhívást. Formailag ugyan kijelentő mondat a vers befejező mondata, hiszen egyetlen sommás ítéletet tartalmaz ellentétes tagmondatok összekapcsolásával, de erős felszólítás is érződik benne. Szervesen összefügg ez a nyílt mozgósító retorikai funkcióval, amelyet e mondat is erősít. *Most a világnak* | *Nem csalogányok,* | *Hanem pacsirták kellene.* Veres András találóan állapítja meg: „Petőfi profetikus költészetében egyszerre jelenik meg az időtlen és az eszményi jövő, a bemutatás és a felszólítás gesztusa” (Veres 1979. 114).

6.2. A vers 16 mondata összesen 47 tagmondatból áll. Ebből 35 főmondat (főmondatnak számítottam az alárendelő mondatok főmondatán kívül a kapcsolatos és ellentétes mellérendelő mondatokat is). A legtöbb a szövegben a mellérendelő szerkezet, amely a közvetlen élőbeszéddel mutat rokonságot. Ugyancsak erre utalnak a közvetlen megszólítások is, valamint a felkiáltások, a rövid és hosszú mondatok szabálytalan váltakozása. Az I. szakasz 9 rövidebb mondatból áll: a vers összes mondatának 56,25%-a (16) ebben a szakaszban található. A 9 mondat közül csupán az első hosszú (4 tagmondatos) a szakasz többi, 1–2 tagmondatos mondatához viszonyítva, de a képi megoldás indokolja is a bevezető mondat terjedelmességét: a romantikus kép terjedelmesebb kifejezést kíván. Egyetlen indulatos retorikus mondat az első tagmondat. Ezután a verssorok egyetlen váltakozása, a rövidebb mondatok egymásutánja lendületesebbé teszi a verset, hogy lelassuljon utána a II. szakasz víziójában. A II. szakasz 3 romantikus körmondat, amelyek szoros egységet alkotnak egymással. Kapcsolatos mondatok laza szerveződése a 3 körmondat, amely a gondolatok parttalan

áradását jelzi. Csupán 1—1 alárendelt tagmondat található mindegyik körmondatban, ezek funkciója a pontosítás, kiegészítés. A III., a vers legrövidebb szakasza 4 mondatból áll, amelyek egy zárt, plasztikus miniatűr képet alkotnak, s ezzel lezárják a vers szerkezetét.

7. Nézzük meg a vers hangstilisztikai mutatóit is! Az I. szakaszban 506 hang van. Ebből 397 magánhangzó és zöngés mássalhangzó (241 mgh + 156 zöngés msh), ami a szakasz zenei hatását idézi. A magánhangzók és zöngés mássalhangzók együttes számaránya a szakaszban 78,45%. A zöngétlen msh-k aránya 42,57%. A II. szakasz 339 hangjából 82 mgh, 257 msh. A zöngés mássalhangzók és a magánhangzók számaránya 75,22% (82 mgh + 173 zöngés msh). A zöngétlen mássalhangzók aránya 24,77% (84). Ez az arányszám ismételtén alátámasztja a vers zeneiségét, bár csupán a hangok minőségét tekintve nem lehet egyértelmű következtetést levonni a vers zeneiségét illetően, de a szavak szemantikai jelentése ezt megerősíti.

7.1. A vers rímeiről is ejtsünk néhány szót! Az I. szakaszban a páros rímek uralkodnak. Az első 20 sorban páros rímek vannak, a 21—24. sorban öllelkező rímek, majd a szakasz páros rímmel zárul. A szabályos rímszerkezet megbontása is a figyelemfelkeltés eszköze. Különösen igaz ez itt a páros rímek esetében, amelyet az ugyanakkor jelen lévő szótagszámválások és az enjambement is megerősít.

7.2. A II. szakasz első 4 sorában ismét öllelkező rímszerkezet van, majd 17 soron keresztül a páros rímek szabályos rendben követik egymást. A szakasz utolsó két sora rímtelen. J. Soltész Katalin ezzel kapcsolatban a következőket jegyzi meg Petőfi rímeiről szólva: „A figyelem felkeltésének hathatós eszköze rímes versben a rímtelen, rímtelen versben a rímes sor a mondanivaló gyűjtőpontjában.” (J. Soltész, 1966. 23) S valóban, a rímtelenség is, az áthajlás is a főnévi metafora *jövendő* tagjára irányítja a figyelmet. A II. szakasz allegorikus víziójában a zárókép, a *jövendő*, amely a feszültség teljes feloldása a szövegben.

7.3. A III. szakaszban a bevezető páros rím után öllelkező rímszerkezet következik, amelynek kezdő rímzava a *Hallgassatok*, az ismétlés második eleme, s zárzó rímzava a *szavatok*, középen pedig egy ellentétes szemantikai jelentésű rímpár található: *szívszaggató*—*szívgyógyító*, amelynek kiemelt szerepe van a szakaszon belül ugyanúgy, mint a szakaszt záró öllelkező rímszerkezetnek, amelyben a keretet alkotó rímzavak az ellentét másik pólusát fogják közre. Összegezésül megállapíthatjuk, hogy a versben a páros rímek dominálnak, ahol ettől eltérés mutatkozik, mindig valamilyen tartalmilag kiemelt mondanivaló következik. Ezt alátámasztja a vers metrikája is: a páros rímű sorok többnyire jambikus lejtésűek, ahol változik a rímszerkezet, zökkenés következik be a verslábakban is: trocheusi lejtésű ütemek is megjelennek. A vers sorai is eléggé szabálytalan szótagszámúak. Ennek is megvan azonban a sajátos stilisztikai funkciója: a kiemelés illetve az összekapcsolás, ahogyan a mondanivaló jellege megkívánja. A költemény versso-

rainak száma 61, mondatainak száma 16, amely 14 versmondatot alkot. (Vö. Elekfi, 1986, 428—29)

7.4. Röviden áttekinthetjük még a vers sorainak szófajtani megoszlását. A vers szövegszavainak száma 229. Ebből 36 ige, amely az összes szövegszó 15,62%-a, 107 névszó, az összes szó 46,72%-a. Annak ellenére, hogy a névszók dominálnak a szövegben, mégsem nevezhető nominálisnak a vers stílusa, hiszen a verset átszövő ellentétek, s az igék szemantikai jelentése is dinamizmust sugall. Az I. szakasz 87 szövegszavából 15 ige (17,28%), a II. szakaszban a 16 ige 15,53, míg a III. szakasz 5 igéje 12,82%-ot képvisel. Bár ezekből a statisztikai adatokból egyértelmű következtetést nem vonhatunk le, de a 3 szakasz közül az első tűnik a legdinamikusabbnak, ha az igék számát s szemantikai jelentésüket vetjük egybe a másik két szakasz igéivel. A vers igéinek szemantikai jelentésvizsgálatával, a grammatikai és a szövegidő viszonyával egy másik dolgozatomban foglalkozom majd, így erre most csak röviden utaltam.

8. Érdemes Petőfi verseinek elemzéséhez újra és újra visszatérni, gondolatait ugyanis csak első olvasásra nevezhetjük egyszerűnek, mert ha mélyebben vizsgáljuk a versek szemantikai összefüggéseit, megváltozik a véleményünk. Petőfi egyszerre egyszerű és bonyolult. Életrajzírói szerint személyisége is rendkívül ellentétes és összetett volt, s ez az ellentéteesség és összetettség tükröződik kiforrott nagy verseiben is.

BIBLIOGRÁFIA

- Elekfi László: Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986.
- Fábián—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilsztika vázlata. Tankönyvkiadó, Bp., 1989.
- Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. (Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.)
- Fried István—Szappanos Balázs: Petőfi-versek elemzése. Tankönyvkiadó, Bp., 1987.
- Hankiss Elemér: Az irodalmi mű mint komplex modell. Magvető Kiadó, Bp., 1985.
- Horváth János: Petőfi Sándor. (Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. Bp., 1922.) (Reprint kiadása: 1989.)
- Koncsol László: Kísérletek és elemzések. (Madách Kiadó, Bratislava, 1978.)
- Pándi Pál—Pálmai Kálmán: Petőfi Sándor. (Gondolat, Bp., 1973.)
- Petőfi összes művei II. (Akadémiai Kiadó, Bp., 1951.)
- Petőfi-szótár I—IV. (Akadémiai Kiadó, Bp., 1973.)
- J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. (Akadémiai Kiadó, Bp., 1965.)
- J. Soltész Katalin: Petőfi rímei (MNy. 1966/1. 21—31).
- Gr. Széchenyi István munkáiból. (Franklin-társulat, Bp., 1903.)
- Tolnai Vilmos: Petőfi és a nyelvtudomány. (MNy, 18: 198—201.)
- Veres András: Mű, érték, műérték. (Magvető Kiadó, Bp., 1979.)
- Zalabai Zsigmond: Tűnődés a trópusokon. (Szépirodalmi, Bp., 1986.)
- Zlinszky Aladár: Petőfi nyelvéről. (MNy. 18: 189—98.) (In: A magyar stilsztika útja, Gondolat, Bp., 1961.)

A magyar mint idegen nyelv a felsőoktatásban

1. Amikor az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Bizottsága nevében Szépe György kollégám felkért ennek az előadásnak* a megtartására, több ok indított arra, hogy felkérésének eleget tegyek.

Az egyik ok, amelyre maga a felkérő hivatkozott, az volt, hogy 1977. június 21-én ez a bizottság szervezte a magyar mint idegen nyelv szakma helyzetéről szóló, első átfogó ankétot (anyagát l. Ankét 1978.), s mindenképpen időszerű az eltelt másfél évtized munkálatait és törekvéseit, eredményeit és problémáit áttekinteni. Az akkori ankétra én nem kaptam meghívást, jóllehet már e szakmában munkálkodva a harmadik tanév végét töltöttem a Nápolyi Keleti Egyetemen. Az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság azonban mintegy kárpótolt ezért, amikor megbízott azzal, hogy magyar mint idegen nyelv szekciójának alakuló ülésén Debrecenben előadást tartsak; az ülés 1983. január 29-én, vagyis éppen tíz esztendővel ezelőtt zajlott le. Ám ennél egy jelentősebb évfordulót is említhetek. 1952-ben alakult meg ugyanis a magyar mint idegen nyelv oktatásának első hazai egyetemi műhelyként a Központi Magyar Nyelvi Lektorátus. Jelen dolgozatommal négy évtizedes fennállásának is adózni kívánok.

2. Referátumom ugyan a bizottságtól átfogó címet kapott, kénytelen vagyok mégis a témakört a Központi Magyar Nyelvi Lektorátus munkálataira leszűkíteni, többek között azért, mert nem vagyok hivatott arra, hogy a Lektorátus körein kívüli felsőoktatási intézményekben folyó tevékenységről beszámoljak; ezt az illető intézmények képviselőinek korreferátumaitól várom, úgy gondolom, nem alaptalanul.

Ezzel kapcsolatban, tájékoztatásul, röviden szólok a jelenlegi szervezeti keretekről. Működésünket mindmáig a 152/1976. (M. K. 24.) OM. sz. utasítás szabályozza, amely egyúttal a műszaki egyetemeken és főiskolákon a külföldiek magyaroktatásának szervezését, tananyagának megállapítását, módszertani irányítását és ellenőrzését a Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézete Magyar Nyelvi Csoportjának a feladatává tette. Ezzel az ún. területeknek kb. egyharmada vált ki a Lektorátus kebeléből.

* Elhangzott 1993. január 22-én.

Magam szinte kezdettől fogva — elméleti meggondolások és gyakorlati felismerések alapján — a további decentralizálást szorgalmaztam. Az e tárgyban ismételten készített felterjesztéseimre egyszer kaptam választ: 1985-ben a Művelődési Minisztérium osztályvezetője, Szilassy Attila arról értesített levelében, hogy — javaslatomnak megfelelően — az Egészségügyi Minisztérium, valamint a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium hozzájárult a külföldi egyetemi hallgatók magyar nyelvi képzése irányításának decentralizálásához, s ezért az illető tárcák körébe tartozó oktatás irányítására egyfelől a Semmelweis Orvostudományi Egyetem, másfelől a Gödöllői Agrártudományi Egyetem kapott megbízást, és az átadással-átvétellel kapcsolatos megbeszélést az év február 7-én tartják a minisztériumban. Kell-e mondanom, hogy sem a megbeszélésre, sem a decentralizálásra sohasem került sor?

Ellenben a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem kezdeményezésére az 1989—1990-i tanévtől kezdődően az egyetem Nyelvi Intézetének irányítása alá került egyrészt magán a Közgazdaságtudományi Egyetemen, másrészt a Külkereskedelmi Főiskolán, a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskolán, valamint a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán tanuló külföldi diákok magyaroktatása. Még így is — az ELTE Bölcsészettudományi Karán a külföldi hallgatók magyaroktatása mellett — a felsőoktatásban folyó oktatás irányításának nagyobb részét — erején felül — a Lektorátus látja el. Erején felül, mert a Lektorátuson állandó státusban mindössze hat oktató van. Ezért sóvárgással, az elérhetetlen vágyak netovábbjaként tekintünk annak a gazdag egyetemnek szerencsés és boldog Magyar nyelvi csoportjára, amely feladata ellátására már kezdetben tizenkét főállást kapott.

Megjegyzem még, hogy az általunk irányított területeken is kiesik látókörünkéből — bár nem vagyunk teljesen híján az értesüléseknek — az ún. önköltséges („devizás”) hallgatók magyaroktatása, mert ezt a feladatot az ilyen hallgatókat szervező intézmények saját hatáskörükben oldják meg. Hogy milyen hatásokkal, most ne firtassuk. Azt a képtelenséget azonban ezen a fórumon sem hagyhatom említetlenül, hogy az ezekre a tanfolyamokra felfogadott — tisztelet a kivételnek! — szakképzetlen oktatók kétszer-háromszor annyi óradíjat kapnak, mint az ugyanezen intézményekben nem devizás hallgatókat tanító szakképzett, sok esetben húsz-huzonöt éves tapasztalattal rendelkező nyelvtanárok.

3. Amikor 1979 őszén az ELTE Bölcsészettudományi Karán átvettem a Lektorátus vezetését, a Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport vezetősége — a bölcsészkaron ellátandó oktatás és az említett országos szervező-irányító tevékenység mellett — távlati feladatként jelölte ki számomra, hogy kimunkáljam a magyar mint idegen nyelv oktatásának korszerű elméleti és módszertani alapjait. Ennek az alapozó munkának a kereteit a néhány év múlva létrehozott magyar mint idegen nyelv tanári szak és a tanszéki kutatócsoport alkotta. Kutatásaink eredményei különféle kiadványokban

kaptak helyet, jó részüket pedig sikerült összegyűjteni az 1983-ban indított „Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből” című sorozatban.

A tanári szak tervezése már 1980-ban elkezdődött, előmunkálataiban Ginter Károly kollégám vett részt, az így elkészült tanterv különféle bizottságok elé került megvitatásra, és azok javaslatai szerint módosítva 1981-ben megkapta első végleges formáját. Elkészültéről a nyilvánosság előtt először 1981 augusztusában a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság I. Nemzetközi Kongresszusán adtam hírt, és ismertettem az ún. C-szak tantervi táblázatát (Éder 1983a).

A szak létrehozásával párhuzamosan tisztáznom kellett azt az elméleti alapot, amelyre majd egész oktató és kutató munkánkat felépítjük. Ezt — az 1970-es évtized főként külföldi alkalmazott nyelvészeti irodalmára támaszkodva — ugyancsak 1981 augusztusában, ezúttal az V. magyar lektori konferencián a kommunikatív kompetencia fogalmában és az ebből kiterjedélyesedő elméleti rendszerben jelöltem meg (Éder 1981). Ezt a rendszert nemcsak korszerűsége miatt tartottam alkalmasnak arra, hogy építsünk rá, hanem azért is, mert nem következett belőle egyetlen „üdvözítő” módszer alkalmazása, ellenkezőleg, lehetőséget nyújtott a különféle módszerek integrálására.

Az imént a C-szak tantervéről tettem említést. A szakot ugyanis eredetileg nappali tagozatra szántuk. Ismeretlen okokból azonban a minisztérium posztgraduális képzés keretében engedélyezte. Így indult meg 1982 őszén kétéves esti formában három hallgató részvételével az oktatás; a három hallgató a Lektorátus akkori három tanársegéde, Hegedűs Rita, Kálmán Péter és Szili Katalin volt.

Diszciplínánk megalapozását múltjának áttekintésével kezdtem. Ebből nőtt ki a „Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből” című összefoglalásom, amelyet ebben a formában az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság említett debreceni vándorgyűlésén adtam elő (Éder 1983b). Vannak, akik lebecsülik a történeti áttekintés jelentőségét. A szakirodalom azonban a diszciplína integráns részének tekinti. Csupán két munkára hivatkozom ezúttal, mindkettő 1983-ban jelent meg. Az egyik Stern nagyszabású műve, a „Fundamental Concepts of Language Teaching”, amely az alapfogalmak tisztázása után a II. részt a nyelvoktatás történetének szenteli (Stern 1983: 75—116). A másik Tom McArthur „A Foundation Course for Language Teachers” című könyve, amely három fejezetből áll, s közülük egy teljes egészében a grammatika történetével foglalkozik (McArthur 1983: 33—77). S hogy magyar szerzőt is idézzek, Bárdos Jenő közvetve így vélekedik a kérdésről: „Nyilvánvaló, hogy a mai nyelvtanításban használt hatékony stratégiák... nem zárhatók be egyetlen módszerbe. Ebből következik, hogy a mindenkor tananyagnak megfelelő módszereket kell használnunk... Ehhez azonban ismernünk kell a nyelvtanításnak azt a gazdag hagyományát, amelyből a jelen keveset merít” (Bárdos 1989: 137). Mi mindenesetre e gazdag hagyományból nemcsak bőségesen merítettünk,

hanem feltárásán is derekasan fáradoztunk, amint ez még a továbbiakból kiviláglik.

A szakon folyó tanulmányok megindulása szükségessé tette az alapfogalmak tisztázását, nevezetesen diszciplinánk helyének kijelölését. Ebben mint előzményre Szépe Györgynek az V. magyar lektori konferencián „A »magyar mint idegen nyelv« néhány diszciplináris kérdése” címmel tartott úttörő előadására támaszkodhattam (Szépe 1981; úttörő jellegét tanúsítja már az is, hogy címében még szükségesnek tartotta idézőjelbe tenni a „magyar mint idegen nyelv” elnevezést). Szépe eszmefuttatásából kiindulva, de hasznosítva és alkalmazva a külföldi irodalom ide vonható adalékait, fejtettem ki a magam elgondolását „A magyar mint idegen nyelv diszciplináris helye” címmel (Éder 1984a). Cikkemhez csakhamar Szöllősy-Sebestyén András kollégám csatlakozott „A magyar mint idegen nyelv helye és szerepe a műszaki felsőoktatásban” címmel (Szöllősy-Sebestyén 1985) mélyreható és tanulságos tanulmányban fejtve ki eltérő koncepcióját. Íme ilyen gyümölcsöző eszmecsere, egymás nézeteit továbbépítő együttműködés alakult ki akkor az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság tagjai között.

A szak megalapítása és működése indított arra, hogy javasoljam a bölcsészdoktori bizottságnak: vegye fel a doktori szigorlat választható mellék tárgyai sorába a magyar mint idegen nyelv diszciplináját. Javaslatomat elfogadták, s így történt, hogy azok, akik elsőként végeztek el a szakot, és szakdolgozatukat bölcsészdoktori disszertációvá fejlesztették, elsőként választhatták doktori szigorlatukon az új mellék tárgyat.

Önként adódott a vázolt helyzetből, hogy említett kollégáim a szak hallgatóiból a tanszéki kutatócsoport tagjaivá váltak. Ennek csoport- (ill. csapat-)jellege azáltal is kifejezésre jutott, hogy társszerzőként többször együtt is jelentkeztünk tudományos fórumokon. Első alkalommal 1983-ban keríthettünk sort erre, amikor is A Magyar Nyelvészek IV. Nemzetközi Kongresszusán Szombathelyen magam „A magyar mint idegen nyelv oktatásának Vas megyei múltjából” címmel vezetem be csapatunk tagjainak Szombathelyen és Kőszegen a múlt században megjelent nyelvkönyvekről szóló, különféle szempontú elemzését (Éder—Hegedűs—Kálmán—Szili 1988). Talán mondanom sem kell, hogy nem csupán a hely géniuszának adóztunk, hanem a helyi jelenségek és vonatkozások mögött fellelhető tágabb, általános érvényű összefüggéseket vizsgáltuk. Egyúttal egy olyan műfajt elevenítettünk fel, a tankönyvrecenziót, amelynek napjainkban csaknem teljes hiányát Mikó Pálné nem sokkal előbb joggal panaszkolta föl (Mikóné 1982: 62—5). A múlt termékeire irányuló vizsgálódásaink mellett recenziós tevékenységünket kiterjesztettük a jelen tankönyveire is. Az alkalmi megnyilatkozásokon kívül kiemelkedik e tekintetben Szili Katalinnak „Nyelvünk a külföldieknek írt nyelvkönyvekben” című cikke, amelyben négy, napjainkban megjelent nyelvkönyvet vett — bátor elszántsággal — bonckés alá (Szili 1984).

Ez utóbbi cikknek elvi pilléreit, valamivel korábban, ugyancsak együttes munkával raktuk le, tudniillik a „Sajátos rendező elvek a magyar mint

idegen nyelv leírásában és oktatásában” című közleményben (Éder—Kálmán—Szili 1984), amely a kommunikatív kompetencia kialakítását célzó grammatikaoktatás kérdéseit tárgyalja, és amely nemcsak elméleti, hanem gyakorlati jelentőségre is szert tett azáltal, hogy a továbbiakra nézve kijelölte magunk számára a nyelvoktatás és a tankönyvírás irányát és jellegét.

A közösen írt munkák sorába tartozik természetesen a magyar mint idegen nyelv szak tanterve, illetőleg részletes tematikája, amelyet az eredeti változathoz képest az első és második ciklusban szerzett tapasztalatok alapján átdolgoztunk, egyes pontokon gyökeres változtatásokat is eszközölve (Éder—Hegedűs—Horváth—Szili 1989).

4. Az eddigiekből talán már kiviláglott, hogy kutatásaink főként két területre terjedtek ki: az egyik diszciplínánk múltjának felderítése, a másik a grammatikai tanulmányok köre.

Ami a múlt hagyományait illeti, az említett összefoglalásokon túlmenően, egyrészt egyes úttörő nyelvtan- ill. nyelvkönyvírókra, köztük Sylvester János, Bél Mátyás, Vályi András, Versegly Ferenc, Táncsics Mihály, Lotz János munkásságára fordítottunk alaposabb figyelmet; másrészt nagy hungarológusok portréit rajzoltuk meg, nevezetesen Sándor István, Teleki Domokos, Teleki József, Békássy Ferenc, Szabó T. Attila, Aurélien Sauvageot, Lotz János alakjával foglalkoztunk (Éder 1990, 1989a, 1988a, 1989b, 1986; Kálmán 1990; Szili 1991b).

Ami a grammatikai vizsgálódásokat illeti, magam az első ilyen tárgyú írásomban, „A magyar igealakok személyes návmási tárgyhatározottsága” címűben (Éder 1980), Lotz János felfogását követtem és kezdeményeit fejlesztettem tovább. Azért hangsúlyozom ezt, mert iránymutatása (Lotz 1976 *passim*) mindegyikünk nyelvtani dolgozatában nyomon követhető. A másik nyelvész, aki csapatunk nyelvtani munkásságára termékenyítőleg hatott, Kiefer Ferenc volt. Ez eredendően a vele való személyes kapcsolatnak köszönhető, a szakon ugyanis az 1984—1985-i tanév két félévében az általános nyelvészet eredményeinek a magyar nyelv leírásában hasznosítható eredményeiről tartotta előadásait, vagyis abból a témakörből, amelyből néhány évvel később akadémiai székfoglalóját összeállította (Kiefer 1991).

Pusztán tematikus felsorolásra szorítkozva említem meg, hogy dolgozataink készültek az igeközpontú mondatfelfogásról (Éder 1984b), az igenevek használatáról (Kálmán 1984), az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről, valamint a *meg-* igekötő szabályos és szabálytalan kapcsolódásáról (Szili 1985a, 1988b), igeidőrendszerünkről (Szili 1985b), a magyar aspektusrendszer egyes kérdéseiről (Szili 1988b, Hegedűs 1990b), a magyar semleges mondatok szórendjéről (Hegedűs 1989), a magyar konjunktívusz problematikájáról (Pomozsi 1991, Hegedűs 1991). Szervesen egészíti ki mindezeket Bánhidi Zoltánnak, szakmánk doyen-jének egyfelől egy angol kontrasztivitású magyar mondattan megalkotásáról (Bánhidi 1980), másfelől a magyar denominális igeképzés és az angol igeszemlélet összevetéséről (Bánhidi 1983)

szóló tanulmányai, amelyek közül ez utóbbi alcíme szerint is „az idegen ajkú egyetemi hallgatók magyaroiktatásához” készült.

Joggal merül fel ezen a ponton a kérdés: a kutatások eredményeit miképpen értékesítettük a tananyagkészítésben, a jegyzet- és tankönyvírásban? Azt mindenképpen meg kell állapítanom, hogy ezen a téren kevesebbet tudunk felmutatni, mint talán várható lenne. Nem mentségül, pusztán magyarázatul emlékeztetek csapatunk kis létszámára. Ebből is az elmúlt évtized során oktatóink tíz évet szolgáltak külföldön lektori teendők ellátásával, ami épp a jegyzetírást nem mozdította elő. Megemlítem még, hogy az általam összeállított hungarológiai olvasókönyv, a 18 ívet kitevő „Keresztülkaszul Magyarországon a XX. század első felében” című, „Magyarságismereti kalauz” alcímű jegyzet épp akkor került a kiadásra javasolt munkák közé, amikor a Tankönyvkiadó már nem vállalkozott jegyzetek kiadására, s ezért négy éve alussza csipkerózsika-álmát. Mindezek ellenére a következők ezen a téren publikációink:

Hegedűs—Kálmán—Szili 1989: Magyar nyelv I. éves külföldi bölcsész-hallgatóknak.

Hegedűs 1990a: Magyar nyelv II. külföldi bölcsészhallgatóknak.

Hegedűs 1992: Magyar nyelv külföldi joghallgatóknak.

Szili—Szalai 1990: Lépésről lépésre. Ungarisch für Anfänger.

Ez utóbbi könyv, amely Bécsben jelent meg, fölkelte osztrák körökben a magyar nyelv oktatása iránt a figyelmet. Úgyhogy az Osztrák Televízió kezdeményezésére és közreműködésével osztrák és magyar szponzorok költségén Bohák György rendezésében, Illés János operatőr felvételeivel, színészek és színművészeti főiskolások szereplésével „Találkozások Magyarországon” — „Begegnungen auf Ungarisch” címmel, „Magyar nyelv kezdőknek” — „Ungarisch für Anfänger” alcímmel 1992 nyarán huszonhat részes videofilm készült, amelynek forgatókönyvét és oktatóprogramját Szili Katalin állította össze. Az oktatófilmet 1992 ősze óta hetenként egyszer folytatólágosan sugározta az ORF 2.

Ami pedig a magyar mint idegen nyelv tanári szakot illeti, az posztgraduális formában alapítása óta működik. Esti kurzusként négyszer kétéves ciklusban folyt a képzés, legutóbb pedig — hogy a vidéki tanárok ez irányú érdeklődését kielégíthessük — hároméves levelezőn a most folyó tanévben fejeződik be a posztgraduális oktatás. Napjainkban ugyanis végképp megérett az idő arra, hogy a magyar mint idegen nyelv és hungarológia nappali tagozatos tanári szak legyen, mert az igazi és folyamatos utánpótlást az egyetemisták köréből lehet biztosítani. Ugyanakkor a diplomás tanárok vendéghallgatóként vehetnek részt a képzésben.

Ezért kidolgoztuk A magyar mint idegen nyelv és hungarológia „B” felvételű, minor, tanárképes szak 2+6 féléves tantervét, és összeállítottuk tanegységlistáját. A szak elsősorban a magyarnyelv-tanítás elméletét és módszertanát sajátíttatja el hallgatóival, az idegennyelv-oktatás speciális szempontjainak megfelelően. Célja, hogy kiemelkedő képességű tanárokat neveljen a hazai és külföldi hungarológiai műhelyek számára, nem utolsó

sorban a határokon túli magyarság és társetnikumai számára is. A szakot elvégző hallgatóknak éppen ezért alapos magyarságtudományi ismeretekkel kell rendelkezniük. A magyar nyelv és kultúra követéinek — akár itthon, akár külföldön végzik munkájukat — hozzá kell járulniuk a magyar kultúra, a Magyar Köztársaság népszerűsítéséhez. A szak céljai közé tartozik, hogy a hallgatók közül minél többet kapcsoljunk be a kutatómunkába.

Alapvető újdonság, hogy — szemben az eddigi posztgraduális képzéssel, amelyre csupán magyar—idegennyelv szakos tanárokat vettünk fel — a kapukat szélesre tártuk, és lehetővé tettük, hogy humán szakos hallgatók, illetőleg tanárok iratkozhatnak be a szakra. A képzés két szakaszra oszlik: alapozó és törzsképzési szakaszra. Az alapozó szakaszban két féléves, legalább heti kétórás, a magyar nyelv rendszeréről szóló kurzus követelményeinek a nem magyar szakos hallgatók kötelesek eleget tenni.

Az 1992–1993. évi tanrendben meghirdetett alapozó szakasz első félévét közel harmincan végezték el. Az új képzési forma iránt megnyilvánuló spontán érdeklődés arra vall, hogy elevenen élő igény kapott most megvalósulási lehetőséget. A vizsgák során folytatott beszélgetésekből az is kiderült, hogy sokan határozott tervekkel kezdték meg tanulmányaikat, és élethivatásul kívánják választani a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia oktatását. Talán mondanom sem kell, hogy a szakemberek képzése, a szakma jövőjének sorsa elsőrendű fontosságú kérdés.

Köszönöm az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságának, hogy előadhattam a Központi Magyar Nyelvi Lektorátus egy évtizedet felölelő műhelymunkájának krónikáját. Annál inkább köszönöm, mert úgy érzem, lezárult egy korszak, egy hősi korszak, egy olyan korszak, amelyről — legalábbis mi, a Lektorátus oktatói — nem mondhatjuk el, hogy kedvező feltételeket teremtett volna az alkotó munkához. A rendszerváltással kialakuló új helyzetben, erősen remélem, kedvezőbbek lesznek az adottságok és felszabadultabbak a lelkek, hogy az új feladatokat maradéktalanul teljesíthessük.

BIBLIOGRÁFIA

- Ankét 1978: A magyar mint idegen nyelv. *Nyr.* 102: 299—332.
- Bánhidi Z. 1980: Egy magyar mondat és az angol kontrasztivitás. In: Imre S., Szathmári I., Szűts L. szerk., *A magyar nyelv grammatikája*. Bp. 195—9 és klny. *NytudÉrt.* 104. sz.
- Bánhidi Z. 1982: *Studies in English and Hungarian Contrastive Linguistics*. Eds. L. Dezső and W. Nemser. Bp. 1980. (recenzió) *MNy.* 78: 369—78.
- Bánhidi Z. 1983: A magyar denominális igeképzés és az angol ige szemlélet (Az idegen ajkú egyetemi hallgatók magyaroktatásához). *Nyr.* 107: 452—60.
- Bárdos J. 1989: A legismertebb módszerek az idegen nyelvek tanításában. *A Hungarológia Oktatása* III/5—6.: 88—137.
- Dolgozatok 1983-tól: Éder Z. szerk., *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* (sorozat). Bp.
- Éder Z. 1980: A magyar igealakok személyes névmási tárgyhatározottsága. In: Imre S., Szathmári I., Szűts L. szerk., *A magyar nyelv grammatikája*. Bp. 289—98 és klny. *NytudÉrt.* 104. sz.

Éder Z. 1981: A magyar mint idegen nyelv oktatásának elvi és módszertani kérdései a magyar egyetemeken. In: Giay B. és Ruszinyák M. szerk., Magyar nyelv külföldieknek. Az V. magyar lektori konferencia anyaga. Bp. 29—33. — A közleményből a szerkesztők által kihagyott részekre vonatkozólag l.: Éder Zoltán írja. MNy. 79. (1983): 128.

Éder Z. 1983a: Magyar nyelvismeret — magyarságismeret. In: M. Róna J. szerk., Hungarológiai oktatás régen és ma. Bp. 209—12.

Éder Z. 1983b: Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből. Nyr. 107: 309—23 + 9 műmelléklet, és: Dolgozatok 1. sz.

Éder Z. 1983c: Simbiosi della lingua e cultura italiana ed ungherese nella città di Fiume. Fiume, Rivista di Studi Fiumani 5/III: pp. 47—63.

Éder Z. 1983d: L'insegnamento dell'ungherese in Italia e quello dell'italiano in Ungheria. In: Marcantonio, A. (a cura di), Atti V° Convegno Interuniversitario dei Docenti di Lingua e Letteratura Ungherese e di Filologia Ugrofinnica in Italia. Roma. pp. 15—23.

Éder Z. 1984a: A magyar mint idegen nyelv diszciplináris helye. Nyr. 108: 63—74 és Dolgozatok 2. sz.

Éder Z.: 1984b: Über das Dipole und das verbzentrische Satzmodell. Annales. Sectio Linguistica 15: pp. 69—76.

Éder Z.: 1986: A tudománytörténet fényében. Szabó T. Attila nyolevanadik születésnapjára. Nyr. 110: 1—20 és Dolgozatok 11. sz.

Éder Z. 1987: Verseghy Ferenc nyelv művelő kézikönyve. Dolgozatok 12. sz.

Éder Z. 1988a: A Marcibányi Intézet pályakérdése. In: Teleki J., A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által. Bp. 9—34.

Éder Z. 1988b: Verseghy Ferenc nyelvtanai tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására. Nyr. 112: 57—66 és Dolgozatok 15. sz.

Éder Z. 1989a: Honismerei törekvések a XVIII. század végén az első magyar nyelvű útikönyvben. In: Jankovics J.—Kós L.—Nyerges J.—Seidler W. szerk., A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum. Bp.—Wien. I. 170—7.

Éder Z. 1989b: Egy angol—magyar műveltségközvetítő. Válogatás Békássy Ferenc hátrahagyott írásából. Hungarológiai Ismerettár 4.

Éder Z. 1989/1990: Sylvester Grammatikájának utóéletéről. Nyr. 113: 385—96 és Dolgozatok 19. sz.

Éder Z. 1990: Az első magyar nyelvű útikalauzról és szerzőjéről. In: Sándor István, Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei. Bp. 7—46.

Éder Z. 1991a: Verseghy Ferenc nyelvtudománya és az utókor. In: Kiss J. és Szűts L. szerk., Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Bp. 144—50 és Dolgozatok 25. sz.

Éder Z.: 1991b: Vályi András, a magyar nyelv tanára. Dolgozatok 23. sz.

Éder Z. 1992: Vályi András, a magyar nyelv első tanára a pesti egyetemen. MNy. 88: 148—57.

Éder Z. szerk. 1985: Eppstein, J., Hungary. (Az 1945-ben megjelent mű reprint kiadása.) Dolgozatok 10. sz.

Éder Z.—Kálmán P.—Szili K. 1984: Sajátos rendező elvek a magyar mint idegen nyelv leírásában és oktatásában. NyéK. 56: 7—15 és Dolgozatok 5. sz.

Éder Z. 1988: A magyar mint idegen nyelv oktatásának Vas megyei múltjából. — Hegedűs R. 1988: Nyelvtan és kommunikáció egy szombathelyi nyelvkönyvben. — Kálmán P.: 1988: Magyartanítás németajkúaknak a reformkorban egy kőszegi nyelvkönyvben. — Szili K. 1988: Nyelvismeret és országismeret kapcsolata egy reformkori kőszegi nyelvkönyvben. In: Kiss J. és Szűts L. szerk., A magyar nyelv rétegződése. Bp. 267—75; 420—9; 505—14; 938—44.

Éder Z.—Hegedűs R.—Horváth J.—Szili K. 1989: A magyar mint idegen nyelv tanári szak. Dolgozatok 17. sz.

Hegedűs R. 1984: Nyelvtan és nyelvtanítás viszonya Bél Mátyás Sprachmeisterében. Nyr. 108: 75—83 és Dolgozatok 3. sz.

- Hegedűs R. 1987: Egy külföldieknek írandó magyar nyelvtan elé. *Nyr.* 111: 287–300 és *Dolgozatok* 13. sz.
- Hegedűs R. 1988: I. Éder—Hegedűs—Kálmán—Szili 1988.
- Hegedűs R. 1989: Szórend és nyelvfejlődés. Kísérlet a magyar semleges mondatok szórendjének meghatározására. *Folia Hungarica* 4. Helsinki. 41–8.
- Hegedűs R. 1990a: Magyar nyelv II. külföldi bölcsészhallgatóknak. Bp. (bölcészkarri jegyzet)
- Hegedűs R. 1990b: Einige Fragen des Zusammenhanges zwischen den Zeitverbien und der Aspektualität im Ungarischen. In: *Berliner Beiträge zur Hungarologie*. Berlin—Budapest.
- Hegedűs R. 1990c: Anyanyelv kontra idegen nyelv? A Hungarológia Oktatása IV/7 – 8: 107–15.
- Hegedűs R. 1991: A konjunktívusz problémája a németben és a magyarban. *Dolgozatok* 26. sz.: 17–30.
- Hegedűs R. 1991: A mondattan fejlődésének főbb állomásai 18–19. századi magyar nyelvkönyvekben. In: Kiss J. és Szűts L. szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Bp. 264–70.
- Hegedűs R. 1992: Magyar nyelv külföldi joghallgatóknak. Haladó fok. Bp. (jogi kari jegyzet)
- Hegedűs R.—Kálmán P.—Szili K. 1989: Magyar nyelv I. éves külföldi bölcsészhallgatóknak. Bp. (bölcészkarri jegyzet)
- Kálmán P. 1984: Igeneveink használatáról. *Nyr.* 108: 153–62 és *Dolgozatok* 4. sz.
- Kálmán P. 1985: Táncsics Mihály nyelvkönyveinek mához szóló üzenete. *Nyr.* 109: 310–21.
- Kálmán P. 1988: I. Éder—Hegedűs—Kálmán—Szili 1988.
- Kálmán P. 1989: I. Hegedűs—Kálmán—Szili 1989.
- Kálmán P. 1990: Aurélien Sauvageot. *Hungarológiai Ismerettár* 55–64.
- Kálmán P. 1991: Táncsics Mihály nyelvészeti munkássága. In: Kiss J. és Szűts L. szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Bp. 328–33.
- Kiefer F. 1991: A magyar nyelv kutatásának általános nyelvészeti vonatkozásai. Bp.
- Lotz J. 1976: Szonettkorszorú a nyelvről. Lotz J. közreműködésével szerk. Szépe Gy. Bp.
- McArthur, T. 1983: *A Foundation Course for Language Teachers*. Cambridge.
- Mikó P.-né 1982: Márton József a magyar nyelvért. Bp.
- Mikó P.-né 1992: *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* (21., 22., 23. sz.): Vályi András: A magyar nyelv gyakorlati tanítása és tanulása; Ismeretlen szerző: A magyar nyelv alapjai; Éder Zoltán: Vályi András, a magyar nyelv tanára (recenzió). *Nyr.* 116: 334–7.
- Pomozsi P. 1991: Néhány gondolat a magyar „konjunktívusz”-ról. *Dolgozatok* 26. sz. 3–13.
- Stern, H. H. 1983: *Fundamental Concepts of Language Teaching*. Oxford.
- Szépe Gy. 1981: A „magyar mint idegen nyelv” néhány diszciplináris kérdése. In: Giay B. és Ruzsinyák M. szerk., *Magyar nyelv külföldieknek*. Az V. magyar lektori konferencia anyaga. Bp. 9–27.
- Szili K. 1984: Nyelvünk a külföldieknek írt nyelvkönyvekben. *Nyr.* 108: 305–12 és *Dolgozatok* 6. sz.
- Szili K. 1985a: Az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről. *Dolgozatok* 7. sz.
- Szili K. 1985b: Grammatika Prokrusztész-ágyban. Igeidőrendszerünkről a magyar mint idegen nyelv oktatásával kapcsolatban. *Nyr.* 109: 177–84. 1. és *Dolgozatok* 8. sz.: 8–15.
- Szili K. 1988a: Éder—Hegedűs—Kálmán—Szili 1988.
- Szili K. 1988b: Szabályok és szabálytalanságok a *meg-* igekötő kapcsolódásában. *Nyr.* 112: 348–57 és *Dolgozatok* 16. sz.
- Szili K. 1989a: I. Hegedűs—Kálmán—Szili 1989.

- Szili K. 1989b: Imperfektív-perfektív ige párok a *meg-* igeekötő kapcsán. *Folia Hungarica* 4. Helsinki. 51—61.
- Szili K. 1991a: Lotz János nyelvтанáról. *Dolgozatok* 24. sz. 4 melléklettel
- Szili K. 1991b: Lotz János jelentősége a magyar nyelvészetben. In: Kiss J. és Szűts L. szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv tudomány történetének témaköréből*. Bp. 664—9.
- Szili K.—Szalai Zs. 1990: *Lépésről lépésre. Ungarisch für Anfänger*. Wien.
- Szóllósy-Sebestyén A. 1985: A magyar mint idegen nyelv helye és szerepe a műszaki felsőoktatásban. *Folia Practico-Linguistica* XV/1: 8—51.

Éder Zoltán

Nyelvi tudatosság — olvasástanítás — helyesírás

A nyelvi tudatosság (language awareness) megléte vagy hiánya kulcskérdés az olvasástanulásban, különösen az olvasástanulás előkészítő szakaszában. Azt a kisgyereket lehet könnyen megtanítani olvasni, akinek van némi fogalma a nyelv szerkezetéről, a mondatokról, a szavakról, a szótagokról és a hangokról. Következésképpen az előkészítésnek igen nagy jelentősége van az olvasás és — hangsúlyozzuk — a helyesírás készségszintű elsajátítása szempontjából. A helyesírás idevonása nem mindenki számára természetes. Vannak ugyanis olyan olvasáskutatók, akik azt vallják, hogy bármelyik módszerrel előbb-utóbb meg lehet tanítani a gyereket olvasni. Ez talán igaz, de a helyesírási készség kialakulásának nem kedvez mindegyik módszer, csak az, amelyik törődik a nyelvi tudatosság fejlesztésével, vagyis tartalmaz előkészítő szakaszt. Azt felejtik el sokan, hogy az olvasástanulás során mindegyik anyanyelvi részterület alapozódik, nemcsak az olvasási készség.

Dolgozatomban ismertetem 1. az újabb olvasáspszichológiai irányzatokat és a rájuk épülő gyakorlati megoldásokat, 2. a nyelvi tudatossággal kapcsolatos újabb kísérleteket, 3. a tapasztalatból — a tantárgytörténetből — levonható tanulságokat, 4. végezetül leírok egy optimális olvasástanítási modellt, mégpedig a legújabb olvasáspszichológiai kísérletekre és a felhalmozódott tapasztalatokra alapozva.

1. Az újabb olvasáspszichológiai irányzatok. Az utóbbi évtizedek — az 1970-es és az 1980-as évek — olvasáspszichológiai kutatásaiban két irányzat figyelhető meg. Az egyik nem tesz különbséget a nyelv elsajátításának és az olvasás elsajátításának folyamata között; a másik azt tanítja, hogy a nyelv elsajátítása más folyamat, mint az olvasás elsajátítása.

Az első irányzathoz olyan amerikai pszicholingvisták tartoznak, mint Kenneth Goodman és Frank Smith. Ők azt tanítják, hogy a nyelv elsajátítása és az olvasás elsajátítása (nem is beszélnek olvasástanulásról) azonos folyamat. A kisgyerek úgy tanul meg olvasni, ahogyan beszélni. A beszéd létrehozása, a beszédprodukciónak aktív folyamat. Beszéléskor a felszínre hozzuk tudatunk mélyéről a mondatokat a velünk született nyelvi kom-

petenciánk segítségével. A beszédértés is aktív folyamat, ez is nyelvi kompetenciánk segítségével, elsősorban szemantikai asszociációk működtetésével történik. Hasonló folyamatok zajlanak le tudatunkban az olvasott szöveg megértésekor. Goodman szerint a szöveg jelentése nem a felszíni struktúrában létezik, ezért pusztán dekódolás segítségével nem ragadhatjuk meg, hanem a tapasztalatok során felhalmozódott nyelvi tudásunkkal hozzuk a felszínre. Az olvasónak az író szándékát kell kitalálnia; szakadatlan interakció van a két fél között, mint egy teniszjátszmában. Ezért mondja Goodman, hogy az olvasás: pszicholingvisztikai találósjáték (Reading: A Psycholinguistic Guessing Game¹). Mivel nem a dekódolás a lényeg, az olvasást nem kell külön tanítani; csak jó szöveget kell a gyerek elé tenni, és segítenünk kell őt a jelentés kihámozásában. A Goodman-féle elmélet alapján álló módszertanok egyik kulcsszava a *segítsd* (help). Látható, hogy Goodman tanai mögött Noam Chomsky nyelvelmélete áll, de megítélésem szerint sajátos interpretációban: Goodman ugyanis azonosítja a jelentést a mélyszerkezettel (ez a nézet eléggé elterjedt az amerikai olvasási szakirodalomban²).

A Goodman-féle irányzatot többen bírálták, például John Downing, mondván, hogy a Goodman által megadott modell a felnőtt, a gyakorlott olvasóra jellemző, nem pedig a kezdőre. Meglátásom szerint is így van.

Minden kritika ellenére a Goodman-féle pszicholingvista álláspont igen népszerű volt a hetvenes években Angliában is, olyannyira, hogy hívei teljesen elvetették a hang- és betűtanítást, sőt: igen maradinak tartották.

Újabban az USA-ban, Ausztráliában, Új Zélandon³ új néven jelentkezik a hetvenes évek irányzata: egész nyelvi megközelítésnek hívják (whole language approach). Nem betűket, nem szavakat, nem is mondatokat tesznek a kezdő gyerek elé, hanem az egész nyelvet, azaz szövegeket. A gyermek dolga a felfedezés: felfedező olvasásról (invented reading) és felfedező írásról (invented writing) beszélnek. Például egy kisgyerek átmenetileg írhatja a *pencil* helyett azt, hogy *pestl*, a *water* helyett *wotr*, a *think* helyett *thek*, a tanár ennek örül, mert a gyerek íráskísérletében a fonológiai tudatosság ébredését üdvözli. Majd az évek során kialakul a helyes forma, nem kell sűrgetni.⁴

¹ Goodman, Kenneth S.: Reading: A Psycholinguistic Guessing Game. In: Singer, H. és Ruddell, R. B. (szerk.): Theoretical Models and Processes of Reading. IRA, 1970.

² Az „A Dictionary of Reading and Related Terms” — IRA, 1981 — c. szótárban pl. ez olvasható: **deep structure** meaning; . . . the meaning to which a spoken or written sentence refers which may not be apparent from its surface structure until verified by sentence transformation (80).

³ Goodman, Yetta, M.: (szerk.): How Children Construct Literacy. Piagetian Perspectives. IRA, 1990. Ebben a kötetben olasz, spanyol, brazil, izraeli és mexikói szerzők kísérleti beszámolóit olvashatók.

⁴ Ehri, Linnea C.: How orthography alters spoken language competencies in children learning to read and spell. In: Downing, John és Valtin, Renate (szerk.): Language Awareness and Learning to Read. Springer Verlag, New York stb. 1984. 119--147. A továbbiakban Downing—Valtin, 1984.

A tanár feladata a gyermek figyelése — a *kid-watch* is kulcsszó —, feljegyzések készítése, és természetesen a nagy felfedezés vezetése-irányítása. Az újabb publikációk tele vannak a feljegyzések vezetésére és a szervezésre vonatkozó tanácsokkal⁵. Olyan a tanár, mint egy pszichológiai kísérlet vezetője, ujjong, ha a hét-nyolc éves gyerek végre jól-rosszul eltalálja egy-egy szó helyesírását. Természetesen, érdekes dolog nyomon követni a gyermek gondolkodásának a fejlődését, de kérdéses, lehet-e az iskolából kísérleti laboratóriumot csinálni. (Ez az irányzat ilyen formában még nem érkezett el hozzánk, de előszelei már fűjdogálnak.)

Ha ismerjük egy kissé az amerikai olvasástanítás történetét, megértjük az egész nyelvi mozgalmat. Azt kell tudnunk, hogy az egész-szó-módszerre (hazai terminológiával: globális módszerre) épülő olvasókönyvek, a „basal reader”-ek tudományosan összeállított szólistákon alapuló igencsak mesterkéltné mondhatnánk, szövegeket közöltek és közölnek ma is. Merevek, érdektelenek, s a hozzájuk kapcsolódó tesztelés is merev. A tanár egyéniségét is megölik, nemcsak a gyerek érdeklődését. Érthető, hogy a bírálók az érdekes szövegekhez fordultak, és a jó gyermekirodalmat állították a középpontba. Felfedezték (!) az irodalmi olvasókönyveket. Nem alkalmaznak teszteket, s engedik a gyerekeket saját tempójukban haladni. A gyerekek folyamatos megfigyelésére való buzdítás valószínűleg rugalmasabbá, intelligensebbé teszi a tanárokat, s egyben felelősségteljesebbé is. Valójában nehéz az egész nyelvi mozgalmról ítéletet alkotni, az amerikai körülményeket figyelembe véve sok pozitívuma is van.

A másik irányzathoz a nyelvész Ignatius Mattingly és a pszichológus John Downing tartozik. Ők azt tanítják, hogy a nyelv elsajátítása és az olvasás megtanulása két különböző folyamat. Különbözik egymástól a beszéd megértésének és a nyomtatott szöveg megértésének a folyamata. Az olvasás nyelvi tudatosságot kíván.

A nyelvi tudatosság fogalmát Ignatius Mattingly vezette be egy 1972-ben írt tanulmányában.⁶ Abból indult ki, hogy lényeges különbség van a beszéd és az olvasott szöveg megértése között. A beszédet és a beszédértést elsődleges nyelvi tevékenységnek nevezi. Ezzel szemben az olvasás másodlagos nyelvi tevékenység, szinte parazita, mert az elsődleges tevékenységen élőködik. Az olvasás nyelvi tudatosságot kíván. Érvelésének e pontján vezette be Mattingly a *linguistic awareness*, tkp. nyelvészeti tudatosság fogalmát.⁷

⁵ Például a *Reading Teacher* 1991. szeptemberi számában is van egy tanulmány, mely azzal foglalkozik, hogyan kell a tanulókat értékelni az egész nyelvi módszert alkalmazó osztályokban.

⁶ Mattingly, Ignatius G.: *Reading, the Linguistic Process, and Linguistic Awareness*. In: Kavanagh, J. F. és Mattingly, I. G. (szerk.): *Language by Ear and by Eye*. Cambridge, Mass., MIT Press 1972.

⁷ A nyelvi tudatosság fogalmára többféle terminus van használatban: *metalinguistics*, *metalinguistic skills*, *linguistic awareness*, *language awareness* szűkebb értelemben: *lexical awareness*, *phonological awareness* stb.

Őt is többen támadták,⁸ talán félreértve a problémát. Mattingly ugyanis nem terminológiai tudatosságról beszél, nem nyelvtani, metanyelvi ismeretről, hanem csupán bizonyos nyelvi elemek felismeréséről, elkülönítéséről. Egy későbbi, 1984-es tanulmányában⁹ a *tudatosság* (*consciousness*) terminus helyett a *hozzáférhetőség* (*access*) terminust használja.

Mattingly kétféle agybeli tevékenységet különböztet meg az olvasás kapcsán. Az egyik az analitikus olvasás, melynek során az olvasó a mondat leírt szavait azonosítja az agyában tárolt lexikonnal, grammatikai analízist végez, azaz elemeire bontja a szót; s ezen műveletek végzésével párhuzamosan megérti a mondatot. A másik az impresszionisztikus olvasás, melynek során az olvasó megpróbálja kitalálni a mondat jelentését, anélkül hogy grammatikai analízist végezne. Az effajta olvasás a szó ismerős formájára támaszkodik, és jelentésbeli asszociációk hálóját működteti. Az analitikus olvasás munkai igényesebb és lassabb, a kezdőre jellemző. A gyakorlott olvasó olvas impresszionisztikus módon, tempója a szöveg minőségétől és a motivációtól függ. Mattingly úgy véli, hogy az nem igazán olvasó, aki nem képes a mondat analizálására, ha szükséges; azaz nem képes analitikusan olvasni, ha a szükség úgy kívánja. Mattingly két érveléssel támogatja meg gondolatmenetét: 1. az ortográfia jellegével, 2. a percepcióval foglalkozó kísérletekkel.

1. Az ortográfia megmutatja az olvasási folyamat analitikus jellegét. Mindig nyelvészeti átírás, mindig morfofonetikus jellegű,¹⁰ vagyis az alfabetikus rendszerek nemcsak a fonémák, hanem a morfémák állandóságára is törekszenek. Az olvasó a fonémákat és a morfémákat ismeri fel. Közben az impresszionisztikus olvasás is működik a szemantikai asszociációkkal. De ha az olvasó nem ismeri a szó fonéma-morféma felépítését, bizonyos esetekben nincsen más választása, mint találgatni. Ilyenkor történnek a helyettesítések. Tehát szükség van egy olyan grammatikai tudásra, melyet az olvasás során feltétlenül alkalmazni kell, de nem kell feltétlenül alkalmazni a beszédértés során.

2. A beszédpercepció kísérletekkel foglalkozó Libermann és társai¹¹ azt bizonyították be, hogy a rövid távú memóriában a hangok tárolódnak, következésképpen olvasáskor mindig fonetikai dekódolás történik.

Az a gyermek, akinek nyelve normálisan fejlődik, kifejleszti az olvasáshoz szükséges grammatikai tudást. Az a gyermek, akinek nyelvi fejlődése nem megfelelő vagy megáll, nehézségekkel fog küszködni; ilyenkor kell

⁸ Chomsky, Carol: Stages in language development and reading exposure. *Harvard Educational Review*, 1972. 42, 1—33.

⁹ Mattingly, I. G.: Reading, linguistic awareness, and language acquisition. In: Downing—Valtin, 1984. 9—25.

¹⁰ A helyesírás morfofonetikus jellege az angolra is érvényes, vö.: Venetzky, R.: *The Structure of English Orthography*. The Hague: Mouton, 1970.

¹¹ Liberman, A. M., Cooper, F. S., Shankweiler, D. P. és Studdert-Kennedy, M.: Perception of the Speech Code. *Psychological Review*, 1967. 74, 431—61.

különleges instrukciót alkalmazni, vagy pedig meg kell változtatni a gyermek környezetét.

John Downing, aki számos alapmű szerzője,¹² továbbfejlesztette Mattingly elméletét. Feladattudat az olvasási készség fejlődésében (Task Awareness in the Development of Reading Skill),¹³ valamint vaskos Olvasáspszichológiájában azt fejti ki, hogy az olvasás készség. A pszichológia foglalkozik a készséggel mint viselkedési formával. Az olvasás pedig beleillik a készség elnevezésű viselkedési formába. Az olvasáspszichológia társszerzőjével, C. K. Leonggal elemezték a pszichológiai készségfogalmat, húsz ismérvét állapították meg, majd azt fejtették ki, hogy az olvasásra is jellemzők ezek az ismérvek, tehát az olvasás készség. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül soroljuk fel ezeket az ismérveket, kifejtésük oldalakat venne igénybe.

Röviden azt mondhatjuk, hogy a készség valamilyen céllal végzett hasznos, komplex tevékenység, mely gyakorlást igényel. Talán legfontosabb ismérve a komplex jelleg, vagyis részkészségekből tevődik össze. Fontos a sok-sok részkészség integrációja, mégpedig sima, zökkenésmentes, olajozott egybekapcsolódása. Fontos az időzítés, nem annyira a gyorsaság, hanem a rugalmas időkezelés. A gyakorlott tevékenység automatikus, a gyakorlott ember fel tudja szabadítani figyelmét egyéb tevékenységre is: pl. a gyakorlott olvasó jobban tud ügyelni közönsége reakcióira. A gyakorlott embert a cselekvésre kész állapot jellemzi, s a készenléti állapotra jellemző az anticipáció, vagyis az elvárás. A gyakorlott olvasóban nyelvi szinten elvárások és következtetések működnek, nem böngészni végig az egész szóalakot, elegendő számára néhány betű felfogása, vagy a címet látván képes következtetni a tartalomra. A gyakorlott olvasó képes a tudatos kontrollra, képes a visszacsatolásra, vagyis a javításra, továbbá szét tudja választani a fontos és a nem fontos információkat, pl. el tud vonatkoztatni a betű színétől, nagyságától.

A beszédpercepciók kutatásokban felismerési kulcsnak (clue) nevezik azt a jelenséget, ami lényeges az információ átadása és megértése szempontjából. Például egy fonéma esetében a felismerési kulcsok a fonéma releváns jegyei. Az olvasás esetében ilyen felismerési kulcs az illusztráció, a betű, a szó alakjának az egésze, s végső soron maga a gondolat lényege. A gyakorlottság növekedésével a felismerési kulcsok egyre inkább belső, tartalmiak lesznek. A kezdőnek — főleg a globális módszerekben — eleinte több szüksége van az illusztrációkra a tartalom kitalálásakor. A kezdő hangosan olvas, mert szüksége van a hangos beszéd megerősítésére, majd mormol, majd már csak a szája mozog,

¹² Downing, J. (szerk.): *Comparative Reading*, New York, NY, Macmillan, 1973.; Downing, J. és Leong, C. K.: *Psychology of Reading*. New York, NY, Macmillan, 1982.; stb.

¹³ A Downing—Valtin által szerkesztett 1984-es könyvben rövidebben, Olvasáspszichológiájukban egy hosszú fejezetben foglalkoznak az olvasással mint készséggel.

s végül már csak a hangszálak jeleznek némi maradványt a hangos tevékenységből (ezt a jelenséget hívják szubvokalizációnak, s eszközökkel is tudják mérni). A gyakorlott olvasó fokozatosan elhagyja ezeket az ún. külső kulcsokat. Sokáig úgy gondolták, hogy gyorsabban érnek el jobb eredményt, ha kiküszöbölik a külső felismerési kulcsokat, vagyis azonnal a néma olvasást szorgalmazzák. A tapasztalat azonban azt mutatta, hogy az olvasónak át kell mennie a hangos olvasás fázisain. A percepciók egységeinek nagysága a gyakorlottsággal párhuzamosan növekszik. A kezdő szótagokat, szavakat olvas, s fokozatosan lesz képes a szólamok átfogására. A gyakorlott olvasó gondolati egységeket, azaz szólamokat olvas. A gyakorlott ember stresszhelyzetben is képes jó teljesítményt nyújtani, tehát nem romlik a teljesítménye akkor, ha egy osztály vagy egy idegen tanár előtt olvas.

Tehát megállapítottuk, hogy az olvasás készség. Ezért elsajátításához — mint minden egyéb készség elsajátításához — három szakasz szükséges: egy megismerési, egy elsajátítási és egy automatizálási szakasz. Az első szakaszban a kezdő megérti a feladatot. A kezdő olvasó esetében ez a legfontosabb szakasz, mert itt van a legtöbb részkészség. Ez az a szakasz, melyet előkészítésnek nevezünk. Ekkor kell tiszta ismereteket nyújtani, többek között tisztán kell látni a hang-betű megfeleléseket. Ez a helyesírás szempontjából is fontos.

A jó olvasó számára a hang-betű megfelelések világosak ellenkező esetben zavar támad. Ezt a zavart M. D. Vernon 1957-ben¹⁴ megismerési zavarnak, vagyis *cognitive confusion*-nak nevezte. Az ő régi terminusára utalva alkotta meg Downing a megismerés világosságának az elméletét, azaz a *cognitive clarity theoryt*. Ezen ő a Mattingly-féle nyelvi tudatosságot érti. Csakis a tudatos tanuló akar elérni egy célt, egy bizonyos szintet. Ezt az állapotot nevezi Downing feladattudatnak, *task awareness*-nek. Kétféle feladattudatot különböztet meg: a) az olvasás céljának a tudatát, b) a nyelv szerkezetének az ismeretét, vagyis a már sokat emlegetett nyelvészeti tudatosságot (linguistic awareness). Kifejlesztett egy tesztet is a kétféle tudatosság mérésére.¹⁵

2. A nyelvi tudatossággal kapcsolatos újabb kísérletek. 1979-ben Kanadában egy szemináriumot szerveztek a nyelvi tudatossággal kapcsolatos kutatások áttekintésére, mert ezek időközben nagyon felszaporodtak. 1984-ben John Downing és Renate Valtin, az akkor még nyugat-berlini Freie Universität tanára egy kötetet szerkesztett Nyelvi tudatosság és olvasástanulás címen (Language Awareness and Learning to Read, Springer Verlag, a Language and Communication sorozat 17. kötete).

¹⁴ Vernon, M. D.: *Backwardness in Reading*. Cambridge, England: Cambridge University Press 1957.

¹⁵ Downing, J., Ayers, D. és Schaefer, B.: *Linguistic Awareness in Reading Readiness*. Windsor, England: NFER-Nelson, 1983. Ez az ún. LARR-teszt.

A kutatók a következőket állapították meg: 1. a nyelvi tudatosság következménye az olvasástanulásnak, fokozatosan alakul ki az olvasás-írás elsajátítása során. Renate Valtin szerint ez az álláspont olvasható ki a kötet tanulmányainak a többségéből, s e véleményhez csatlakozik maga is kötetet záró tanulmányaiban. 2. A nyelvi tudatosság előfeltétele az olvasástanulásnak. Ez Ignatius Mattingly véleménye. 3. A harmadik nézet szerint kölcsönhatás van a nyelvi tudatosság és az olvasástanulás között, de a kezdet kezdetén feltétlenül szükséges némi nyelvi tudatosság és feladattudat. Ez John Downing véleménye. 4. Végezetül létezik egy olyan álláspont is, mely szerint mind a nyelvi tudatosság, mind az olvasástanulás egy harmadik, kognitív tényezőtől függ: megfelelő szellemi érettségtől és intelligenciától. Vannak olyan kutatók, akik a kölcsönhatás elméletét tartják a legvalószínűbbnek, de végül is azt is beláthatjuk, hogy ezek az álláspontok nem zárják ki egymást (ez Alfred Lie álláspontja, l. később). Az kétségtelen, hogy az olvasás-írás tanulása elősegíti a nyelvi tudatosság fejlődését, feltétlenül magasabb szinten van az olvasás-írás megtanulása után, de az is tény, hogy némi előzetes ismeret és feladattudat is szükségeltetik, s ez szempontunkból igen lényeges.

E vitás kérdés — az előzmény/következmény körüli viták — eldöntésére vállalkoztak a skandináv kutatók. Két, nagy anyagon végzett, több évet felölelő vizsgálat eredményeit közlik az IRA (International Reading Association, Nemzetközi Olvasástársaság) tudományos folyóiratában, a Reading Research Quarterlyben. Az első 1988, a második 1991 nyarán jelent meg.

Ingvar Lundbergnek és társainak „Egy intenzív program hatása óvodás korú gyermekek fonológiai tudatosságának ösztönzésére”¹⁶ c. tanulmánya válaszképpen született Renate Valtinnak az 1984-es kötetben kifejtett nézetére. A svéd és a dán szerzők azt hangsúlyozzák, hogy a hangok előzetes tudatos ismerete kritikus készség az olvasás elsajátításában. Azt bizonyították be, hogy előzetes tréninggel lehet ezt a készséget fejleszteni, tovább hogy ez a készség pozitívan hat mind az olvasás, mind a helyesírás elsajátítására.

Egy nagyszabású longitudinális kísérletet folytattak le mintegy 400 gyerekkel, a 2. év végéig követve teljesítményüket. A kísérlet meglehetősen elszigetelt dániai szigetek óvodáiban és iskoláiban zajlott le. Folyamatosan tesztelték a gyerekeket (a kísérlet mérésmethodikai szempontból kifogástalan, itt nem ismertetem részletesen). A gyerekek naponta 15—20 perces tréningeket kaptak, játékos formában. A gyakorlatokat fokozatosan építették fel. Az első hónapban csak általános beszédészlelési játékot adtak, beszédhangok és egyéb hangok megkülönböztetését stb. Később mondatokat bontottak szavakra. A második hónapban szótagoltattak (minden vizsgálat egyértelműen kimutatta, hogy a szótagokra bontás a legkönnyebb

¹⁶ Lundberg, I., Frost, J., Petersen, O.: Effects of an Extensive Program for Stimulating Phonological Awareness in Preschool Children. Reading Research Quarterly 1988, XXIII/3, 263—84.

analízis a gyermek számára), a harmadik hónapban kezdték csak el a hanganalizálási gyarkolatokat. Csak a kísérleti csoport kapta ezeket a tréningeket, a kontroll csoportot a Dániában szokásos érzelmi-esztétikai jellegű programmal tanították. A két csoport közötti különbség nem is annyira az első osztályban, hanem inkább a másodikban mutatkozott meg. A különbség a helyesírás esetében még nagyobb volt, mint az olvasás esetében: a kísérleti csoport jobb teljesítményt nyújtott mind olvasásban, mind helyesírásban.

A szerzők tehát azt hangsúlyozzák, hogy a hang tudatosítása elvégezhető az olvasástanítás megkezdése előtt és attól függetlenül; továbbá azt is megállapítják, hogy a hangok előzetes ismerete megkönnyíti az olvasás elsajátítását, határozottan okozati összefüggés állapítható meg. Nagyon fontosnak tartom az olvasási és a helyesírási készség párhuzamos vizsgálatát és kapcsolatba hozását, tudniillik véleményem szerint a helyesírási készség csakis az olvasási készséggel párhuzamosan alapozható meg, s ezért nem mindegy, hogy milyen olvasástanítási módszert követünk. Olvasni mindegyikkel megtanul valahogy előbb-utóbb a gyerek, de írni nem.

Egy norvég főiskolai tanár, Alfred Lie részben megismételte, részben kiegészítette a fenti kísérletet, s hasonló eredményről számolt be a *Reading Research Quarterly* 1991. évi 3. számában „Elsőosztályos gyerekek szóanalizálási készségét fejlesztő program hatása” címen.¹⁷ Megerősítette Lundbergék azon megállapítását, hogy az eredmények később jobbak, az első és a második év végén (a globális módszerekben ekkor szokott az összeroppánás bekövetkezni: a megnövekedett szóanyagot a gyerek memóriája már nem bírja, s a szükséges dekódolási mechanizmus még nem alakult ki). Alfred Lie kiegészítésképpen kétféle szóanalízist végeztetett: 1. a hangok egymás utáni felismertetését (ezt ő szekvenciás analízisnek nevezi), 2. a hangok felismerését a szó elején, közepén és végén (ezt pozíciós analízisnek nevezi). Az első, az egymás utáni analízis könnyebb volt a gyerekek számára. A szerző szerint különösen a gyengébb képességű gyerekek profitáltak sokat a tréningből. Természetesen, ezek a gyakorlatok is játékos módon folytak le, sokat beszélgették a gyerekeket képekről. Lényegesnek tartották, hogy a gyerekek saját artikulációjukat figyeljék meg.

Egy dán pszichológus, Mogens Hansen is hasonló kísérleti programot szervezett, melynek neve *Project Cecilia*, s melyről az IRA stockholmi 13. világkongresszusán tartott előadást 1990 júliusában.¹⁸ Egy koppenhágai külvárosi iskolában követtek minegy 200 tanulót az óvodában és első osztályban. Főleg az óvodában foglalkoztak a nyelvi tudatosság fejlesztésével, első osztályban már inkább a strukturált szókincsfejlesztés és egyéb tevékenységek voltak a középpontban. Azt tételezték fel, hogy egy rendszeres

¹⁷ Lie, A.: Effect of a Training Program for Stimulating Skills in Word Analysis in First-Grade Children. *Reading Research Quarterly* 1991. XXVI/3, 234—50.

¹⁸ Hansen, M.: *Project Cecilia: A Language Enrichment Programme for 5—7 Year-old Children*. *International Research in Reading*. Volume 5, No. 1, Winter 1988. 44—66.

tréning előkészíti a gyermekek olvasás-, írás- és matematikatanulását, vagyis — pszichológiai terminussal élve — az olvasás jobb fejlődését és jobb feladattudatot vártak a kísérletben részt vevő gyerekektől (John Downing terminológiáját használja a szerző). A gyerekek lassabban, de gondosabban és kevesebb hibával olvastak, valóban jobban teljesítettek, mint a kontroll csoportban lévők.

Csak három kutatást emeltünk ki a számos közül. A nyelvi tudatosság kérdése jelenleg valóban a figyelem középpontjában van. Az alaposan megtervezett és gondosan lebonyolított skandináv kísérletek meggyőzően bizonyítják az előkészítés fontosságát. Meggyőzően bizonyítják azt is, hogy az olvasástanítás megalapozásának az időszaka a helyesírás-tanítás megalapozásának az időszaka is egyben.

3. A tantárgytörténetből levonható tanulságok. A metodika módszerei közé tartozik a kísérlet, a megfigyelés és a tapasztalatok átadása. Nemcsak a kortársak adhatják át tapasztalataikat, hanem a régiek is: ebben áll a tantárgytörténet ismeretének a jelentősége. A vitás kérdések eldöntéséhez, valamint a jövő tervezéséhez kötelességünk tudni azt, hogy régen milyen módszerek működtek, közülük melyek voltak sikeresek, és melyek voltak sikertelenek. Ezzel a céllal írtuk meg *A magyar olvasástanítás története* c. könyvet.¹⁹

Az, aki némiképp ismeri az olvasástanítás történetét, és ugyanakkor tanulmányozza a nyelvi tudatossággal kapcsolatos olvasáspszichológiai kutatásokat, felismeri, hogy a fonológiai tréning nem új találmány. Előkészítés néven működött, elsősorban a német oktatási hagyományokon építkező európai módszerekben, így nálunk is. Tudjuk például, hogy a Rein-féle herbartiánus irányzat a múlt század hetvenes éveiben egy féléves (!) előkészítési szakaszt iktatott be a tulajdonképpeni olvasástanítás megkezdése elé.²⁰ A magyar olvasástanítás történetéből tudjuk — ezt a korszakot magam dolgoztam fel —, hogy az 1869-es tanterv a Gönczy Pál által kidolgozott írvaolvasztató módszert ajánlotta. Ez hangoztató, analitikus-szintetikus módszer volt, hathetes előkészítési szakaszt iktatott be az olvasástanítás elé, sőt a beszéd- és értelemgyakorlatok (később: beszélgetés) nevű tantárgy egyik feladata az olvasástanítás megalapozása volt.²¹ Ez a gondos, előrelátó struktúra lényegében 1969-ig létezett. Ekkor, azaz az 1969-ben induló fővárosi kísérletben faragták le az előkészítő szakaszt, majd 1978-ban, az új olvasástanítási programok bevezetésekor eltörölték. Mindkét, 1978-ban bevezetett program, s később a Zsolnai program is, szóképek olvasásával kezd. Teljesen megszüntették a részkészségek kimunkálását, s ezzel rengeteget ártottak nemcsak az olvasástanításnak, de a helyesírás

¹⁹ Adamikné Jászó Anna (szerk.): *A magyar olvasástanítás története*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1990.

²⁰ Rein, W., Pickel, A., Scheller, E.: *Das erste Schuljahr*. Eisenach, 1878.

²¹ A beszélgetést 1963-ban szüntették meg, a környezetismeretet hozták létre helyette.

tanításának is. A szótagolás kiiktatása — mely elsősorban Ligeti Róbert és Zsolnai József javaslatára történt²² — szintén felmérhetetlen károkat okozott, elsősorban a helyesírás tanításában.

Az előkészítés kiiktatása, a rész-készségek elhanyagolása az ún. diszlexiás és diszgrafiás tanulók tömegeit produkálja, s ez az egyik oka annak, hogy az utóbbi évtizedben oly sokat romlott az írás és a helyesírás színvonala.²³

Érdekes, hogy Nyugat-Európában sem ismerik a tantárgytörténetet, maguk a németek is jelentettek meg olyan tanulmányt, melyben meg sem említik saját múlt századi módszereiket.²⁴ Az amerikai kutatók is lényegében saját jelenlegi gyakorlatukat ismerik, és nagy részük el sem tudja képzelni, hogy másképp is lehet tanítani, mint ahogyan azt mostanában teszik.

A gyakorlat gondjait és eredménytelenségét látva, a következőket fogalmazhatjuk meg: 1. semmiképpen sem szabad vakon utánoznunk különféle külföldi módszereket; 2. viszont meg kell ismernünk a külföldi elméleteket és kutatásokat; 3. ismernünk kell a tantárgy történetét; 4. mindezek segítségével egy olyan elméleti alapot kell teremteni, mely támogatja a gyakorlatot; 5. ily módon önállóvá kell tenni a módszertant, melynek segítőtje a pszichológia, és nem fordítva: nem szabad különféle pszichológiai kísérleteknek feláldozni a módszertant. Úgy látom, hogy az általam tanulmányozott olvasáspszichológiai kísérletek függenek attól, hogy milyen módon tanított gyerekanyagon végezték őket. Azok például, akik azt állítják, hogy a nyelvi tudatosság megléte nem előfeltétele az olvasástanulásnak, s a nyelvi tudatosság az olvasástanulás során alakult ki, vajon nem csak globális módszerekkel tanított gyerekekkel találkoztak? Tudják-e vajon, hogy másképp is lehet tanítani? Tudják-e, hogy a 20. sz. kivételével mindig más volt a gyakorlat?

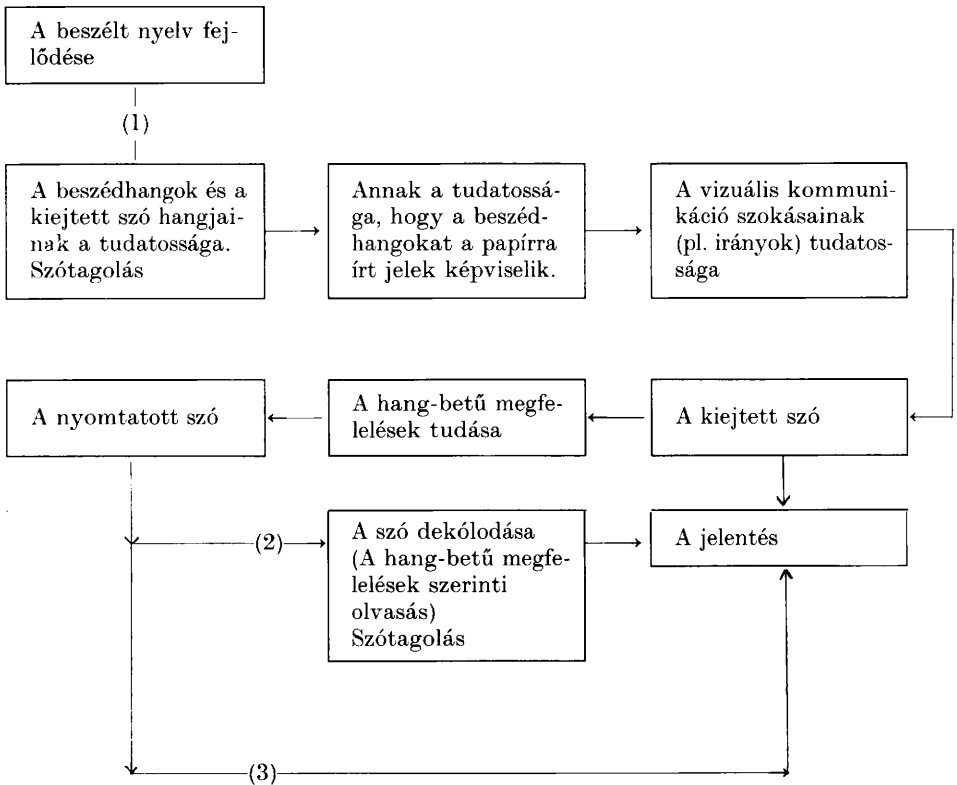
4. Az olvasástanítás optimális modellje. A Mattingly — Downing-féle elmélet alapján dolgozta ki az olvasástanítás modelljét egy angol szerző, Douglas Pidgeon. Tanulmányának címe: Elmélet és gyakorlat

²² Ligeti R.: Az olvasás tanítása szintetikus és globális programokkal. A Tanító 1974. 2. sz. 6—8; Zsolnai J.—Zsolnai J.-né: Az olvasástanítási módszerek összehasonlító értékelése. A Tanító, 1978. 6—7. sz. 46—53.

²³ A helyesírás romlásáról a következő megfigyeléseket tettem. Immár 17. éve annak, hogy rendszeresen felmérjük a tanítóképzőbe jövő hallgatók helyesírásának a színvonalát. Sok olyan hibát követnek el, melyek mögött grammatikai tudatlanság húzódik meg (pl. a *játssza*, *hagyja*, *készség* stb. helyesírása). Újabban jelentkeznek az elválasztási hibák, a zöngésedés elrontása, tehát olyan problémák, melyek régebben még gimnáziumban sem jelentkeztek. Feltűnő az *ly-j* és a *t* végű igék felszólító módjának a begyakorlatlansága. Az esetek többségét szótagolással be lehetne gyakorolni. (Az 1993-as felvételi teszteken egyetlen jelölt sem oldotta meg hibátlanul a szótagolási feladatot.)

²⁴ A Reading Teacher 1991. augusztusi számában olvashattuk Franz Biglmaier beszámolóját a német olvasástanítás történetéről. Olyan dolgokról sem ír, melyeket a múlt században nálunk is tudott minden tanító.

az olvasástanulásban (Theory and Practice in Learning to Read²⁵). Ez modell a terminus eredeti értelmében, azt a folyamatot ábrázolja ugyanis, ami az olvasás tanulásakor az agyban végbemehet. Ugyanakkor megadja az olvasástanítás menetét is, a készségfejlesztés tervezését. Hazai körülményeinkhez alkalmaztam a modellt, bevettem ugyanis a számunkra oly fontos szótagolást, ami az eredetiből hiányzik.

A modellben a három zárójeles szám a készség kialakításának a három szakaszát jelenti. A 3.-kal jelölt útvonal az automatikus szakasz: ránézünk a nyomtatott szóra, és azonnal megértjük. A 2.-kal jelölt útvonal az elsajátítási szakasz, itt a nyomtatott szó egésze és a jelentés közé beiktatódik a dekódolás, vagyis a hang-betű megfelelések szerinti, valamint a szótagoló olvasás. Az 1.-vel jelölt útvonal a leghosszabb, itt történik az előkészítés. A tanítás kiindulása a beszélt nyelv, s mindvégig a kiejtett szó. Az előkészítés két lényeges pontja a szóalak felbontása szótagokra és hangokra, valamint

²⁵ Pidgeon, D.: Theory and Practice in Learning to Read. In: Downing—Valtin, 1984. 173—91.

az írás szokásainak a tudatosítása, pl. az irányok tanítása. Ennek a modellnek az „újdonsága” az előkészítés hangsúlyozása, valamint az auditív és vizuális készségek egyensúlya, de mindig az auditív készségek (a beszélt nyelv, a kimondott szó) előtérbe helyezésével.

A globális módszer — valamint mindenféle globális előprogram — azonnal a 3. útvonalat kívánja a gyerektől. Nincs az épület felépítve, s azért omlik össze később. Mind a külföldi olvasáspszichológiai kísérletek (Downing, Lundberg stb.), mind a tantárgytörténeti tapasztalatok, mind a dislexia problémája azt követelik, hogy az olvasási programba (ismét) beiktassuk az előkészítést, ügyeljünk a hangoztatás primátusára, s a gondos hang- és betűtanításra. Ebben a szellemben kívánok egy módszertant írni, mellyel remélhetőleg nemsokára elkészülök. Azt is nagyon remélem, hogy az ilyen szellemben tanított gyerekek írása és helyesírása is jó lesz.

A. Jászó Anna

A nyelvi környezet szerepe az anyanyelvi tantárgypedagógia tartalmának gazdagításában

I. Az anyanyelvi nevelés hatékonyságának számos összetevője van. Az összetevők között fontos szerepe lehet, illetve kell lennie az anyanyelvi tantárgypedagógia alkalmazásának, az anyanyelvi nevelést végző magyartanárok ezirányú felkészültségének, a módszerek, módszeres eljárások tudatos alkalmazásának. Mennyire tudják közvetíteni a szaktudomány szaktárgyi vonatkozásait, mennyire válik az iskolai évek folyamatában a szaktudományi ismeret gyakorlati nyelvismeretté, a személyiség legfontosabb tényezőjévé, jellemzőjévé?

Napjainkban az iskolarendszer átalakulásának tanúi vagyunk. Az uniformizált közoktatási rendszert felváltja a rugalmasabb, választási lehetőséget biztosító közoktatás, biztosítva a tanulók számára az átjárhatóság lehetőségét is. A struktúra gazdagodásával az anyanyelvi nevelés hatékonyságának is növekednie kell(ene). Mivel az anyanyelvi műveltség alapműveltség, így iskolai struktúrától függetlenül is érvényesíteni kell azt a cél- és feladatrendszert, amelynek megvalósítása hozzájárul a személyiségfejlesztés e nélkülözhetetlen jellemzőjének kialakításához.

A gyakorló magyartanárok és tanárjelöltek tantárgypedagógiai kultúráját, szemléletét a graduális és posztgraduális képzés keretében kell korszerűsíteni. Természetesen a korszerűsítés semmiképpen nem jelentheti a gyakorlatban kipróbált, bevált hatékony módszerek elvetését, de azt mindenképpen, hogy amit a szaktudományok az elmúlt évtizedekben felmutattak, be kell építeni a tantárgypedagógia anyagába, nemcsak hazai, hanem a külföldi szakirodalom alapján is.

Az elmúlt évtizedekben kialakult különböző iskolai szakaszokra önálló tantárgypedagógiák láttak napvilágot. A teljesség igényének érvényesítése nélkül emlitem meg a tanítók számára készült, Baloghné Zsoldos Júliának A nyelvi, irodalmi kommunikációs nevelési program tantárgypedagógiája. Bp., Tankönyvkiadó, 1987. című munkáját, amely a korábbi, hagyományosnak tekintett tanterv mellett, a nyelvi, irodalmi, kommunikációs nevelés tervére (Zsolnai-program) épül.

A felső tagozat számára, pontosabban az általános iskolai magyartanárok számára íródott Muszty László—Rónai Béla: A magyar nyelvtan tanítása az általános iskolában, Bp., Tankönyvkiadó 1967. című munkája, amelynek alapján a jelenleg is dolgozó tanárok nemze-

dékei készültek fel iskolai munkájukra. Szemléletében érvényesíti a nyelvtanítás pedagógiájának központi szerepét, minden egyebet, mint segédtudományt vesz számításba.

A fent említett munka szerves folytatása: Hoffmann Ottó Anyanyelvi nevelés az általános iskola felső tagozatában. Tankönyvkiadó, Bp., 1976. című munkája, amely A magyar nyelv tantárgypedagógiája alcímet viseli. Bevezetőjében megfogalmazza: „Az anyanyelvet nem lehet többé a régi módon tanítani. Az új típusú anyanyelvi nevelés ezért szükségessé teszi egy újfajta, korszerűbb nyelvszemléleten alapuló, a nyelvi nevelés öntörvényeiből fakadó tantárgypedagógia megalkotását.” Az elméleti és gyakorlati fejezetekben gazdag példák és feladatok segítik a tanárjelöltek felkészülését, a gyakorló magyartanárok továbbképzését. A legnagyobb elismerés illeti a szerzőt, aki egy életet fordított a téma elméleti és gyakorlati feldolgozására.

Az általános iskolában folyó anyanyelvi nevelés tantárgypedagógiáját feldolgozó munkák között elismeréssel és nagyrabecsüléssel kell szólnunk az államhatárainkon túl élő magyarság anyanyelvi kultúráját és magyarságtudatát szolgáló kötetekről.

Megítélésem szerint megkülönböztetett figyelmet érdemel Kuszálík Piroska—Szabó Hajnal Nyelvtanítás című munkája, amely A magyar nyelvtan tanításának módszertana (V—VIII. osztály) alcímet viseli: Editura Didactica si Pedagogica — Bucuresti, 1969.

A munka első része a nyelvtanítás elméleti kérdéseit dolgozza fel, a második rész az erdélyi magyar iskolák V—VIII. osztályában folyó nyelvtanításhoz ad közvetlen módon felhasználható gyakorlati segítséget. A grammatikai szemlélet elsődlegessége mellett gyakran utal más tantárgyi ágazatok pl. a stilisztika, a nyelv- és beszédművelés, a szövegalkotás gyakorlati kérdésének megoldására is. Kár, hogy az anyaországban alig ismerik, noha sok hasznos segítséget kapnának a gyakorló pedagógusok a kötet tartalmának megismerésével.

A határon túli magyarság anyanyelvoktatásának másik értékes kötete Horváth Mátyás: A magyar mint a társadalmi környezet nyelve, tanításának módszertana. Novi Sad — Újvidék 1982. című kiadvány, amely alcímében megjegyzi: „Tankönyvpótló jegyzet”. A munka tartalmaz a korábban már említett kiadványokkal egyező fejezeteket, de ezzel együtt külön gondot fordít a kétnyelvűség körülményei között élők nyelvi, illetőleg anyanyelvi nevelésének elemzésére. Különösen figyelemre méltók a kisebbségi magyarság anyanyelvi kultúrájának helyzete, megítélése, fejlesztése kérdéseiről megfogalmazott gondolatok, melyek sok tekintetben eltérnek a korábban említett erdélyi magyarság identitástudatától, érvényesítve a többségi nemzet nyelvének erőteljes hatását a vajdasági őslakos magyarok nyelvére.

Egyetemet végzett, középiskolai magyartanárok Szemere Gyula: A magyar nyelvtan tanítása. Bp., Tankönyvkiadó 1971. című tankönyvből készülhettek a gyakorlati munkára hosszú éveken keresztül. A közeli években az egyetemi oktatásban is felváltotta a nyelvtanítást az anyanyelvi tantárgypedagógia, amelyet új kézikönyvek is igazolnak, így Fülöp Lajos (szerk.): Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába. Bp., Tankönyvkiadó, 1986., valamint Bicskeiné Zsulán Júlianna: A középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógia vázlata Szeged, 1992.

A felsorolt munkák nagy segítséget adtak, illetve adnak az anyanyelvoktatáshoz. didaktikusságuk és szemléletük, az elméleti és gyakorlati ismeretek vonatkozásában egyaránt. Tapasztalataim szerint azonban a szaktudományok fejlődésével, új tudományágak által felmutatott eredményekkel az anyanyelvi tantárgypedagógiáknak is foglalkozniuk kell(ene), s keresni a lehetőségeket azon tényezők felkutatására, amelyek még hatékonyabbá teszik az anyanyelvi nevelőmunkát a különböző iskolafokokban.

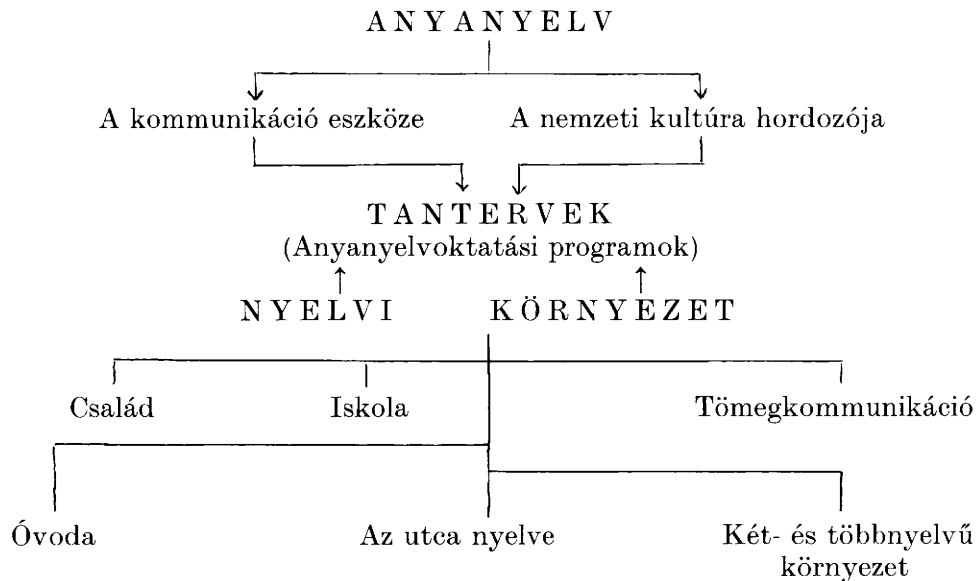
A korszerűsítési törekvések különböző lehetséges területei közül a továbbiakban egyetlen kérdéssel kívánok foglalkozni, nevezetesen a kommunikációt és az anyanyelvi nevelést befolyásoló környezeti tényezőkkel a nyelvészociológia és a nyelvpszichológia aspektusából.

A nyelvészociológiai és nyelvpszichológiai kutatások eredményeinek felhasználását több szerző is sürgeti. Albertné Herbszt Mária: *Modern nyelvészet — anyanyelvi oktatás* című munkájában Bp., Tankönyvkiadó, 1987. írja: „A szociolingvisztikai kutatások már a kezdetektől elválaszthatatlanul összefonódnak az anyanyelvi oktatással, olyannyira, hogy a nyelvi hátrányos helyzet vizsgálata a szociolingvisztika egyik alapproblémájává válik.” Később így folytatja: „Mivel Magyarországon a tájnyelv és a köznyelv közötti különbségek nem jelentősek, inkább a köznyelv és a nyelvjárás között elhelyezkedő, ún. regionális köznyelv kutatása állítja megoldandó feladatok elé a szociolingvisztikát” (i. m. 110—6).

Ezeket a kérdéseket a német tantárgypedagógiai szakirodalom már a hetvenes években tárgyalta, illetőleg elemezte, ahogy ezt H. Helmers: *Didaktik der deutschen Sprache* (Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1976.) című munkájában olvasható: „Von besonderer Bedeutung für die muttersprachliche Bildung ist die jeweilige Subkultur. Man versteht darunter den typischen Sprachgebrauch jener Gesellschaftsgruppe, in der das Kind innerhalb seiner Familie aufwächst. Spielgenossen, Freunde, Bekannte, Verwandte, Nachbarn vermitteln einen Sprachzustand, der das Ergebnis des Zusammenwirkens bestimmter Faktoren ist. Soziale Schicht, Dialekt, Art der Besiedlung gehören dazu” (18).

Közel két évtizedes felsőoktatási tapasztalataim, valamint negyedszázados tanári pályámon gyűjtött ismereteim alapján, a fentebb már említett hazai és külföldi szerzők megállapításai által megerősítve, az anyanyelvét tanuló gyermeket körülvevő nyelvi környezet egyes tényezőinek hatásait a következőkben megfogalmazottak szerint tekintem figyelemre méltónak, illetve az anyanyelvi nevelésben és tantárgypedagógiában követendőnek.

2. A nyelvnek két fontos tényezője közismert; egyrészt a kommunikáció eszköze, másrészt az emberiség kultúrájának hordozója. Az anyanyelv is ezt a funkciót tölti be, alapvetően érvényesítve a nemzeti jelleget. Az anyanyelvi nevelés során ezt a két tényezőt kell figyelembe venni, s arra törekedni, hogy a gyermek optimálisan megismerje, használja anyanyelvét. Az anyanyelvoktatás különböző programjai, tantervei célul tűzik ki e feladatok megoldását. A megvalósításban azonban gyakran beleszólnak azok a környezeti tényezők, amelyek a nyelvet tanuló lakóhelyén jelen vannak, s az alábbiak szerint fejtik ki pozitív vagy negatív hatásukat.

A nyelvi környezet fontosságát a nyelvtudomány kimagasló tudósai: Saussure (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., Gondolat, 1967.), Sapir (Az ember és a nyelv. Bp., Gondolat, 1971.) és mások is hangsúlyozták.

2.1. A gyermek családjában találkozik először az anyanyelvvvel. Az édesanya, a szülők, testvér(ek) beszédét kezdi utánozni. Nem mindegy, kit utánoz, azaz az utánozott személyek beszéde, nyelvhasználata hogyan vésődik be tudatába. A nyelvi rétegek közül melyiket beszélik a szülők, milyen mértékben tér el nyelvük a köznyelvi normától, milyen jelenségeket hordoz nyelvhasználatuk? Ha nagyszülők is együtt élnek az anyanyelvét tanuló gyermekekkel, előfordulhat — különösen a falvakban —, hogy egy archaikusabb nyelvváltozatot ismer meg, amely grammatikai, szókészleti szempontból is hordozhat jellegzetes vonásokat. A család szociológiai jellemzői és a nyelvhasználat között is szoros kapcsolat mutatható ki; a műveltségi szint, a foglalkozás, a lakóhely, az anyagi helyzet, a kultúrához való viszony, az életkor stb. mind-mind meghatározói lehetnek a nyelvsajátítás jellemzőinek.

2.2. A családból legtöbb esetben a gyermek az óvodába kerül, ahol az ösztönös nyelvsajátítás gazdagodik, hiszen az anyanyelvi nevelés óvodai programja lehetőséget ad a tudatos nyelvfejlesztésre. A kommunikációs kapcsolatok bővülnek, és túllépnek a családi kereteken. Az óvodának is vannak veszélyt rejtő, az anyanyelvi nevelés hatékonyságát gátló tényezői. Ha a verseket, mondókákat közösen mondják, előfordul a félrehallás, a félreértelmezés, így a szöveget rosszul tanulják meg. Hibásan vésik be emlékezetükbe.

Az is zavaróan hat, ha nem ragaszkodunk a költő által leírtakhoz. Weöres Sándor: *Megy az úton a katona . . .* című versében írja:

Mitől félne? Kezibe kard,
gonoszoknak odavág
durr-durr, odavág,
sose bántsák a hazát.

A *kezibe* helyett *kezében*, a *bántsák* helyett *bántják* alakokat jegyezték meg a gyerekek. A *kezibe* alak a mai köznyelvi nyelvhasználat számára talán regionálisnak tűnik. A versben azonban sajátos stílushatása van. A *bántsák* és a *bántják* alakokat sem cserélhetjük fel, hiszen az igemódok változása sajátos jelentésváltozást eredményez.

Hasonló jellegű hibát követnek el, ha a nyelvi jel, a szó értelmét, jelentését nem beszélik meg, közvetlen szemléltetéssel nem teszik érthetővé. Nem kell minden szót magyarázni, értelmezni, de ha egy vers egyetlen dologról, tárgyról szól, akkor értelmezni érdemes a jelentést. Ezzel valójában a szókincsbővítés legelső lépéseit tehetjük meg. Ezt a gyermekpszichológusok is így tartják helyesnek.

Ilyen versnek tekinthető Weöres Sándor *Őszi éjjel izzik a galagonya . . .* kezdetű verse, amely teljes egészében a *galagonyáról* szól. Olyan szavak tudatosításáról, jelentésmagyarázatáról van tehát szó, amelyek jelentése nem haladja meg az óvodás korú gyerekek értelmi képességét, így a szómagyarázat hozzájárul a gyerek szókészletének gyarapításához, ezáltal alapvetően szolgálja a tudatos szó- és nyelvhasználatra nevelést is. (Vö. Guttman Miklós: *Néhány gondolat az óvodai anyanyelvi nevelésről. Óvodai Nevelés, 1979/3. 100—2.*)

Már az óvodai nevelésben is külön kell szólnunk az irodalmi alkotások archaikus, gyakran nyelvjárási eredetű szókészleti és más jelenségeiről, amelyekkel nemcsak a nyelvjárást beszélő tanulók találkoznak, hanem olyanok is, akik a köznyelvet tanítják és használják a különböző iskolatípusokban. A hiteles tolmácsolás, a megértés a feltétele az esztétikai értékek befogadásának.

Különös óvodai „élményről” számol be F. Kovács Ferenc: Mondókatanítás torzítással című írásában. Az óvónőjelölt az alábbi szöveggel tanított egy népi mondókát:

Ma jöttem egy tojásért
holnap jövök leányért
Ha nem adnak tojásukat,
most viszem a leánykát.

„Az utolsó sor hallatán meghökkenem. Most viszem a leánykát? Hiszen a mondóka utolsó sora így hangzik: »Ülő vigye tyúkocskát!« Az óvónő a foglalkozás végén a torzítás okát így indokolta. Mert mi értelme van annak, hogy ülő vigye tyúkocskát? És mi az az ülő, minek kerüljön egy ilyen semmitmondó szó locsolóversbe. Az *ülő* libapásztorok, tanyai udvarok réme: az ölyv. Nem követ el az óvónő ilyen botlást, ha utánanézi a szótárban, mit jelent az ülő szó. Vigyen a foglalkozásra egy könyvet, amelyből az ölyv megmutatható” (Nyr. 108:171).

A jelenség elgondolkodtató és egyúttal figyelmeztető is, hiszen a felkészültség, a dialektológiai szemlélet hiányosságai miatt fordulhat elő ilyen anyanyelvi nevelőmunkánkban. A nyelvi változás fölgyorsulása miatt egyre gyakrabban kell(ene) érvényesíteni dialektológiai alapozottságú ismereteinket a különböző iskolai fokokban történő anyanyelvi nevelés folyamatában. Ennek szükségességét érzi az író, Vári Attila, amikor így ír: „Ha tehetném, nem engedném tanítani azt, aki nyelvföldrajzi analfabéta. Egy tájékozatlan többet árthat a nyelvnek, mint kuruzsló a betegnek. Tudok példát arra, hogy a tanító gúnyolódott olyan nyelvjárási fordulaton, amely szépségében és pontosságában is felülmúlta a tankönyv azonos értelmű mondatát” (Holtak köve. Bp., 1987. 32).

2.3. Az iskolában folytatódik a nyelvi-nyelvhasználati ismeretek tudatosítása. Az anyanyelvi és irodalmi órák hatékonyságát a különböző iskolafokokban nagy mértékben befolyásolja a környezetünkben folyó nyelvi változás. A nyelv mai állapota és az irodalmi alkotások nyelve között meglevő különbségek nehézségeket okoznak a megértésben, s ennek következtében az irodalmi mű esztétikumának befogadásában is.

Az elmúlt évtizedekben, évszázadokban keletkezett irodalmi alkotások, versek, elbeszélések, regények nagyon sok szókészletit archaizmust tartalmaznak. Az archaizmusok értelmezése, megértése azért okoz gondot, mert napjainkban a gyermek közvetlen módon nem érzékelheti az archaizmus jelentését. A magyar irodalom alkotói sokszor vették témáikat a paraszti világból. Napjainkban ez a világ elmúlt. A hagyományos paraszti gazdálkodás megszűnt, így az iskolai munkában, az anyanyelvi nevelésben sok gonddal jár e témakörhöz kapcsolódó művek tanítása, megértése, értelmezése.

A nyelvi változás, mozgás az élő, beszélt nyelvben is megfigyelhető. Ez elsősorban a köznyelvi norma és a területi nyelvváltozatok közötti különbségekben mutatható ki. Nyugat-Magyarországon, a magyar és a német nyelvhatáron, a német eredetű szavak, tájszavak használata gyakori, különösen az idősebbek nyelvében. Az iskolás gyermekek hallják ezeket a szavakat, kevésbé használják, jelentésüket bizonytalanul, sokszor egyáltalán nem ismerik. Éppen ezért helytelen az a szemlélet, amely figyelmen kívül hagyja, nem veszi tudomásul ezeket a nyelvi tényeket, vagyis szóértelmezés és -magyarázat teheti tudatossá a kommunikációt.

Az anyanyelvi nevelés folyamatában az irodalmi példák felhasználása mellett jelentős szerepe van az élő beszélt vagy írott nyelvből vett nyelvi anyagnak is. Nyitott szemmel, nyitott füllel járva az emberek között mindenki tapasztalhatja, hogy a beszélt élő nyelv, a nyelvhasználat mennyi egyediséget, sokszor szabadosságot tartalmaz. Ezáltal az egységes köznyelvi kiejtés, nyelvhasználat, valamint a köznyelvi norma eszményi szintje

között bizony különbség van. Pontosan ez indokolja a beszélt nyelvből vett nyelvi anyag fontosságát a tudatos, igényes nyelvhasználatra nevelés érdekében. Ezért hasznos az alábbi szöveg, amelyet negyedik osztályosok anyanyelvi óráján jegyeztem fel egyik óralátogatásom alkalmával.

Levettem a vizet a *sparheltről*. Beleöntöttem a *vajlingba*. A *hokedlin* volt a mosogatóedény. Mosogatás után lepakoltam a *kredencről* a maradék ételt, és a *spájzba* vittem.

E néhány mondatba sűrített és általam kiemelt szavakat gyakran hallják a felnőttektől, a felnőttek nyelvhasználatában Nyugat-Dunántúlon élő iskolások. A szavak jelentésének tisztázása azonban elengedhetetlen. Utána szólhatunk a szavak idegen eredetéről, stilisztikai, nyelvhasználati kérdésekről. Mivel a nyelvi valóságból valók a példák, ezért foglalkoznunk kell velük, mert az elhallgatás nem ellensúlyozza a nyelvi környezet hatását a tanulók anyanyelvi fejlődésére.

A szókészleti archaizmusok anyanyelvi nevelésben betöltött szerepét, a nyelvhasználatban, az esztétikai nevelésben jelentkező nehézségeit részletesen elemeztem Az anyanyelvi nevelés és a nyelvi környezet című tanulmányomban (Magyartanítás 1989. 4—6. 218—224).

A nyelv területi nyelvváltozatokban él. A nyelvváltozatok regionális és nyelvjárási jelenségeket hordoznak. A jelenségek különböző nyelvi szintekhez köthetők, azaz hangtani, alaktani, szókészletani, mondattani vonatkozásúak. A városokban a regionális köznyelv, a falvakban a regionális köznyelv és a nyelvjárások között meglehetősen széles skálán figyelhetők meg a köznyelvtől eltérő jelenségek. Az iskola feladata a köznyelv tanítása úgy, hogy a gyermek tudatában továbbra is őrződjenek meg a család, a régió nyelvének sajátosságai. Alakuljon ki a gyermekben iskolai tanulmányai alatt egy nagyfokú nyelvi tudatosság, amelynek eredményeként a beszédhelyzetnek megfelelően tud választani anyanyelvének különböző kódjaiból.

A regionális és a tájnyelvi jelenségek hatással vannak a gyermekek helyesírására is. A helyesírási hibák jelentős része összefüggésbe hozható a köznyelvi normától eltérő kiejtéssel. A helyesírás egyik fontos alapelve a helyes kiejtésre épül, így az ettől eltérő nyelvi környezetben élő gyermekek számára a tanár és a tanuló körütekintő, rendszeres, együttes munkája lehet az eredményesség garanciája.

Az anyanyelvi nevelés egységes folyamatának részterülete a helyes kiejtés, szép magyar beszéd tanítása is, amelyet a tanterv beszédművelésnek nevez. A beszédművelés az igényes köznyelvi norma megközelítését tűzi ki elérendő célként. Itt is szem előtt kell tartani a korábban már említett, területi nyelvváltozatok jelenségeinek meglétét. Különösen kisiskolás korban kell eredményes beszédművelő munkát végezni, mert ekkor még nem alakul ki véglegesen a gyermek artikulációs bázisa, tehát könnyebben formálható a köznyelvi norma szerint.

Nyugat-Magyarországon az elmúlt évtizedben végzett vizsgálataim során minden iskolában találkoztam ezekkel a gondokkal. Ezt erősítik meg Európa más nyelvterületein végzett kutatások is, amelyekről a Sociolinguistika című nemzetközi évkönyv is beszámol. (Sociolinguistika 3. Dialekt und Schule in den europäischen Ländern, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1989.)

A területi nyelvváltozatok végig kísérik az emberiség történetét. Már a Bibliában is találkozunk ezzel a jelenséggel, hiszen Máté evangéliumának Péter tagadását tárgyaló részében olvashatjuk, hogy a galileai ember jellegzetes kiejtése föltűnt a fővárosban, s emiatt tekintették Pétert Jézushoz tartozónak, mondván: „...közéjük tartozol te is, hiszen kiejtésed is elárul” (Újszövetség, Róma, 1967. 5. kiadás, 80. Ford. P. Békés Gellért és P. Dalos Patrik).

Írásom bevezetőjében említett tantárgypedagógiák ugyan megemlítik a fentebb részletezett kérdéseket, de részletesebb elemzésbe egyik sem bocsátkozik, így az általánosságok megfogalmazásának szintjén maradnak.

Bicskeiné Zsulán Júlianna idézett művében a beszédről szóló fejezetében szól erről: „Nyelvjárási területeken azonban nem szabad erőltetni a köznyelvi kiejtési norma követését, ha ez ütközik a nyelvjárási sajátosságokkal. Ilyen területeken tudatosítani kell a tanulóknak, hogy a nyelvjárási kiejtés a nyelvet gazdagítja, színesebbé teszi, hogy megőrzése és ápolása az illető nyelvi közösségek megtisztelő kötelessége. Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy az iskolázott, városi ember nyelvében is megőrződhetnek a nyelvjárási sajátosságok (főleg a kiejtés szintjén) a regionális köznyelviségben. Érdeklődést kelthet tanítványainkban annak közlése, hogy a regionális köznyelv kutatása ma a magyar nyelvtudomány egyik fellendülő ága” (i. m. 101).

Tapasztalataim szerint az iskola helyesen és következetesen törekszik a köznyelvi nyelvhasználat tanítására és használatára. Ez a legfőbb feladata. Emellett azonban továbbra is élhet a nyelvjárási, a regionális nyelvi kód. A tanuló tudatát kell úgy formálni, hogy képes legyen választani a különböző nyelvi kódokból a beszédszituációnak, a beszédtársnak megfelelően. A nyelvi tudat ilyen szintű kialakítása csak nagyfokú anyanyelvismeretre épülhet.

2.4. Az utca nyelve is hatást gyakorol az anyanyelvet tanuló gyermekekre. Hangzós és írásos nyelvi hatások tömege éri a tanulókat. A nyelvi durvaságok terjedésének egyik, de mindenképpen jelentős „színtere” az utca. Különösen napjainkban megszorodó feliratok, reklámszövegek, használati utasítások stb. nyelvi hibái, amelyek a mondat szerkesztésben, a szóhasználatban, a helyesírásban jelentkeznek, megzavarják, elbizonytalanítják az anyanyelvet tanuló gyermekeket. Arra is találunk sajnos példát, hogy tudatosan ejtenek helyesírási hibát plakátokon, felragaszokon. Ezzel is a hirdetett rendezvényre kívánják felhívni a figyelmet, s nem törődve a káros, az anyanyelvi kultúrát sértő hatásával. A felnőttek világának, azt is mondhatjuk, hogy a társadalomnak hiányos anyanyelvismerete, az anyanyelv iránti közömbössége akadályozza az iskola tudatos anyanyelvi nevelőmunkáját. A felnőttek nyelvi példaadása a gyermek személyiségformálásának fontos tényezője pozitív és negatív értelemben egyaránt.

Gyakran felvetődik a kérdés a nyelvművelés hatékonyságáról. A tömegkommunikációban, rádióban, televízióban, újságokban megjelenő nyelvművelő műsorok, írások ráirányítják a figyelmet a hibákra, helytelenségekre, de nem tudjuk a hatékonyságot pontosan mérni. Úgy gondolom, az iskolai oktatásban kellene még gyakrabban a figyelmet a mai magyar nyelvhasználatra fordítani, és hozzákapcsolni a tantárgyi programokhoz, a tanórához. Ehhez számos segítséget kaphat a gyakorló magyartanár a közelmúltban megjelent nyelvműveléssel foglalkozó könyvekből, a napi nyelvművelés gondjait feltáró cikkekből, szakfolyóiratokból, különösen az *Édes Anyanyelvünk* folyóirat írásaiból, amelyek szinte közvetlen módon kínálják a felhasználás lehetőségét. Így kerülhet be az az élő, beszélt nyelv az iskolába, amely szervesen kapcsolható a tankönyvek, munkafüzetek korábbi években készült anyagához.

2.5. A tömegkommunikációs eszközök, elsődlegesen a televízió és a rádió nyelvi hatásainak szerepe is érzékelhető az anyanyelvi nevelésben. Kétségtelen, hogy ezek az eszközök elsődlegesen pozitív hatást váltanak ki. Meg kell azonban említeni, hogy egyes műsorok szereplői, riportalanyai súlyos nyelvi hibákat követnek el. A különböző, bűntügyekkel foglalkozó műsorokban megszólaló bűnözők, lumpen elemek nyelve negatív nyelvi példát jelent. A gyerekek nagyon fogékonyak az általuk használt, különös, a köznyelvtől eltérő jelentésben elhangzó nyelvi fordulatokra, nem egy esetben a durvaságokra is.

A példák és hibatípusok sorát lehetne sorolni. Most csak néhányat. A szólások, közmondások, általában a frazeológia használatában gyakran fordulnak elő hibák, helytelensé-

gek, keveredések. „Egy szónak is száz a vége” mondja az orvosi tanácsokat adó orvos a Danubius Rádióban, a közelmúlt egyik adásában. „Beleestem, mint Krisztus a kredóba” — mondja egyik riporter helytelenül használva, felcserélve Krisztust Pilátussal. A dohányzás káros hatását írással is kommentáló reklám tanácsolja: „Dobd El Inkább Csókolj!” Így, minden szó „fontosságát” hangsúlyozó nagy kezdőbetűvel. Mit nekünk magyar helyesírás!! A reklám nyelvének felhívó hatása „érvényesül” a kölesönzöből bérelt szőnyegtisztító gép esetében is. A kíváncsiskodó paraszti öltözete párosul a „Hogy-é aggya? Mit lehet ezzel csinálni? Betakarítani? Megveszem” nyelvi bárgyúsággal, a paraszt embert kigúnyoló butaság, bugrisság, tudatlanság kimondásával. Ez persze színpad, nem nyelvi valóság. Ezzel szemben Németországban a bajorok büszkék saját nyelvükre, nyelvhasználatukra, amely eltér más tartományok nyelvétől. Hasonló nyelvi durvasággal reklámozzák a nátha elleni cukorkát, mondván: „Segít, ha fáj a torkod, s az orrod is tiszticesa!” A példákat tovább lehetne sorolni. Negatív hatása a tanulók anyanyelvi nevelésére teljesen nyilvánvaló. Természetesen a tömegkommunikációs eszközök elsődlegesen pozitív hatást fejtenek ki, de a nyelvi durvaságokat, nyelvhelyességi hibákat igenis kerülni kell. Erre törekszik minden kultúrnemzet, ha ad nyelvére.

A területi nyelvváltozatok jelenségeit beszélő riportalany kiejtése, köznyelvtől eltérő beszéde feltűnik és befolyásolja a nézőt, illetve a hallgatót. Olyanra is van példa, hogy a nyelviileg magasan művelt tv-bemondó, riporter — aki egyúttal nagy népszerűségnek örvend az egész országban — beszédében régi, archaikus szavakat is használ, amelyek ennek következtében elterjednek az egész nyelvterületen. Azt is mondhatjuk, hogy nyelvdivat lesz, s minden nyelvi réteg használja. Ezt tapasztalhattuk az elmúlt években az *ózdokodik* ige esetében is, amely valódi tájszó, jelentése ’fél, tart valamitől, valakitől’. Annyira megnyerte az újságírók tetszését, hogy a televízió, rádió és az újságok nyelvének kedvelt, gyakran használt szava lett. Így teljesen nyilvánvaló, hogy az egységes köznyelvi kiejtés, nyelvhasználat formálásában a tanulók és felnőttek korosztályában a televízió, a rádió szerepe vitathatatlan, s egyúttal nagy felelősséggel jár.

2.6. Végül a két és több nyelvű környezet hatásairól szólok. A nyelvi kontaktus elsődlegesen a nyelvhatárokon figyelhető meg. Az általam vizsgált nyelvterületen a magyar nyelv a némettel, szlovénnel, horvátal érintkezik. A gyerekek ezeken a területeken található településeken beszédükben keverik a két érintkező nyelv szavait mondataikban. A magyar mondatba a többségi nemzet nyelvének szóképzési egységei a magyar nyelv toldalékaival szerkesztődnek. Ez a jelenség a nyelvi tudat hiányának, a közömbösségnek a következménye.

A kérdésről közvetlen tapasztalataim a szlovéniai magyarság köréből vannak, amelyről több írásomban szóltam. Tehát, ha egy kétnyelvű területen élő magyar anyanyelvű úgy fogalmaz, hogy: „A lendvai blagovnica otroski oddelekjén kitűnő puhovkákat lehet kapni”, ahelyett, hogy azt mondaná: *A lendvai áruház gyermekosztályán kitűnő pulóvereket lehet vásárolni*: közömbösségről, a nyelvi-tudati tényezők hiányosságairól beszélhetünk.

Nehezebb, súlyosabb gond, ha az anyanyelv struktúráját is átformálja a többségi nemzet nyelve. Ekkor következik az elbizonytalanodás az anyanyelv használatában, amely elvezethet végső eredményben a nyelvcserehez is, amelyre a magyar nyelvterületen is van példa. Gondoljunk csak a Felső-Őrség Ausztriába került ősi magyar településeinek nyelvcserejére, amely ugyan hét évtizedes folyamat „eredménye”, de itt játszódik le szemünk előtt, hiszen napjainkban már csak az öregek, kisebb mértékben a középkorú őslakosság beszél anyanyelvét, s vált át, cseréli fel a némettel. A jelenség a szavak, szó szerkezetek, frazeológiai egységek tükörfordításakor gyakran megfigyelhető. A gyerekek természetesen nem tudják, hogy a különböző grammatikájú nyelvek sok esetben nem teszik lehetővé a szó szerinti fordítást. Ezekben az esetekben nélkülözhetetlen az anyanyelv tanárának irányító, tudatosí-

tó, magyarázó munkája. *Ki korán kel, aranyat lel* szólásunkat nem lehet a német „Morgens-tunde ist Gold im Munde” tükörfordításával kifejezni.

Jelen írás kereteiben nem feladatom, de megemlítem a két- és többnyelvű környezet vonatkozásában, valamint a hazai nyelvi neveléssel foglalkozó kutatásokkal kapcsolatosan a cigány tanulók helyzetét. A hazai oktatásügynek reálisan fel kell készülni e kérdés hatékony megoldására, amelyet a tudományos kutatások megerősítenek, illetőleg tudományosan megalapoznak.

3. Remélem, hogy a nyelvi környezet említett, de korántsem teljes területeinek hatását sikerült értelmezni, magyaráznom a magyar mint anyanyelv aspektusából, nyugat-magyarországi vizsgálataim alapján. Az iskolai oktatás napról napra érzékeli ezeket a gondokat a tanulók és tanárok tevékenységében.

Az anyanyelvi nevelésben, különösen a 6—14 éves korban, de később is, találkozunk ezekkel a tényezőkkal. Minden nemzeti nyelv egy nemzeti kultúra hordozója. Az anyanyelvét tanuló gyermek a nemzeti nyelven keresztül megismeri a nemzeti kultúrát. A biztos, tudatos anyanyelvi kultúra alapján tud a tanuló tovább lépni, más nyelveket megtanulni, s ezen keresztül más népek, nemzetek kultúráját megismerni. Ennek érdekében az anyanyelvi környezet tényezőivel is számolnunk kell, az optimális hatékonyságú anyanyelvi nevelés érdekében.

Írásom témájával a korszerűsítési törekvéseket jelöltem meg. Elmondott gondolataimban felvillantottam olyan területeket, amelyek elemzése, kutatása további feladatokat ró részben a szaktudományra, annak különböző részterületeire, s ezzel együtt a tantárgypedagógia oktatás programjába történő beépítésre. Teljesen egyetértek Albertné Herbszt Mária idézett munkájának Szépe Györgytől vett mottójával: „... egyre többen ismerik fel, hogy az új tudományos eredmények leggyorsabban és leghatékonyabban az iskolák útján jutnak el a társadalom legszélesebb rétegeihez ... a korszerű tudomány legyen forrása az új oktatási tartalomnak.”

A bevezetőmben emlegetett tantárgypedagógiák tartalma, törekvései jórészt a továbbiakban is használhatók és használandók. Az általam felvetett kérdésekről is említést tesznek, de részletes, empirikus kutatási eredményekre támaszkodó megállapításokat nélkülöznek, mert ilyen jellegű kutatások — ismereteim szerint — nem is folytak az elmúlt évtizedekben, amelyekre támaszkodva segítséget adhattak volna tanító- és tanárjelölteknek, gyakorló magyartanároknak. Tehát arról van tulajdonképpen szó, hogy ma nincsenek birtokunkban olyan szaktudományi és tantárgypedagógiai, az egész országra kiterjesztett, empirikus kutatásokra alapozott, egzakt vizsgálati tapasztalatok, amelyeknek alapján meg lehetne fogalmazni, hogy beszélnek, írnak, azaz kommunikálnak a mai magyar gyerekek mondjuk 3—18 éves korban, melyek azok a markáns vonások, — vagy egyáltalán vannak-e ilyenek —, amelyekre figyelniünk kellene az anyanyelvi nevelés folyamatában, alkalmazkodva a különböző életkorok pedagógiai, pszichológiai sajátosságaihoz. Ezek alapján kellene segítséget adni az iskoláknak, a gyakorló magyartanároknak munkájuk megtervezéséhez, a hatékonyabb anyanyelvi neveléshez. Emellett még mindig szükséges lenne a nyelvészeti kutatás a különböző régiók államhatáron belüli és kívüli nyelvi sajátosságainak feltárásához, amennyiben magunkévá tesszük az „egy magyar nyelv van” szemléletét.

Ragadványnévadás a családban és az iskolában

Ragadványnevet az ember leginkább gyermek- és ifjúkorában kap. Az általam Budakeszin vizsgált korosztály (újszülöttektől 18 évesekig) életét a családi és iskolai közösség határozza meg, mindkettő melegágya a ragadványnévkapásnak és -adásnak.

Az ifjúság körében használatos ragadványnevek különféle sajátosságokkal rendelkeznek. Kovalovszky Miklós írja, hogy a ragadványneveket a falusi közösségekben megkülönböztetésül a hivatalos névvel együtt használták, az ifjúság által használt ragadványnevek az igazi név helyett, önmagukban állnak, és egyneműek (Köznevelés 1972. 4: 19). B. Gergely Piroska szerint a ragadványnevek funkciójuk szerint két csoportba oszthatók: vannak az elsődlegesen azonosító szerepű ún. megkülönböztető nevek, és az elsődlegesen érzelmi hatást keltő ún. gúny- és bóknevek (A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere Bukarest, 1977. 33).

Az általam vizsgált családi és iskolai ragadványnevek az utóbbi csoportba tartoznak, így ezek a ragadványnevek részben becézőnevek is. Erős érzelmi jellegük mellett az adott közösség összetartozását is erősítik — pl. ha az iskolában valakit nem neveznek el, az a kiközösítés jele is lehet.

Bachát László figyelte meg, hogy „a felnőttek között a testi-lelki tulajdonságokat általában a megszokott névén nevezik meg, ezért e nevek zöme melléknévi szófajú, a gyermekek a legtöbbször a tulajdonságokról nevezetes személy, állat, növény vagy tárgy nevét adják ragadványnévül, ezért e szavak többsége főnév” (MNY. 67 [1971.]: 449).

A Budakeszin összegyűjtött ragadványnevek rendszerezése nehézséget okozott, gyakran csak erőltetett kategóriákba tudtam besorolni az egyes ragadványneveket, de a feldolgozás kedvéért szükséges volt a csoportosítás. E nehézség oka az lehet, hogy a ragadványnév a legelőbb, legelevenebb névfajta; változásának, cserélődésének semmi sem áll útjában. Megalkotásuknak módját gyakran nehéz kideríteni, rejtélyes, személyes módon is létrejöhetnek (Rácz Endre: MNY. 83 [1987.]: 154).

Az összegyűjtött anyagot két fő csoportra osztottam: családi és iskolai ragadványnevekre. A családi ragadványnevek szembetűnő jellemzői, hogy a vezetéknevtől függetlenül jönnek létre, kedveskedőbb, bizalmasabb hangulatúak és tartósabbak, mint az iskolai ragadványnevek, melyek 1-2 évente váltják egymást.

Az iskolai ragadványnevek leggyakoribb formája az, melyet a vezetéknevből alakítanak. Bachát László is megjegyzi, hogy ez a típus a felnőttek közt alig-alig szokásos; a gyerekek közt a leggyakoribb (MNY. 68 [1971.]: 440).

Az összegyűjtött anyagból csak néhány adatot közlök, azokat, melyek leginkább tükrözik a névadók játékos alkotóképességét.

E megszólitónevek egyik csoportjának az ihletője maga a keresztnév. Szívesen alakítják a keresztnéveket — hangzásuk alapján — közszavakká vagy tulajdonnevekké, ezeket a családban és az iskolában egyaránt használják. Budakeszin az alábbiak találhatók:

Ákos	— <i>Mákos, Mókás, Móka</i>	Adrienn	— <i>Adria</i>
Dániel	— <i>Dancsó Panza</i>	Ágnes	— <i>Mágnés</i>
Gábor	— <i>Gagarin, Gangesz</i>	Alida	— <i>Taliga, Galiba</i>
Koppány	— <i>Kópé</i>	Boglárika	— <i>Bocika, Bocánat</i>
Marcell	— <i>Cselló</i>	Csilla	— <i>Csin-Csilla, Csilla-Csillapodj</i>
Márk	— <i>Mákocska</i>	Gabriella	— <i>Gabóca, Szamóca</i>
Márkusz	— <i>Marco Polo</i>	Karolina	— <i>Karika, Karóka</i>
Márton	— <i>Marcipán</i>	Renáta	— <i>Rönó</i>
Péter	— <i>Petty</i>	Szilvia	— <i>Szilva</i>
Tamás	— <i>Egyip-Tomi</i>	Tamara	— <i>Szamara</i>

Kedvelt az a forma is, mikor idegen keresztnévek becézőneveit használják. Egyaránt előfordul az az eset, mikor a magyar név idegen nyelvű változatát alkalmazzák, és mikor csak hangzásban hasonló idegen keresztnévvel cserélik fel a magyar alakot. Pl.:

András	— <i>Andrej, Andrex, Dru</i>	Péter	— <i>Petya</i>
Alfréd	— <i>Wilfred</i>	Tamás	— <i>Thomas</i>
Gergely	— <i>Szergej</i>	Katalin	— <i>Katyusa</i>
Kristóf	— <i>Kristofer</i>	Petra	— <i>Petya, Petruska</i>
Márton	— <i>Marcselló</i>	Zsuzsanna	— <i>Szuzi</i>
Máté	— <i>Matteottó</i>		

Csak a családban, ill. kisgyermeknél használják az ún. gügyögő neveket.

A gügyögő nevek a nem lexikális elemből álló ragadványnevek. B. Gergely Piroska írja, hogy ezek „nem jelölnek semmilyen pontos tényt, de kifejező értéküket az egész beszélő közösség érti. Különös érdeklődésre tarthatnak számot, mert tükrözik egy nyelvközösség sajátos expresszív tendenciáit” (A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. Bukarest, 1977. 182). Azt is megjegyzi, hogy „a nem lexikális elemből álló ragadványnevek hangtete a hangutánzó és hangulatfestő szavak szerkezetére hasonlít” (Uo. 232).

A gügyögő nevek egyik csoportja csecsemő gögicseléséből eredő ragadványnevek. Ugyanis gyakran előfordul, hogy a gyermek szólítóneve az első általa kimondott „szó” lesz. Ezek a nevek a beszédtanulás egyik fázisát — a szótagismétlést — tükrözik. Pl. *Bágá, Bubú, Nünü, Tutu*.

A szülők is szívesen élnek a nem lexikális elemből álló ragadványnévvel. Előfordult az is, hogy egy gyermeket a szülei már születése előtt *Tyutyu*-nak neveztek. Ezek a nevek játékos, kedves hangulatú, ritmikus nevek, melyeket gyakran ikerítéssel vagy becézőképzővel alkottak meg. Pl. *Ájdú-Bájdú, Csirmi, Csurka-Burka, Smici-Maca*.

A kisgyerek örömet nevez el magát vagy testvérét sajátos, „értelmetlen” ragadványnévvel, mely független a keresztnévtől. Ezeknek az érdekessége az, hogy a beszélni még nem igazán jól tudó kisgyermek öntudatlanul is becéző formákat alkot. Pl. *Buci, Dodó, Ughi, Mazsi*.

A családban igen gyakoriak az ún. hasonlító nevek. A szülők szívesen nevezik gyermekeiket *Cicá*-nak, *Mókus*-nak, de akár *Morgós Mackó*-nak vagy *Lajhár*-nak is. Sorozatosan előfordulnak az évessel kapcsolatos kifejezések (pl. *Babszós, Kompót kapitány, Lekvár, Maszatpüré, Ócsisajt, Pudding*) és a mesékből vett kifejezések (pl. *Borsóka herceg, Bükkfagatya, Cumikisasszony, Ebadta, János vitéz, Kisszolgám, Róka Miska, Tündérmkirálynő*) mint ragadványnevek.

Már említettem, hogy a legtöbb iskolai ragadványnevet a vezetéknevből alkotják. Leggyakoribb forma az, mikor a vezetéknevet vagy megrövidített alakját becézik. Pl.:

Bokor	— <i>Boki</i>
Ferenczy	— <i>Feri</i>
Kele	— <i>Kelus</i>

Közkeletű az a forma is, mikor a képzett szavakból az alapszót vagy képzelt alapszót elvonják. Pl.:

Faludi	— <i>Falu</i>
Négyessy	— <i>Négy</i>
Sárkány	— <i>Sár</i>

Találtam példát arra is, hogy a vezetéknev közszói szinonimáját — *Orkán* (Széll), *Dec. 24.* (Karácsony) —, ill. antonimáját — *Folyékony* (Szilárd) — használják ragadványnévként.

A vezetéknevhez — hangzás vagy jelentés alapján — asszociálódó más fogalom is válhat ragadványnévvé. Pl.:

Gáspár — *Gázspray*
Mentényi — *Büntényi*
Bruckner — *Szikfrid*

A teljes személynévből is létrejöhetnek ragadványnevek. Vannak mozaikszerű alkotások. Pl.:

Kovács Orsolya — *Korcsolya, Korcsi*

Mester Andrea Barbara — *Mesi Ábé*

És betűszó jellegű alkotások. Pl.:

Bernáth Bernadett — *Bébé*

Kontamináció Jakab Orsiból a *Jaksi* ragadványnév, játszi hangalak módosulásnak tekinthető Szénásy Béla két ragadványneve — *Bénásy Széna, Szénásy Béna*.

Természetesen előfordulnak az iskolai használatban a személynévtől független, tulajdonságot jelölő ragadványnevek, melyek külső — pl. *Gömbi* —, ill. belső tulajdonságot egyaránt jelölhetnek, így egy ügyetlen fiút *Selejt*-nek hívnak a társai. Igen mindennapos a kamaszoknál az a szokás, hogy barátait kedvenc énekesükről, színészükről vagy futballistájukról neveznek el — ezek angol, ill. olasz személynévek, melyek viselőjük miatt igen népszerűek a gyerekek közt.

Előfordul az is, hogy egy ragadványnév megszületéséhez egy kis történet is kapcsolódik: egy kislány az üvegek visszaváltásakor kapott pénzből járt lovagolni, az ő ragadványneve — *Üveges Kanca*.

Bízom benne, hogy az általam hozott példák (is) bizonyítékai annak, hogy a magyar nyelv bizonyos negatív tendenciák ellenére olyan virágzó jelrendszer, mellyel használói alkotó és játszó kedvüket kiélhetik.

Tölgyessy Zsuzsanna

Fordításelmélet és szociolingvisztika

A fordítás társadalmi jelentőségének felismerése sohasem hiányzott a fordításról való gondolkodás történetéből. Sőt a XVIII. és a XIX. századbéli magyar fordítástörténetben sokkal nagyobb teret kaptak a fordítás társadalmi jelentőségével kapcsolatos gondolatok, mint a fordítás nyelvi vonatkozásainak vizsgálata.

A XX. század 60-as éveiben megindult szociolingvisztikai kutatások azért jelentősek a nyelvészeti fordításelmélet szempontjából, mert lehetőséget nyújtanak arra, hogy a fordítás és a társadalom viszonyának vizsgálata beleilleszkedjék a nyelv és a társadalom viszonyát kutató vizsgálatok tágabb perspektívájába.

Fontos probléma például a szépirodalmi művek fordításakor a szereplők egyéni (tájnyelvi vagy rétegnyelvi) beszédsajátosságainak visszaadása. Ez a konkrét fordítói probléma összefügg a nyelv horizontális és vertikális rétegződésének problémájával, ill. — mivel fordításról van szó — két nyelv eltérő horizontális és vertikális rétegződésének problémájával. Arisztophanésznek *Lysistrate* című komédiájában a spártaiak dór dialektusa a vidékiség jele az athéniak előkelő attikai dialektusával szemben. A dór dialektusban beszélő spártai küldött az angol kiadásban skót dialektusban beszél, az amerikai kiadásban délamerikai dialektusban, míg a nigériai fordításban egy alacsonyabb presztizsű nigériai pidzint alkalmaz a fordító (Svejcer 1988).

Érdeemes megnézni a spártai hírnök néhány mondatát Arany János fordításában az athéni tanácsos beszédével összevetve:

- Hírnök: Hun az aszánai öregtanács?
Vaj a prytánok? Uj hirt mondanék.
Tanácsos: De hát ki vagy te? ember, vagy lidérc?
Hírnök: Hírnök bi'én, iftyu embör, 'stenuccse!
Gyüvök Spártábó', békesség iránt.
Tanácsos: De hát, gerelyt hozsz a köpeny alatt?
Hírnök: Nem én bi'on.
Tanácsos: Minek fordulsz tehát el?
Miért rántod össze zubbonyod? Talán
Dagadt vagy a nagy úttól?
Hírnök: Kastor uccseg,
Bolond ez ám!
Tanácsos: Felállott, csúnya ember!
Hírnök: Nekem, Zeusz uccse, nem. Csak ne bomo'

(Arisztophanész vígjátékai. Európa, 1988. 574.)

Az előbbi három XX. századbeli fordítási változattól eltérően itt egy XIX. századbeli fordítási változattal van dolgunk. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a spártai követ beszéde tér el a többi szereplő beszédétől, hanem a mű összes szereplőjének beszéde eltér a mai magyar beszélt nyelvtől. A hírnök beszédének nyelvi sajátosságai pl. a szavak eltorzítása (*aszánai* az *athéni* helyett), a szavak végének elnyelése (*Spártábó'* a *Spártából* helyett, *bomó'* a *bomolj* helyett) a gyakori indulatkifejezések (*'stenuccse*, *Kastor ucsseg*, *Zeusz uccse*) mégis egyértelműen érzékeltetik a mai olvasó számára is, hogy itt egy alacsonyabb társadalmi presztizsű nyelvváltozatról van szó.

A spártai követ beszéltetése viszonylag egyszerű fordítói feladat. A fordítónak bármely évszázadban és bármely nyelvre fordítja le Arisztophanész komédiáját, csak az általában vett vidékiséget kell érzékeltetnie az abban a században és abban a nyelvben éppen érvényben lévő irodalmi nyelvi normával szemben.

Sokkal nehezebb feladat volt Makai Imrének Solohov Csendes Don című regényének fordításakor. A büszke, bátor, szabad doni kozákok nyelvére jellemző tájszavakat és tájnyelvi alakokat kellett valamelyik magyar tájszólásnak megfeleltetnie. Választhatta volna természetesen azt a megoldást is, amit a német kiadás fordítója, aki nem is próbálkozott a doni tájszólás visszaadásával, de ez Makai szavaival élve „... egyszerűen hamisítás: elikkasztja a kozák-népi jelleget, az egésznek a doni hangulatát, atmoszféráját” (Makai 1981. 575).

Gondoljunk csak bele, milyen reménytelennek tűnő fordítói feladat, olyan magyar tájszólást találni, amellyel vissza lehet adni a regény doni atmoszféráját. Makai Imre figyelemreméltó szociolingvisztikai indoklást ad arról, hogy miért választotta végül a hajdúsági dialektust: „... a két etnikai közösség mind kialakulását, mind történetét tekintve hasonló egymáshoz. Földönfutó parasztokból, szegénylegényekből verődtek össze és váltak — egyik kezükben az eke szarvát, a másikban a kard markolatát tartó — katonaparasztokká. Csak az volt a különbség köztük, hogy a kozákok előbb a cár ellen harcoltak, és később lettek a cár kiszolgálóivá, a hajdúk pedig a császár szolgálatát hagyták ott, hogy Bocskai seregévé váljanak. A lényeg mégis az, hogy életformájuk hasonló volt. Ebből eredt sajátos eszjárásuk és kifejezőmódjuk hasonlósága: mind a kozákra, mind a hajdúra jellemző a kemény, a csípősen szellemes, minden érzélgősségtől és sallangtól mentes beszédstílus, a csattanós dialógus” (Makai 1981. 574).

A két nyelv különböző vertikális rétegződéséből fakadó fordítási problémákra rengeteg példát találunk az orosz klasszikusok magyarra fordított műveiben. A tizennégy osztályból álló szigorú orosz hivatalnoki ranglétra alsóbb fokozatain elhelyezkedő hivatalnokok — ha feljebbvalóikhoz beszélnek — gyakran használják a *goszudar*, ill. a *szudar* ('úr') szóból lekopott *sz* hangot alázatos tiszteletük kifejezésére. A talpnyalásnak és a szolgálalkúságnak ez az orosz nyelvi kifejeződése a magyar fordításokban rendszerint elvész. Nemcsak azért, mert a magyar *ur(am)* szót nem lehet egy hangra rövidíteni, hanem azért is, mert a magyar társadalomban mások voltak az alá- és fölérendeltségi viszonyok és a nekik megfelelő nyelvi kifejezésformák is.

Papp Ferenc a *tekintetes—téns* rövidítést említi formai analógiaként, funkcióját tekintve pedig *kérlek/kérem alássan*-hoz hasonlítja az orosz *-sz*-partikula használatát (Papp 1979. 400). Mindkettőnek nagyon szűk és társadalmilag nagyon korlátozott a használati köre a magyarban. Ugyancsak Papp említi, hogy a társadalmi alá- és fölérendeltségi viszonyokat kifejező *-sz*-partikula érdekes szerepet kap Dosztojevskij *Bűn és bűnhődés* című regényében, ahol a Raszkolnyikovval macska-egér játékot játszó vizsgálóbíró mimelt alázatoskodása fejeződik ki az *-sz*-partikula állandó használatában. A valóságos társadalmi alá- és fölérendeltségi viszonyoknak ez a megfordítása kulcsfontosságú a jelenetben, de azt a fordító csak akkor tudná visszaadni, ha a magyarban is lenne alázatosságot kifejező partikula, amelyet a magyar olvasó Raszkolnyikov szájából tekintene természetesnek, de a fordító a vizsgálóbí-

ró szavaihoz illeszthetné hozzá, visszaadva ezzel a helyzet kínosságát, kétértelműségét, tisztázatlanságát.

A fordítói megoldások magyarázatában, értékelésében itt is túl kell lépünk a nyelvi formák egybevetésén. Samule R. Martin például írt egy kiváló szociolingvisztikai tanulmányt a japán és koreai megszólításformák egybevetéséről. Kimutatta, hogyan befolyásolják a megszólításformák kiválasztását a két országban a nembeli, életkorbeli különbségek, a családon belüli helyzet és a külső társadalmi csoporthoz való tartozás (Martin 1975). Ha ezután egy fordításkutatónak az a feladata, hogy japán regények koreai fordításaiban elemezze a megszólításokkal kapcsolatos fordítói megoldásokat, nyilvánvalóan hatalmas segítséget kaphat Martin tanulmányából.

Vagy nézzünk egy másik területet, ahol a fordításelmélet sokat kaphat a szociolingvisztikától: az ún. „ekvivalens nélküli lexika” vagy más terminussal „reáliák” fordítását. Hogyan fordítsuk az egyik nyelvközösségre sajátosan jellemző jeltárgyak (ételek, ruhák, edények, táncok stb.) elnevezéseit a másik nyelvre, ahol ezek a jeltárgyak nem léteznek. Ezt a kérdést is lehet jelenségszinten vizsgálni, de lehet tágabb perspektívába helyezni, a szociolingvisztika egyik fontos ága, a nyelvi kontaktusok kutatása alapján. A nyelvi kontaktusok elmélete a két nyelvközösségnek egymás jeltárgyaira irányuló megismerő-megnevező tevékenységét folyamatként vizsgálja, melyben a különböző társadalmi rétegek és csoportok (régén utazók és műfordítók, ma diákok, tudósok, újságírók, riporterek stb.) különbözőképpen vesznek részt. Ez a megismerő-megnevező folyamat másképp zajlik két állandó kapcsolatban lévő nyelvközösség (pl. sokáig a magyar és a német, majd a magyar és az orosz), és másképp az egymástól távoli nyelvközösségek (pl. a magyar és a japán) esetében. Ugyancsak másképp zajlik azonos társadalmi-gazdasági szinten álló nyelvközösségek esetében, ahol a megismerési-megnevezési folyamat kétirányú, és különböző gazdasági-társadalmi fejlettségi szinten álló nyelvközösségek esetében, ahol ez a folyamat egyirányú. A magyar nyelvvel kapcsolatban Lendvai Endre végzett úttörő munkát ezen a területen, mikor a sajátosan orosz jeltárgyak elnevezéseinek magyar megfelelőit ilyen tágabb társadalmi kontextusba helyezve vizsgálta (Lendvai 1986).

A szociolingvisztikai megközelítés különösen fontos a fordíthatóság-fordíthatatlanság elméleti problémájának vizsgálatakor. A fordíthatóság problémájának tisztán elméleti jellegét mi sem támasztja alá jobban, mint a világszerte hatalmas méretekben folyó fordítói gyakorlat, mely naponta cáfolja meg a fordíthatatlanság tézisé, mégis mindegyik fordításelméleti könyv foglalkozik vele.

A fordíthatóság-fordíthatatlanság kérdése ugyanis alkalmat ad a fordításelmélet kutatóinak, hogy kifejthessék, milyen nézeteket vallanak a nyelv és a valóság viszonyáról. Látszólag alapigazság, hogy a valóság mindannyiunk számára azonos, csak kifejezésének nyelvi eszközei mások, mégis újra és újra felmerül a nyelvészekben és más társadalomkutatókban az a gondolat, hogy a nyelvnek is valamiképpen hatnia kell a valóságra. Abban például, hogy hogyan érzékeljük a tárgyak külső tulajdonságait, bizonyára szerepet játszik, hogy anyanyelvünknek milyen szavai vannak e tulajdonságok leírására. Ha pedig a nyelvnek különbözőképpen tagolják a valóságot, minden nyelvközösségnek más a valóságról alkotott elképzelése, a „világképe”. A valóság bizonyos jelenségei túlzott részletességgel jelennek meg az egyik nyelvben, míg esetleg csak összefoglaló elnevezésük van a másikban. Köztudott példája ennek az a névgazdagság, amellyel az eszkimók a különböző hófajták terén, az argentin gauchók a lószínűk terén rendelkeznek. Az arabban a tevetartással, az oroszban a halfajtákkal, az olaszban a tésztafajtákkal, az angolban a hajózással kapcsolatos tárgyaknak, fogalmaknak van kiterjedt és részletező megnevezéskészlete.

Mounin, a kiváló francia fordításkutató szellemesen cáfolja, hogy a fenti különbségek különböző világképeket jelentenek: „... ha egyazon nyelven belül több hasonló elemzést

végzünk, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy a beszélők ugyanazon a nyelven belül is más és más szinten szereztek tapasztalatokat a világról. Az, hogy ez tükröződik a szókincs szerkezetében, nem jelenti azt, hogy itt nyelvileg is különböző világképekkel állunk szemben. . . Ott, ahol az átlagfrancia csak havat lát, a francia síversenyző képes megkülönböztetni és megnevezni — akár csak a lappok vagy a távoli sarkvidéken élő eszkimók — a *porhót*, a *futóhót*, a *száraz hót*, vagyis a szélhordta hófajtákat, a *csillámló*, a *tapadó*, a *nedves*, a *réteges* havat, a *hófúvást*, mely nem egészen olyan, mint a *hótorlasz*, a *téli kéreghavat*, a *tavaszi kéreghavat*, a *lyukacsos hókérgyet*, a *sima kéreghót*, a *kásás*, *megfagyott* és *olvadó* havat. . . (Mounin 1980: 42, Albert Sándor fordítása). Mounin véleménye szerint itt nem arról van szó, hogy az átlagfrancia világképe különbözne a francia síversenyző világképétől, s ez utóbbi hasonlítana a lappok és eszkimók világképére. A jelenségnek inkább az a magyarázata, hogy az eszkimóknál a hóval mindenkinek dolga van, ezért a hóval kapcsolatos szókincs bekerült a köznyelvbe, míg a franciában megmaradt korlátozott használatú szakszókincsnek.

Másik érv, amelyet a fordíthatatlanság mellett szoktak felhozni, az előbb említett „reáliák” (csak bizonyos nyelvközösségek által használt jeltárgyak elnevezései) fordításai, ill. fordíthatatlansága (hiszen ezeket valóban nem lehet lefordítani a szóbanforgó jeltárgyat nem ismerő nyelvközösség nyelvére). Ha a reáliát egyszerűen transliteráljuk a célnyelvre, akkor jegyzetek nélkül érthetetlen lesz a fordítás. Ha megpróbáljuk megfeleltetni valamelyik hasonló funkciójú célnyelvi reáliának, akkor pedig veszélybe kerül a fordítás ismeretközlő, kultúragazdagító szerepe, hiszen a reáliák rengeteg információt tartalmaznak az illető nyelvközösség kultúrájáról, életformájáról, szokásairól, önértékeléséről stb., s a fordítás célja néha éppen ezeknek az információknak az átadása. Mint már említettük, a szociolingvisztikának a nyelvi kontaktusokkal foglalkozó ága segít ennek a dilemmának a feloldásában. A nyelvi kontaktusok elmélete a reáliák fordítását nem nyelvi kérdésként kezeli, hanem olyan folyamat részének tartja, melynek során a két kapcsolatban lévő nyelvközösség megismeri egymás kultúráját (egyáltalán nem biztos, hogy ez a megismerés csak és elsősorban fordítások révén megy végbe), s e megismerő tevékenység során mindkét nyelvközösségben felhalmozódnak bizonyos ismeretek egymás reáliáinak tartalmáról. Az ismeretek felhalmozódásával párhuzamosan, sőt néha azt megelőzően, értékelő viszony is kialakulhat egymás reáliáival kapcsolatban (vö. orosz reáliák presztizsnyerése Magyarországon az ötvenes években és presztizsvesztése napjainkban).

A fordítónak e megismerő (esetleg egyúttal megnevező és értékelő) tevékenység pillanatnyi állapota szerint kell döntenie a fordításkor. A reáliák léte tehát nem a fordíthatatlanságot bizonyítja, csak azt, hogy fordításukhoz, ill. megfeleltetésükhöz nem a forrásnyelvi formából kell kiindulni, hanem a célnyelvi társadalomnak az illető forrásnyelvi reáliával kapcsolatos ismereteiből, értékelő viszonyából stb. Ez pedig tipikusan szociolingvisztikai tény, s a szociolingvisztika kísérleti módszereivel (pl. kérdőíves felméréssel) kutatható.

A fordításelmélet nemcsak felhasználja a szociolingvisztika eredményeit és kutatási módszereit, hanem értékes anyagot is nyújthat a szociolingvisztikai kutatások számára. A szociolingvisztikának kedvelt kutatási területe a megszólítások kutatása, mivel a megszólításokban a nyelvhasználat társadalmi meghatározottsága közvetlenül kitapintható. Az angol nyelvben egyes szám és többes szám második személyben egyaránt *you* a megszólításforma. A fordító az angolról magyarra való fordításban aszerint változtatja az *ön*, *maga*, *te*, megszólításformákat, ahogy a különböző korú, nemű, foglalkozású és társadalmi helyzetű emberekkel kapcsolatban ezt a magyar társadalomban átélte és alkalmazta. A megszólítások kutatásában tehát minden angolról magyarra fordított szépirodalmi mű spontán szociolingvisztikai kísérletnek tekinthető.

A fordító, mikor két nyelvvel dolgozik egyszerre, tudatosan vagy ösztönösen mindig kialakít magának valamiféle elképzelést a két nyelv viszonyáról és fordítói munkájában ezt az elképzelést realizálja. A kontrasztív nyelvészeti kutatások segíthetnek a fordításelmélet-

nek azzal, hogy tudományosan megalapozott leírást adnak a két nyelv viszonyáról. Ennek alapján egyes fordítói döntéseket helyesnek, másokat helytelennek fogunk tartani, egyes fordítói megoldásokra kapunk magyarázatot, másokra nem.

Ugyanez a helyzet a szociolingvisztikával is. A fordító, aki nemcsak két nyelv, hanem két társadalom, két kultúra között is közvetít, jobbra ösztönösen kialakít magában bizonyos elképzeléseket a forrásnyelv és a forrásnyelvi társadalom, valamint a célnyelv és a célnyelvi társadalom viszonyáról, s fordítói munkájában ezeket az elképzeléseket realizálja. A szociolingvisztika, mely fordítástól függetlenül tárja fel a nyelv és a társadalom viszonyát, tudományosan megalapozott leírásokat adhat a forrásnyelv és a forrásnyelvi társadalom, a célnyelv és a célnyelvi társadalom viszonyáról, s ezzel segíthet a fordítói döntések mögött rejlő objektív törvényszerűségek kimutatásában. A szociolingvisztikai kutatások adatai alapján egyes fordítói döntéseket helyesnek, másokat helytelennek fogunk tartani, megint másokra pedig más tudományágtól kell várni a magyarázatot.

IRODALOM

Lendvai, E. (1986): A „lefordíthatatlan elem” megfeleltetési lehetőségei. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Pécs, JPTE.

Makai, I. (1981): Solohov, in: A műfordítás ma. Szerk.: Rákos, S. és Bart, I. 566—81. Budapest, Gondolat.

Martin, S. R. (1975): A beszéd szintjei Japánban és Koreában. In: Társadalom és nyelv. Szerk.: Pap M. és Szépe Gy. 339—59. Budapest, Gondolat.

Mounin, G. (1980): „Világkép és fordítás” in: Fordításelméleti Szöveggyűjtemény. Szerk.: Bart, I. és Klaudy, K. 40—68. Budapest, Tankönyvkiadó.

Papp, F. (1979): Könyv az orosz nyelvről. Budapest, Gondolat.

Svejcer, A. D. (1988): Tyeorija perevoda. Sztatusz, problemi i aszpekti. Moszkva, Nauka.

Klaudy Kinga

Egyszeriség, ismétlődés

1. A Magyar Nyelvőr hasábjain megjelent cikkeimben (Nyr. 115 <1991.>: 80—92, 116 <1992.>: 65—78, 117 <1993.>: 79—85) a névelőhasználatnak, a határozottságnak és a folyamatosságnak az összefüggései mellett (Nyr. 115 <1991.>: 80—92, 116 <1992.>: 65—77) a folyamatosság, illetve az egyszeriség vagy ismétlődés mondatbeli kifejeződése közötti viszonyra is kitértem (Nyr. 117: 79—85). Az alábbiakra (1.1.—2.5.2) vonatkozó szakirodalmi hivatkozásokat itt nem ismétlem meg (l. az irodalomjegyzéket).

1.1. Folyamatosnak tekintetem mindazokat az értelemmel bíró nyelvi egységeket, szegmentumokat, amelyek (minimális mondatként) eseményidejük részeire is változatlan érvényesek lehetnek.

1.2. Hangsúlyoztam, hogy a folyamatosság nem feltétlenül jár együtt folytonossággal; megengedi a megszakíthatóságot és a megszakítottságot.

1.3. Emlékeztettem arra, hogy az ismétlődés és a folyamatosság összefér, de egymástól függetlenül is megjelenhet.

2.1. A szakirodalom az ismétlődésről legrendszeresebben az ige képzés tárgyalása során szól. A gyakorító képzők különféle funkcióiról sokat olvashatunk (vö. *dobál, felelget, tudogat*).

2.2. Az ismétlődésre elhomályosult képzésű ige, tőige vagy denominális képzésű ige is utalhat (vö. *jár, italozik*).

2.3. Az ismétlődés kifejezése metaforikus jelentésekben is fennmaradhat. Az ismétlődés és az alany denotátumának (morfológiailag kifejezett vagy ki nem fejezett) pluralitása összefügghet.

2.4. Az ismétlődés kifejezése gyakran szóba kerül az igeidők tárgyalása során.

2.5.1. Sokszor az ige kötőféle (pl. *végig-*, *agyon-*) adja az igének, illetve a szerkezetnek az ismétlődés jegyét.

2.5.2. Közismert, hogy az ige kötő megismétlése szintén ismétlődést (ritka ismétlődést) fejez ki:

A/a

Vissza-visszanéz. Be-betér. Ki-kimegy a kertbe.

A/b

**Nézett már vissza-vissza. *Tért már be-be.*

Az ige kötő-ismétlése alakok, mint látjuk, nem szerepelhetnek közlő aspektusértékű (egzisztenciális olvasatú, általános előidejűséget kifejező) mondatokban.

2.5.3. Itt idézem föl, hogy az igei tőismétlés (pl. *nőttön-nőtt*) — Lőrinczi Réka közelmúltbeli megfogalmazása szerint — gyakran jellemezhető a „hosszan tartó, huzamos, folyamatos (be nem fejezett) jelentésmozzanattal. Ide kapcsolódó jelentésmozzanat a megszákítás nélküliség is (mely szembeállítható a gyakorítással)...” (Megjegyzések az igei tőismétlések [figura etimologikák] kérdéséhez. In: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Bp. 1992. 166—70. — Az én ritkításom, W. B.) A szóban forgó formák — tegyük hozzá — ismétlődést kifejező határozóval sem igen kapcsolódnak: **Már háromszor nőttön-nőtt*. — Ezek a formák sem szokásosak közlő aspektusértékű (egzisztenciális olvasatú, általános előidejűséget kifejező) mondatokban: **,Nőtt már nőttön...; *,Látta már látva...*

2.6. A magyarban igen gyakori eset, hogy az egyszeri vagy a többszöri cselekvés visszaadására ugyanaz az ige és ugyanaz az igealak szolgál:

(Egyszeriség)	B/a	(Ismétlődés)
1. [Időben jött, hát] sakkoztunk kicsit. — Szerdán sakkoztunk kicsit.		[Ha időben jött, hát] sakkoztunk kicsit. — Olykor sakkoztunk kicsit.
2. [Aznap későn jött haza.] Gyorsan megvacsorázott, és mindjárt lefeküdt.		[Későn járt haza.] Gyorsan megvacsorázott, és mindjárt lefeküdt.
3. [Szép idő volt.] Kinn ültünk a ház előtt.		[Ha szép idő volt,] kinn ültünk a ház előtt.
4. [Tegnap este is] 'tüzet rakott a kertben.		[Esténként] 'tüzet rakott a kertben.
5. [Tegnap este,] ahogy 'rakta a 'tüzet, eszébe jutott Klári.		[Esténként,] ahogy 'rakta a 'tüzet, eszébe jutott Klári.
6. [Másnap] 'Kaposvárra utazott.		[Megesett, hogy már másnap] 'Kaposvárra utazott.
7. [Mikor találkoztunk, <éppen>] Kaposvárra utazott.		[Valahányszor találkoztunk, <mindig éppen>] Kaposvárra utazott.

A fenti mondatokban ugyanazok az igék, ill. igei szerkezetek hol egy, hol több alkalomra vonatkoznak. Ez a maguk folyamatos (pl. *ültünk, rakta a tüzet*), ill. nem-folyamatos (ezen belül: befejezett, pl.: *megvacsorázott, tüzet rakott, eszébe jutott*; neutrális: *Kaposvárra utazott*) egységekre (igékre, szerkezetekre) egyaránt vonatkozik.

Az alábbi példamondatok kiemelt részletei egyaránt folyamatos aspektusértékűek: nemcsak eseményidejük egészére, hanem annak részeire is érvényesek vagy érvényesek lehetnek. — Az α jelzésű példák egyszeriséget, a β jelzésűek többszöriséget fejeznek ki, ill. egyszeriséget, többszöriséget kívánó kontextusba illeszkednek:

α (Egyszeriség, folyamatosság)	B/b β (Ismétlődés, folyamatosság)
1. <i>Már a 'konyhában' ebédeltek, mikor váratlanul megjelent Klári is.</i>	<i>Szépek voltak ezek a nyári napok. Pistáék sokszor már a 'konyhában' ebédeltek, mikor váratlanul megjelent Klári is.</i>
2. <i>Már 'szedték' le az 'edényt, mikor csengetett a postás.</i>	<i>Nemegyszer már 'szedték' le az 'edényt, mikor csöngetett a postás.</i>
3. <i>Tegnap délután nyugalom volt. János bácsi aludt, a gyerekek csendben játszottak.</i>	<i>Vasárnap délután általában nyugalom volt. János bácsi aludt, a gyerekek csendben játszottak.</i>

Befejezett aspektusértékű igék, ill. szerkezetek szerepelnek alábbi példáinkban:

α (Egyszeriség, befejezett alapértékű igék)	B/c β (Ismétlődés, befejezett alapértékű igék)
1. <i>Zsófi felkelt, és gyorsan elkészítette a reggelit.</i>	<i>Zsófi, mikor felkelt, mindig gyorsan elkészítette a reggelit.</i>
2. <i>Csinált egy papírcsónakot, s mindjárt ki is próbálta a kádban.</i>	<i>Olykor csinált egy papírcsónakot, s mindjárt ki is próbálta a kádban.</i>
3. <i>Kardot rántott.</i>	<i>Olykor kardot rántott.</i>
4. <i>Letört, mint a bili füle.</i>	<i>Olykor letört, mint a bili füle.</i>

Az a , b , c példasorban kiemelt igékről, ill. szerkezetekről nem mondhatjuk, hogy akár az egyszeriséget, akár a többszöriséget feltétlenül megkövetelnék.

2.7. A fentiekkel szemben feltétlenül többszöri cselekvést feltételeznek a következő mondatok kiemelt részei: *A gyereket küldözte a boltba. A beteg már jár. Szoknyát hordott.*

2.7.1. Feltétlenül ismétlődő cselekvésekről szólnak a következő, gyakorító képzős igét tartalmazó mondatok:

B/d

(Ismétlődés; deverbális gyakorító igék)

A gyereket küldözte a boltba. Együtt kirándulgotak. Már versenyezgetett.

Az egyes cselekvések között itt nagyobb időközt kell feltennünk (pl. *óránként, naponta, hetente, havonta, évente, időnként, olykor*). Az ismétlődés mellett a *kirándulgotat, versenyezget* feltétlenül tartalmazza a 'kis intenzitás' jegyét is. (Vö. Ruzsiczky i. m., Fabó i. m.)

A gyakorító képzőt tartalmazó vagy illet nem tartalmazó igének, az egyszerűségnek és az ismétlődésnek a lehetséges viszonyait minősítve kiemeljük, hogy az egyes cselekvést kifejező ige fenti példáinkban a gyakorító igének alapigéje. Ennek megfelelően az alább párba állított igék töve azonos:

C/a

(Inkább) egyszerűség

Ismétlődés (azonos tövű igéből képzett ige)

küld v. elküld — kirándul — utazik — versenyez.

Küldöz — kirándulgotat — utazgot — versenyezget.

2.7.2. Megesik, hogy különböző tövű ige vagy két szerkezet is a fentihez hasonló módon viszonyul egymáshoz:

C/b

(Inkább) egyszerűség

Ismétlődés (más igével)

Táncolni ment — Szoknyában volt. — Üzletet kötött egy miskolci KFT-vel.

Táncolni járt. Szoknyában járt v. szoknyát hordott. Kereskedett egy miskolci KFT-vel.

C/c

Alábbi példáinkban képzett gyakorító igék szerepelnek: az egymásnak megfelelő α és β mondat igéinek töve és gyakorító képzője azonos.

α

(Ismétlődés: folyamatosság)

- 1) *Vidáman lépkedett az árok mentén. — Már ott lépkedett nagy vidáman az árok mentén. Húzogatta a haját. — Lökdöste a padtársát. — Ütögette az óra fedőlapját. — Mártogatta a kalácsot a tejbe.*

β

(Ismétlődés: befejezettség)

- Ellépkedett az ösvényig. Meghúzogatta a haját. — Meglökdöste a padtársát. — Megütögette az óra fedőlapját. — A kalácsot megmártogatta a tejben.*

Az egyes cselekvések között itt kisebb időközöket kell feltennünk. *Lépked.*: 'lép egyet, aztán lép egyet, és lép, és lép' (l. Fabó: NyK. 87: 130—40, 1985.).

Az α jelzésű példamondatokban folyamatos, a β jelzésűekben befejezett alapértékű az ige. A mondatok aspektusértéke is ennek megfelelően folyamatos (α), ill. befejezett (β).

A β jelzésű példamondatok igéi nagyobb időközönkénti ismétlődést (szokást) kifejező mondatban is előfordulhatnak. Ilyenkor az ismétlődés hierarchizálódásáról beszélhetünk: *Időnként meghúzogatta a haját*: 'többször (előfordult, hogy) többször meghúzta a haját'. *Gyakran meglökdöste a padtársát*: 'többször [többször meglökte a padtársát]'.

Két, ismétlődésre a szóképzés eszközeivel nem utaló ige között is lehet a fent bemutatott viszonyhoz hasonló: *Megy: 'lép egyet, aztán megint lép egyet, és megint lép egyet...'*

C/d

(Kérdéses ismétlődés. Kis intenzitás.)

Kapálgatott a kiskertben. Oltogatta a szőlőjét. Olvasgatta az újságot.

A *kapálgat*, *oltogat*, *olvasgat* nem-intenzív cselekvésre utal; a nagyobb időközönkénti ismétlődést megengedi, de nem kívánja meg:

<i>A múltkor —</i>	}	<ott> <i>kapálgatott a kiskertben...</i>
<i>Egyszer is —</i>		
<i>Időnként —</i>		
<i>Mindig —</i>		
<i>Rendszeresen —</i>		

(A *-gatás* ~ *-getés*-ről bővebben l. Fabó Kinga i. m. 44. Ő idézi Tandori Dezső Horror c. versét: „akkor inkább (el) gatok-getek | Réműletemben”).

2.8. Megesik, hogy a gyakorító képzős (vagy ismétlődést más módon kifejező) ige kis és nagy időközönkénti ismétlődést egyaránt kifejezhet — külön-külön, vagy akár egy felhasználásban: *Ismételgeti a szavakat*: a) 'most többször ismétli, most ismételgeti'; b) 'naponként, hetenként, időnként (át)ismétli a szavakat' c) 'időnként, naponként, hetenként ismételgeti, többször ismétli a szavakat'.

3. Tekintsük át az alábbi példamondatokat!

D

(Szokásosságot kifejező mondatok)

*Korán szokott kelni. — Ki szokott ülni a ház elé. — Szokása volt elsétálni az állomásig. — Szokott korán kelni. — Régebben el szokott jönni. — Ki-ki szokott menni a kertbe. — Mostanában fel szokta venni. (Jövőre már biztos nem veszi föl). — *Jövőre nem szokta|szokja/fogja szokni fölvenni.*

Múltbeli vagy jelenbeli rendszeres (és feltétlen) ismétlődést fejeznek ki a fenti mondatok *szokott* + főnévi igenév szerkezetei (vö. Kálmán C. György—Kálmán László—Nádasdi Ádám—Prószeki Gábor: ÁNyT. 17: 76).

Az ismétlődés itt is hierarchizálódhat: különösen, ha a főnévi igenév (vagy szerkezete) befejezett alapértékű:

E

(Ismétlődő ismétlődés)

Ismételgetni szokta a szavakat.

'Több esetben többször elismétli a szavakat.'

Meg szokta húzogatni a haját.

'Több esetben többször meghúzza a haját'.

Rendszeretlen ismétlődést fejeznek ki a *szokott* igealakot a szólam élén, a főnévi igenév előtt tartalmazó mondatok:

Szokta ismételtetni a szavakat. Mari # szokta ismételtetni a szavakat. — Szokta meghúzni a Mari haját. Peti # szokta meghúzni Mari haját.

A *szeret, imád, utál* igék kijelentő módja és valamely ige főnévi igeneve ismétlődésre utal.

F

(Implikált ismétlődés:)

Szeretett úszni. Szerette megnézni az árut, mielőtt megvette. Utált kijönni a medencéből. Imádott hajnalban kimenni a határba.

Az ismétlődés itt is hierarchizálódhat: *Peti szerette meghúzatni Évi haját* ~ 'Sokszor (előfordult, hogy) Peti többször meghúzta Évi haját, s ezt (mindig) szívesen tette.' Mégsem hierarchizálódik az ismétlődés a következő mondatban: *János szeretett kijárni a határba.* (\neq Sokszor előfordult, hogy János többször kiment a határba, s ezt (mindig) szívesen tette'.)

3.1. A tagadás (vö. pl. Hunyadi László: MNy. 87. <1986.>: 65—9) különféleképpen hat az egyszerűség — ismétlődés tekintetében (vö. Kalabuhova, 1975). — Sokszor megőrződik az állító mondatban tapasztalt helyzet. Az ismétlődés kifejezettsége megőrződik a következőkben: *Nem járt táncolni. Nem húzogatta a haját. Nem szokott takarítani. Nem szeretett úszni.*

Gyakori eset, hogy az állító mondat inkább egyszerűséget és lehatároltabb időt, a tagadó mondat viszont ismétlődést feltételez, vagy legalábbis nagyobb időszakra vonatkozik:

A múlt héten elutazott.
(~ 'A múlt héten valamikor elutazott'.)

A múlt héten nem utazott el.
(~ 'A múlt héten — egész héten — nem utazott el'.)

Az egyszerűség kifejezettsége megőrződik a várt cselekvés be nem teljesülését kifejező mondatokban:

<Hatkor akart felkelni.> *De végül is nem kelt fel hatkor, mert nem szólt a vekker.*

<Vasárnap nyolckor akart elutazni.> — *Végül is — minthogy a vonatot megszüntették — vasárnap nyolckor nem utazott el.*

Megőrződik az egyszerűség vagy többszöriség kifejezettsége az olyan mondatokban, amely a megfelelő állító mondat érvényének megszorítását, az állítás módosítását vezeti be vagy feltételezi:

G

(Módosítást bevezető vagy felidéző tagadás)

Ágyneműt vasalt. — Nem ágyneműt vasalt (hanem ebédet főzött). Ott ugrált. — Nem ugrált, hanem a szemet lapátolta. Ette a levest. — Nem a levest ette, hanem a második fogást. Nem 'ette a 'levest, hanem 'itta a 'szózdavizet. — Levest szokott enni. — Nem levest szokott enni, hanem hideg előételt. Szeretett úszni. — Nem úszni szeretett, hanem pancsolni.

3.2. A kezd ige befejezett alapértékű ige főnévi igenevével folyamatos szerkezetet alkot: *kezdett elhízni, kezdett megkomolyodni, kezdett tönkremenni, kezdett belejönni, kezdett észbe kapni*. — Az ilyen szerkezetek egy része amellet, hogy folyamatos, ismétlődést fejez ki: *Kezdett levelet kapni. Kezdett orvost hívni, <ha rosszul volt.> Kezdett elesni az utcán. — Kezdte megenni a spenótot. 'Ekkoriban már egyre többször megette a spenótot'*. — Az ismétlődés odaértése nemegyszer összefügg azzal, hogy a befejezett főnévi igeneves szerkezet egyúttal mozzanatos, esetleg: aspektuális értelemben vett teljesítmény: *Kezdett megbotlani a lépcsőn. Kezdett győzni. Kezdett elájulni. Kezdett pontosan érkezeni*.

3.3. Sajátosan viszonyulnak az egyszeriség-többszöriség oppozíciójához a következő (H, vö. Ie, Jc/Kc) mondatok:

H

(„Legalább-eyszeriséget” kifejező mondatok)

Ment már ki a határba hajnalban. — Fürdött már tengerben. — Ettem már ananászfagyit. — Megy ő még ki a szőlőbe az idén.

I/a	I/b	I/c
<i>Már ette a dinnyét.</i>	<i>Már megette a dinnyét.</i>	<i>Evelt már dinnyét. Evelt már meg egy egész dinnyét egyedül.</i>
J/a	J/b	J/c
<i>Még nem ette a dinnyét.</i>	<i>Még nem ette meg a dinnyét.</i>	<i>Nem evett még dinnyét. Nem evett meg még egy egész dinnyét egyedül.</i>

Az I/a, J/a mondatok folyamatos, az I/b J/b befejezett igei szerkezetekre épülnek; az I/c, J/c mondatok általános előidejűséget kifejező, közlő aspektusú mondatok.

A közlő aspektusú (egzisztenciális olvasatú, l. pl. Hetzron, 1983. É. Kiss: Configurationality in Hungarian, 1987. 73) az ismétlődést megengedi vagy valószínűsíti, de nem teszi feltétlenné; s nem utal rendszeres ismétlődésre. Mindenképpen nagyobb időszak figyelembevételével jár. Ez a tagadó megfelelőre is vonatkozik: *Nem ettem még ananászfagyit*.

Vessük össze az alábbi (a már partikulát tartalmazó) mondatokat! Figyeljük meg az időhatározói ál-mellékmondatokat is!

K/a (<i>Ettem az ...:</i> folyamatosság, határozott tárgy)	K/b (<i>Megettem az ...:</i> befejezettség, határozott tárgy)	K/c („Legalább-eyszeriség”: határozatlan, névelőtlen, hátravetett tárgy)
<i>Már ettem az ananászfagyit, mikor anyu hazaért.</i>	<i>Már megettem az ananászfagyit, mikor anyu hazaért.</i>	<i>Ettem már ananászfagyit.</i>
<i>A múltkor már 'ettem az 'ananászfagyit, mikor anyu hazaért.</i>	<i>A múltkor már megettem az ananászfagyit, mikor anyu hazaért.</i>	?
<i>Sokszor már 'ettem az 'ananászfagyit, mikor anyu hazaért.</i>	<i>Sokszor már megettem az ananászfagyit, mikor anyu hazaért.</i>	?

A *K/c* példamondat jól mutatja, hogy névelőtlen, határozatlan tárggyal — azt a kijelentő, állító mondat ige mögötti részébe helyezve — könnyebb közlő aspektusú (egzisztenciális olvasatú) mondatot alkotni. A névelőtlen tárgyat a mondat fókuszában tartalmazó mondatmegfelelő (akárcsak a *K/a* mondatbeli határozott tárgyat tartalmazó tagmondat) folyamatos aspektusértékű: *Már ananászfagyit ettem.*

Nincsenek a magyarban ilyen mondatok: **Már ettem már ananászfagyit, mikor anyu hazajött.* **Már ettem már az ananászfagyit, mikor anyu hazajött.* Elképzelhető ez (a két *már* esetleges egybecsúsásával): ? *Már ettem ananászfagyit, mikor anyu hazajött.* — Ilyenkor mégis az a szokásosabb, hogy az általános előidejűség („legalább-egyszeriség”) és az egyidejűség kifejezését elősegítő folyamatosság két külön mondategységben formálódik meg: *Előfordult már, hogy már ettem az ananászfagyit, mikor anyu megjött.* A *K/a* példa álmellékmondata (*mikor anyu hazaért*) a főmondat eseményidejében foglalt, egyidejű eseményt ír le; a *K/b* példabeli álmellékmondat (ugyancsak: *mikor anyu hazaért*) a főmondatbeli cselekvést (teljesítményt) követő, rákövetkező eseménynek a megfogalmazása.

Ilyen mondatok sincsenek: **Már ettem meg már az ananászfagyit, mikor anyu megjött.* Az általános előidejűség és a legalább-egyszeriség, illetve a rákövetkezés ilyenkor is többnyire két külön mondategységben fejeződik ki, a *már* esetleges kétszeri előfordulásával: *Előfordult már, hogy már megettem az ananászfagyit, mikor anyu megjött.*

3.4. Folyamatos aspektusértékű környezetben szokásos időmódosítók befejezett alapértékű igével vagy igei szerkezettel — ha ilyenekkel egyáltalán előfordulnak — rendszerint ismétlődést fejeznek ki. Ezt látjuk alább a β oszlop példamondataiban. Mindkét oszlop mondataiban a *még mindig*, *kedd óta*, (*három*) *hete* időmódosítók szerepelnek:

<i>L</i> (Egyszeriség és ismétlődés — időszámítókkal)	
α (Közömbös szövegkörnyezetben egyszeriséget sugalló mondatok:)	β (Ismétlődést kifejező mondatok:)
<i>Még mindig aludt. — Ekkor még mindig aludt. — Tízkor még mindig aludt.</i>	<i>Még mindig korán elaludt.</i>
<i>Még mindig a tejet melegítette Jánosnak.</i>	<i>Még mindig melegített egy kis tejet Jánosnak.</i>
<i>Még mindig a csontot rágta.</i>	<i>Még mindig lerágta a csontot.</i>
<i>Egyfolytában beszélt.</i>	? <i>Egyfolytában megbántotta a szomszédaszonyt.</i>
<i>Kedd óta lázas.</i>	<i>Kedd óta megissza a teát.</i>
<i>Már három hete jól van.</i>	<i>Már három hete elmegy a boltba.</i>

3.5. A deontikus modalitásnak a *-hat ~-het* képzővel vagy az állítmányban szereplő *szabad* szóval való kifejeződése (l. Kiefer: What is possible in Hungarian? In: Acta Linguistica Academiae Hungaricae, Tomus 31 <1—4>, 147—85, különösen 148—9) nagyobb időre való érvényességet, ismétlődést, ill. annak lehetőségét implikálja: *Jóska elmehetett moziba egyedül* 'Mint hogy megengedték, Jóska (ha akart), esetleg többször elment moziba egyedül';

A *cicát szabad volt megsimogatnia* 'Minthogy megengedték, valahányszor akarta (feltehetőleg többször) megsimogatta a cicát'.

Az episztemikus modalitás hasonló esetekben többnyire megőrzi az alapszerkezetnek az ismétlődéshez való — gyakran negatív — viszonyát. *Hol van Jóska? — Moziba mehetett. 'Feltehetőleg moziba ment' (most; egy alkalomról van szó.)*.

4. Előfordul, hogy a határozott névelős főnévvel kifejezett alanyt vagy tárgyat tartalmazó, folyamatos értékű mondat ismétlődést fejez ki. Ez kézenfekvő azokban az esetekben, amikor az alany vagy a tárgy többes számú. Ilyen példamondatokat látunk alább a β oszlopban:

<i>M</i>	
β : Ismétlődés, folyamatosság (többes számú tárggyal, alannyal)	
α	β <Folyamatos aspektusértékű mondatok>.
<i>Eminens diákot buktatott. Megbuktatta Ferkót.</i>	<i>Buktatta az eminens diákokat. Buktatta a diákokat.</i>
<i>Megjöhettek a vendégek. Betódultak a lányok. Beözönlöttek a focisták. Jött egy lány.</i>	<i>Jöhettek a vendégek. Tódultak a lányok. Özönlöttek a focisták.</i>
<i>Lőtt egy nyulat.</i>	<i>Lőtte a nyulakat. Egyre csak lőtte a nyulakat.</i>

Meglepőbb, hogy egyes számú főnév esetén is több denotátumot, valamint folyamatosságot és ismétlődést érthetünk fentiekhez közel álló mondatokban:

N
Ismétlődés, folyamatosság
(egyes számban álló tárggyal, alannal:)

'Buktatta a 'diákot... — Lőtte a 'nyulat... — 'Özönlött a 'focista... — 'Lopják az 'autót.

Az utolsó, talán kétes hitelű példamondatot hadd támasszam alá egy, a rádióban hallott mondattal: „A rendőrség tisztában van azzal, hogy *'lopják az 'autót'*”. — Nyilván nem egy konkrét autónak az adott pillanatban folyó lopásáról van szó, hanem több autóról és ismétlődő lopásról, lopások sorozatáról.

A hátravetett hangsúlyos igekötő, mint ismeretes, mindenekelőtt folyamatos (ezen belül: szemantikailag jelölt, ill. nyomatékos módon folyamatos; Kiefernél progresszív, l. MNy. 87: 257—77) aspektusú mondategységekben szokásos. Pl. *Éppen gombolta ki a kabátját, amikor megszólalt a csengő.* — Megesik, hogy a példázotthoz hasonló folyamatos aspektusértékű elrendezés ugyancsak a tárgy vagy az alany denotátumának több-voltával, ill. a cselekvés ismétlődésével függ össze; akár többes számú, akár egyes számú főnév fejezi ki az alanyt, ill. a tárgyat.

O	
(β: Ismétlődés, folyamatosság)	
α	β
1. <i>Az udvaron összeesett.</i>	<i>Az udvaron 'estek 'össze a 'gyerekek.</i> ~ 'Az udvaron összeesett egy gyerek, aztán megint összeesett egy gyerek, s ez így ment'.
2. <i>Hazaküldött egy gyereket.</i> <i>Hazaküldte a gyerekeket.</i>	'Küldte 'haza a 'gyerekeket. ~ 'Hazaküldött egy gyereket, aztán megint hazaküldött egy gyereket, s ez így ment'.
3. <i>Felvett egy könyvelőt.</i> <i>Felvette a könyvelőt.</i>	'Vette 'fel a 'könyvelőket. 'Egymás 'után 'vette 'fel a 'könyvelőket.
4. <i>Féltredobta a halat.</i> <i>Feltalálta a csodagyógyszert.</i>	'Dobta 'félre a 'halat. 'Találta 'fel a 'csodagyógyszert.

Hasonlóképpen: *Egymás után 'estek 'össze a 'gyerekek; Egymás után 'vette 'fel a 'könyvelőket.* Az ismétlődés ráértése, az alany vagy a tárgy több-volta teszi lehetővé, hogy olyan igekötőket vagy bővítményeket is hátravethessünk, amelyeket — perfektiváló vagy inkoaktivitást kifejező, illetve általánosabb szóképző szerepük dominanciája miatt — egyébként nem szokás ilyen folyamatos aspektusértékű elrendezésben használni: *megdicsér, megfázik, befal, agyonüt, beszerez:*

P

- 'Egymás 'után # 'fáztak 'meg a 'gyerekek.
'Egymás 'után # 'falta 'be a 'buktákat.
'Egymás 'után # 'szerezte 'be az 'alkatrészeket.

IRODALOM
A HATÁROZOTTSÁG, FOLYAMATOSSÁG, EGYSZERISÉG,
ISMÉTLŐDÉS TÉMÁIHOZ

(A Magyar Nyelvőr korábbi számaiban (Nyr. 115 <1991.>: 80—92, 116 <1992.>: 65—77, 117 <1993.>: 79—85), illetve fentebb hivatkozott irodalom)

Abaffy Erzsébet: Latin hatás a XV—XVI. századi magyar igeragozásban (további irodalommal). In: Areális nyelvészeti tanulmányok. (Szerk. Balázs János): 113—79.

Agrell, Sigmund: Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitwort. Lund, 1908.

Apreszján, J. D. (=Jurij Derenikovič)—Páll Erna: Orosz ige—magyar ige (Vonzatok és kapcsolódások). Bp., 1982.

Avilova. N. S.: Vid glagola i semantika glagol'nogo slova. Moskva, 1976.

Bánó István: Az orosz ige tanításának néhány kérdése. Bp. 1955.

- Balogh Dezső: A többesjel funkciójáról. *Nyelv- és Irodalomtörténeti Közlemények* (= NyIrTK.) 34/1 <1990.>, 71—3.
- Balogh Lajos: *Nyr.* 116 (1992.): 485.
- Bartha Katalin: A magyar szóképzés története. (Magyar történeti szóalaktan 2) = Szóképz. Budapest, 1958. — A gyakorító ige képzése. *A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana* (= MNyTNy. szerk. Benkő—E. Abaffy—Rácz) Budapest, 1991, 85—91.
- Bánhidi Zoltán: A magyar nyelv összetett igealakjai. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* (= MNyTK.) 63. sz., 1941. — A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. *Nyelvtudományi Értekezések* (= NyTudÉrt.) 12. sz. Budapest, 1957.
- Bárcki Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963., 161—2, 275.
- Bihari József: Aspektusproblémák a mai orosz nyelvben. *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei.* Szerk. Benda Sándor. 175—212, 1962.
- Bihari—Tyihonov: Az orosz igeszemlélet. Bp., 1982.
- Bokor József: Az ige: A Magyar Nyelv Könyve (= MNyK.: Szerk. A. Jászó Anna), 1991.
- Bondarko, A. V.: O značenijah vidov glagola: Voprosy jazykoznanija, 1990/4, 5—24.
- Comrie, Bernard: *Aspect.* Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1976.
- Czuppon Elek: *Nyr.* 37 <1908.>: 324—5.
- Deme László: MNy. 55 (1959.): 185—198. — A hangsúly. In: *A Mai Magyar Nyelv Rendszere* (= MMNyR.) Bp., 1962; II. 458—70, 462.— A szórend. *MMNyR.* II. 471—522.
- Dezső László: *Magyar Nyelv* (= MNy.) 71. (1975.): 268—74.
- Dohár Péter: Kis angol nyelvtan. Lektorálta, hozzátett, elvett belőle, és példamondatok tucatjait alkotta: Verasztó Lajos. Budapest, 1991.
- Dombrowszky József: A szláv igei aspektus-tempus rendszer eredete és kialakulása, Debrecen. (Kandidátusi értekezés) 1964.
- Dostal, Antonín: *Studie o vidovém systému v staroslovenštině.* Praha, 1954.
- Drahoš, József: O ponjatii i terminah sposobov glagol'nogo dejstvija (Aktionsarten). *Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreciensis de Ludovico Kossuth Nominatae* 1970. *Slavica* X. 69—82.
- Elekfi László: Hangsúly és szórend. In: *Nyelvművelő Kézikönyv* (= NyKk.) Írta és szerkesztette: Elekfi László, Grétsy László, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, Szőke István) I. 792—800; 794, 796.
- Eördögh Miklós: *Nyr.* 109 <1985>: 103—9.
- Erdődi József: *Orosz nyelvtan.* Bp. 1955.
- Fabó Kinga: MNy. 74. (1978.): 453—64; 454—5; MNy. 87. (1985.): 130—40; NyK. 87: <1985>: 130—40; különösen 132; ÁNyT. 17: (1989.): 31—48, különösen 34—7, 47.
- Fábricz Károly: Néprajz és Nyelvtudomány (= NéprNyelvt. 29/30) <1985—86.>: 107—14.
- Dr. Ferenczy Gyula: *Gyakorlati orosz nyelvtan.* Bp. 1983, 349—50.
- Fokos Dávid: *Nyr.* 61: 6, 47—8.
- Földi János magyar grammatikája. (Közzéteszi: Gulyás Károly, 1912, 281; idézi, értelmezi: Szili Katalin, *Nyr.* 112. <1988>: 341.
- Fülei-Szántó Endre: Két magyar ige kötő szemantikájáról. MNy. 87. <1991.>: 430—437, különösen 431—2.
- Fukaya Shitoshi: A functional analysis of topic-comment structure in hungarian—contrasted with japanese. In: *Contrastiv Studies Hungarian—Japanese.* Bp. 1988: 32—77 (l. még: Hukaya)
- Gálffy Mózes: *Nyelvi forma, nyelvi érték.* Bukarest, 1972, 35—6.
- Garey, Howard B.: *Verbal aspect in French: Language* 33. 9—110 (1957).
- L. M. Gorelova: *Kategorija vida v evenkijskom jazyke.* Novosibirsk, 1979, 15.
- Gyomlay: NyK. 37 (1907): 80—110, 196—244; 286; MNy. 19 (1923.): 133—37; MNy. 20: (1924.): 63—71.
- Heltainé Nagy Erzsébet: *Nyr.* 116 <1992.>: 486—7.
- Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai <1969>: 60—123, 95—99.

Hollósy Béla: Az igeszemlélet kategóriája az orosz és az angol nyelvben: elvi kérdések és megközelítési módok. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Debrecen, 1977.

Hegedűs Rita: Nyr. 111 (1987.): 288, 292—5.

Hetzron, Robert: Non-applicability as a test for category definitions, in: Hungarian General Linguistics (szerk. Ferenc Kiefer), John Benjamins Publishing Co. Amsterdam/Philadelphia, 1982.

Horváth László: Három vázlatos szinkron metszet határozói igeneveink történetéből. NyTudÉrt. 133. (1991.): 12, 15—8, 21.

Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. NyTudÉrt. 115. sz. 21—67, 1983.

Hukaya Sitosi: A magyar nyelv cím—hír szerkezete. Kézirat. 1973.

Járai Csongor: A hunyorog ige jellemzése. In: Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében, (Tud. vez.: Zsilka János, Techn. szerk. Kelemen Sándor). Bp., 1987. 213—25.

Jászay László—Tóth László: Az orosz igeaspektusról magyar szemmel <1987.> 66—70. A. Jászó Anna: A *holta*, *laktában*, *nőttön* (*nő*) és a *jövet* típusú igenév. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana. (= MNyTNY.) II/1. kötet, 435—7.

Kálmán C. György—Kálmán László—Nádasdy Ádám—Prószyk Gábor: Általános Nyelvészeti Tanulmányok (= ÁNyT.) 17. (1989.) 75—8.

Kalabuhova, Tat'jana Aleksandrovna (1975): Upotreblenie vidov glagola pri otricanii v sovremennom russkom jazyke. Avtoreferat na soiskanije ucenoj stepeni kandidata filologičeskikh nauk, Leningrad, 1975. — Uő. (1980): Nagljadno-primernoje značeniye soveršenno go vida pri otricanii. In: Funkcional'nyj analiz grammatičeskikh edinic. (Szerk. A. V. Bondarko. A. V. Korol'kova, T. A. Kalabuhova.) Leningrád, 1980.

K. Kalocsay: Vojažo inter la tempoj. La Laguna, 1960.

Kapitánffy Johanna: The aspectual forms of the verb in English and Hungarian (Bíráló tanár: É. Kiss Katalin). Kézirat. Bp., 1985.

Károly Sándor: Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában (1956.): 18—19. NyTudÉrt. 10. sz. 18—19, 20—21, 73—4, 109, 150.

Kemény Gábor: Igekötő-elhagyási tendencia: normasértés vagy normatágítás? In: Normatadat — nyelvi norma, <Szerk. Kemény Gábor> 205—27.

Kenesei István: ÁNyT. 17. (1989.): 109—10.

Kicska Emil: Nyr. 19 (1890.): 6—18, 433—40.

Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete. Bp. 1983: 146—65, 319—21. — Az aspektus a magyarban: A Fejezetek egy magyar strukturális mondatattanból c. munka próbaféjezete, sokszorosított kézirat. Bp., 1983. — ÁNyT. 15. <1984.> 127—49; MNy. LXXXVII. 257—77. — Diakronia a szinkroniában. In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 1991. (Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő) 342—7.

Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Budapest, 1982.

É. Kiss Katalin: NyTudÉrt. 116. sz. (1983.) 81; Configurationality in Hungarian: (1987): 69—76; NyK. 89 <1987—88.>, 9—10.

Klemm Antal: Magyar Történeti Mondattan (= TörtMondt/KTMondt; <1928/41>): 79, 81—2, 112, 115—6, 267, 269.

Komlóssy András: ÁNyT. 17. <1989.> 171—82. — Focussing on focus in Hungarian. Topic, focus and configurationality. In: Linguistik Aktuell. Amsterdamer Arbeiten zur theoretischen & angewandten Linguistik, 1990, 215—26, 218.

Koschmieder, E.: Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie, Proba syntezy. Rozprawy i materialy Wydzialu i Towarzystwa przyjaciól nauk w Wilnie, V. 2., Wilno, 1934.

Komáromy: Nyr. 3. (1874): 157.

Kőrösi Sándor: Nyr. 11 (1892.): 151—8.

Krékits József: K voprosu ob obščem značenii glagolov. SV. Dissertationes Slavicae, Szeged 1985, 46—58.

Kunos: Budenz-Album (1884): 11.

- Lindner Márta: A *hull* ige jelentésének szerkezete. In: Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében. Tud. vez.: Zsilka János. Tech. szerk.: Kelemen Sándor. Bp. 1987: 187—98, 189.
- Lotz János: Az igeidők jelentése a magyarban. In. Uő.: Szonettkoszorú a nyelvről. 1976. 164—70.
- Lőrinczi Réka: Megyjegyzések az igei töisméltések (figura etimologikák) kérdéséhez. In: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Bp. 1992, 166—70.
- A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. (Szerk. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-tudományi Intézete).
- A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára. <Főszerk. Benkő Loránd; Szerk. Kiss Lajos, Papp László>. Bp. 1970. = TESz.
- Mátai Mária: MNy. 85. <1989.> 151—71.
- Ju. S. Maslov. Voprosy glagol'nogo vida v sovremennom zarubežnom jazykoznanii (Szerk. Maslov). Moskva.
- Molecz Béla: A magyar szórend. (Bp. 1900): 23—9.
- A. Molnár Ferenc: MNy. 81 <1985.>: 442—53, különösen 450.
- Mourelaros, Alexander, P. D.: Events, Processes and States: Syntax and Semantics 14. Tense and Aspect (szerk. Tedeschi, p. J.—Zaenen, New York, 1981, Academic Press) 191—212.
- Munkácsi Bernát: Nyr. 9: 529—33.
- Naumenko—Papp: Nyr. 111 <1987.>: 434—44; 440.
- Nyéki, Lajos: Grammaire pratique du hongrois d'aujourd'hui. Ophrys. 1988. Publications Orientalistes de France. 134—41.
- Oravecz Barna: A *hall*, *hallgat* igék elemzése. In: Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében. (Tud. vez.: Zsilka János. Tech. szerk. Kelemen Sándor) Bp. 1987: 227—314, 275, 293, 300.
- G. I. Panova: O soderzatel'nyh tipah povtorjajemosti dejstvija v russkom jazyke. In: Funkcional'nyj analiz grammatičeskijh jedinic. Sbornik naučnijh trudov. Red. A. V. Bondarko, A. V. Korol'kova, T. A. Kalabuhova, Leningrád, 1980: 41—52.
- Papp Ferenc: Könyv az orosz nyelvről (1979), 228—34, 237—8.
- Pete István: MNy. 79. (1983.) 137—49; NéprNyelvt. 29/30 (1985/86, 168); Morfológija russkogo jazyka v sopostavlenii s vengerskim. Orosz—magyar egybevető alaktan <1988>; 145—68; 169—72.
- Péter Mihály: MNy. 87 (1991.): 134—44, különösen 144. Szórend és aspektualitás. In: Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára (1991) 527—30.
- Rácz Endre: Nyr. 99 (1975.): 3—11, különösen 4—5.
- Ruzsiczki Éva: Az igeképzők: A Mai Magyar Nyelv Rendszere (= MMNyR.) I. 1961. 345—54.
- Sebestyén Árpád: Magyar Nyelvjárások (MNyj.) 3 (1956): 35—51.
- Simonyi Zsigmond: Nyr. 13 (1884.) 354—59; Köt. I. 36—7, 38—43. Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon (= TMNy.) 442.
- J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igeekötők <1959.>.
- Szabolcsi Anna: NyK. 85 <1983.>: 83—91.
- Szabó Zoltán: A magyar igei aspektus kérdéséhez: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. 3 (1959): 81—9. A kalotaszegi nyelvjárás igeeképző-rendszere. Nytudért. 48 (1965): Uő.: Nyr. 85 (1961): 284—99.
- Szarvas Gábor: Nyr. 14. (1885.): 414.
- Szili Katalin: Nyr. 109 (1985.): 177—84; 112 (1988.): 348—57.
- Temesi Mihály: A melléknévi igenév. In: A Mai Magyar Nyelv Rendszere (MMNyR): 229—33, különösen 232; A határozói igenév. In: MMNyR. I. 258—60.
- P. Thewrewk Emil: Nyr. 3. <1874.>: 387—8.
- Varga László: NyK. 83 <1981.>: 79—95.

Vendler, Zeno: *Verbs and Time: Linguistics in Philosophy* (Ithaca, 1967): 97—121; Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1976.

Velcssov Mártonné: *Az igeidők*. In: *A mai magyar nyelv* (= MMNy. Szerk. Rácz Endre): 173—4.

Vörös József: *Nyr.* 97 (1968): 416—22. *Folia practico-linguistica*, 1971/I. 82, 83.

Wacha Balázs: *MNy.* 72 (1976.): 59—69, 62; 86 (1990.): 31—54; *ÁNyT.* 17. (1989): 219—82; *Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra*. In: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Bp. 1990. (Szerk. Rácz Endre): 219—82. *NéprNyelvt.* 33. (1989—1990): 81—90.

Zlinszky Aladár: *Nyr.* 41 <1912.>: 139.

Zsilka János: *Az ellentét szerepe a szó, ill. mondat szerkezet jelentésében — palitonia*. In: *Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében*. (Tud. vez. Zsilka János, techn. szerk. Kelemen Sándor). Bp. 1987: 5—145; 23—6.

Wacha Balázs

A TESz. és az ÜMTsz. anyagából kimaradt halnevek

Munkám az ugor szótörténeti, etimológiai és szóföldrajzi halnévgyűjtésem része, a magyar halnévszókincs egy rétegének vizsgálata.

Különösen sokszínű és rendszerint igen találó a népi elnevezések csoportja. A népi halnevek sokasága sajnos a szótárak, szógyűjtemények anyagában csak elenyésző számban lelhető föl. A magyar halterminológia összevetése a környező nyelvek halnévszókincsével lényegesen több egyezést mutat, mint a genetikailag összetartozó rokon nyelvekéivel. Az uráli nyelvtalajon meglévő néhány közös halnév (*keszeg, őn, tathal*) összehasonlító vizsgálata az őstörténeti kutatásokban nem vezet megnyugtató eredményre. A történeti állatföldrajz eredményei több mint kétesek. A halneveket illetően N. Sebestyén Irén (NyK. 49; ALH I) és Moór Elemér (Acta Ethn. XII.) próbált — részben nem helytálló etimológiákra támaszkodva — következtetéseket levonni a régi szálláshelyek fekvésére nézve. Tanulságosak Jankó János (A magyar halászat eredete. Bp.—Leipzig, 1900) tévedései is, akinek egybevetései ingatag nyelvi alapokon állnak. A hangtani és szemantikai szempontból is téves etimológiákat nem tekintve sincs a legtöbb halfajnak lokalizáló értéke, hiszen elterjedtségük rendkívül széles lehet.

A közép-európai nyelvek egymásra hatása, egyes szavak közkinccsé válása figyelhető meg a bajor-osztrák, magyar, román, ill. a szláv (cseh, szlovák, kárpátukrán, orosz, szerbhorvát és szlovén) nyelvek areális vizsgálatánál. A nyelvjárási szókincs sajnos többnyire adatolhatatlan, azaz történetelen, az átvétel idejét bajos meghatározni. Egy másik nehézséget az jelent, hogy a talált adatok egy részénél a név nincs pontosan azonosítva azzal a halfajjal, amelyet jelöl. Ilyenkor hiányzik egy szakszerű ichtyológiai leírás, mely segíthetne. A szótárak adatainál ezért többnyire használhatóbbak voltak az állattani művek: a halakkal foglalkozó zoológiai összefoglalások (melyek a szótörténethez is nagyon értékes adatokkal szolgáltak), és a néprajzi munkák.

Nyelvtörténetileg fontos az a tény, hogy egy-egy halnév más-más területen más-más halfajt jelöl. Az így kialakult nyelvi gyakorlatra jellemző, hogy egy-egy species több néven fordulhat elő még az ichtyológiai szakirodalomban is. A filológia ritkán társult megfelelő zoológiai ismeretekkel; nem érthette a neveket. Ez is oka a félreértéseknek.

A népességnövekedéssel és iparosodással járó vízkihasználásnak kikerülhetetlen következménye lett a halfauna nagymértékű elszegényedése. A természetes vizekben űzött halászat, ez a régi foglalkozás is kihalóban van. Természetes sajnos, hogy így sok-sok halnévvel is szegényebb lesz a nyelv. Éppen ezért sajnálatos, ha összefoglaló szótárak anyagaiból kimaradnak egyelőre még élő elnevezések.

amur, amurhal. J. Ctenopharyngodon idella; Weisser Amur (VNAE 3434) Mylopharyngodon piceus; Schwarzer Amur (VNAE 7426).

A magyarországi vizekbe 1963-ban engedélyezte a Földművelésügyi Minisztérium a növényevő halak betelepítését Kínából (Nyr. 76: 286). Négy halfaj azóta nagyon elszaporodott. Az *amur* halmnév azonos az Amur folyó nevével, ott s annak vízrendszerében a halfajta őshonos. Vö. *amuri kele, zöldponty* 'fehér amurhal' (VNAE 3434) és *amuri koncér* (VNAE 7426).

apácafűró. J: Zingel streber (MoH 177) N: HalK 774: *apácafűró* (Szentés)

aranyhal. J: Carassius auratus R: 1560: *aranyas feyw haly* (GyöngySzt. 2618), 1595: *aranyas hal* (Ver. 71) N: MoH 106/7: *aranykárász, aranyhal* 'ua.', Halh. 46: *aranypotyka* 'ua.', *arany jász. arany orfa* 'Leuciscus idus', *aranyhal* 'vörösszárnýú keszeg', aranykárász' Cararassius carassius' és aranymárna 'Barbus barbuis', VNAE 11314: *aranycompó*, 8541: *arany sügér*, 10540: *a. durbincs, a. keszeg*.

ásott hal. J: Misgurnus fossilis (MoH 127). Vö: *ásóvány hal* ua. (Halh. 46), amely a réti csík halászatának sajátos módszerére utal. Ez a kis hal ugyanis olyan mostoha körülmények között is megél, ahol a többi halfaj hiányzik. Mivel egykor Magyarországon jelentős bőjti néptáplálék volt, Hermann Ottó (1887.) leírásából ismerjük a csíkászok módszereit. A nyári szárazság idején hatalmas csíktömegek kényszerültek nedves, föld alatti helyekre, ahonnan egyszerűen ki lehetett ásni őket. Innen ered egyébként a hal tudományos elnevezése is: *fossilis* 'ásott'.

bárdkeszeg. J: Abramis brama (MoH 83). N: HalK 772: *bárdkeszeg* 'dévér, a nagyja' (B.füred).

Az elnevezés a dévér alakjára utal. Hallottam Siófokon a gardát emlegetni ezzel a névvel, szintén a hal vékony teste és éles, ívelt hasa alapján.

barsling, barsóka. J: Perca fluviatilis (Gymnocephalus schraetzer) R: 1730: *persling* (Bél: Tractatus 59); 1838: *barsóka* (Tájszótár 153); 1887: *persli* (HalK 820); 1893: *parcs, persli* (Munkácsi: Népr. Füz. 25); 1902: *barsóka* (Jankó 309); 1904: *barsóka* (Vutskits 16) N. MTsz. 2: 125: *persli* 'sügér' (Szeged); HalK 772: *barsóka* 'durbincs' (Balaton); Tiles: *borsóka* 'selymes durbincs' (Balatonakali); Jankó 309: *borzsóka* 'ua.' uo.; Beke 10: *parcs* 'sügér' (Székelyföld); Unger 1919—68: *parcs* 'ua.' (Erdővidék, Olt vize); Bálint 1974, 426: *persling, persli* 'ua.' (Szeged táján); MoH 166: *barsling* 'ua.'

Az átvett halmnév a ném. *Barsch, Persch, Perschke, Barsching, Bärshling, Bürschling, Bersching* 'sügér' (VNAE 8541) megfelelője. Vö. még N. bajor *Pårsling, Persling* ua. (BÖWb I.3: 632), *Pörsch, Pörsch* ua. (BÖWb I.3: 663), erdélyi szász *piers* 'ua.' (NSWb I: 864), *Persch* 'ua.' (BIELZ).

A ném. *Barsch*, kfn. *bars* (ang. *barse*) a germ. **bars* 'hegyes' jelentésű szóval tartoznak össze. L. még ném. *Bart* 'szakáll', *Bürste* 'kefe', *barsch* 'durva, barátságtalan' (BWDWb I: 520) ugyanebben az etimológiában. A sügér tehát nevét hegyes, szűrös hátuszonyáról kapta. Az elnevezés átment a környező szláv nyelvekbe is, l. szlk. *peršla* 'ua.', szlov. *péršelj, pířšelj* 'ua.' (DLw 201), szb.-hv. *pers, perslin* 'ua.' (Medic 1).

bartaftú. J: Barbus meridionalis petényi (MoH 97). N: HalK 772: *bartaftú* (Szatmár m.)

A pisztrángfélékkel azonos szinttájon élő márnafaj (melyet leírójáról, Petényi Salamonnól neveztek el) népi jelölése. E halmnév erdélyi szó, hiszen főként a hegyipatakok lakója a Petényi-márna.

bikkely. J: Scardinius erythrophthalmus. N: HalK 773: *bikkely* 'mocsaras vízben élő pirosszemű kele' (A *pirosszemű kele* elnevezés nem szerencsés, hiszen szemgyűrűje aransárga, esetleg narancsvörös. Mai tudományos jelölése: *vörösszárnýú keszeg* (MoH 64).

bobály. J: Umbra krameri (MoH 47). R: 1794: *bobalik* (Grossinger 182), 1898: *bobalik, bobály* (Term. 10). N: RK 70 és EtSz I: 424: *bobály* 'sügér' (Bihar m.: Umbra canina).

Rómán eredetű kölcsönszó a magyarban, vö: r. *baboiu* 'sügér' (Da I: 405), r. *baboi* 'ua.' (EMR III: 66), ill. vö. még blg. *baboi* 'ua.' (BEKE 12), szlk. *bobal*, *bobalik* 'lápi póc' (FERIANC 68), le. *babòj* 'sügér' (BEZLAJ I: 7).

bitanghal. J: Cyprinus carpio (VNAE 3596). N: DANKÓ 453: *bitanghal* 'a ponty fényes, aranyos pikkelyű példányai, melyeknek pikkelyei folytonos vándorlás (→*bitangolás*) közben fényesre csiszolódnak' (Bodrogköz).

bostyán. J: Phoxinus phoxinus (MoH 72). N: l.EtSz. 500 és Halsz. 46.

bőrponty. J: Cyprinus carpio nudus (VNAE 3597)

Az elnevezés szemléleti alapja az a tény, hogy ennek a nemesített pontyfajtának — melyet előszeretettel tenyésztene a tógazdaságok — a teste pikkely nélküli, csak a bőre fedi (l. *csupaszponty* l. *amur*). A szó a német *Lederkarpfen* tükörfordítása.

busa. J: Hypophthalmichthys molitrix (VNAE 5813). H. nobilis (VNAE 5814). N: 1. *ezüst kínai ponty*, *ezüstponty*, *fehér széleshomlokú hal*, *vastaghomlokú hal* (MoH 117); 2. *pettyes ponty*, *pettyes széleshomlokú hal*, *vastaghomlokú hal*, *márványhal*, *márványponty* (l. *amur*) (MoH 120).

A *fehér busa* és a *pettyes busa* halnevekben a busa elnevezés a hal fejének szélességére, vaskosságára utal, l. ÚMTSz. l: 639: zömök, vaskos, erős→busa, busafejű.

cselle. J: Phoxinus phoxinus (MoH 72). R: 1851: cselle „delphinus” (EtSz. 922), 1887: *cselle* „Phoxinus phoxinus” (HalK 765) N: EmSztT 2:72: *cselle* 'Phoxinus laevis, Elritze'; BEKE 12: *cselle* 'ua.' (Erdővidék, Olt).

Ismeretlen eredetű székelységi tájszó, alighanem Hermann Ottó csinált belőle tudományos halnevet (l. *fürge cselle* (MoH 72, VNAE 8761).

csupaszponty. J: Cyprinus carpio nudus (VNAE 3597).

Ez a pontyfajta pikkely nélküli, csupasz testű (l. *bőrponty*). Az elnevezés egyébként a ném. *Nacktkarpfen* tükörfordítása.

disznóhal. J: ma: Gymnocephalus cernuus (MoH 167). R: 1395 k: *dizno hal* 'delfin' (BesztSzj. 286), 1405 k: *dizo hal* 'ua.' (SchlSzj. 788), 1435 k: *gisno hal* 'ua.' (SopSzj. 129), 1590: *diszno hal* 'Canis marinus' (SzikszF. 81), 1595: *Dizno hal* 'delfin' (Ver. 27). N: HalK 780: *disznóhal* 'vágó-durbincs' (Erdővidék, Olt)

A vágódurbincs fölálló tüskéi, melyek a disznó sörtéire emlékeztetnek, és ívesen domborodó háta a névadás magyarázata.

dunakeszeg. J: Scardinius erythrophthalmus (VNAE 10138).

dunaponty. J: Cyprinus carpio (VNAE 3596).

dunalazac. J: Hucho hucho (VNAE 413).

A galóca népi elnevezése. Eredeti előfordulási területét a Duna vízrendszerének hegyvidéki vizei alkotják, hazánkban az utóbbi évtizedekben a Tisza Tiszalök fölötti, a Duna Budapest fölötti szakaszán és a Dráván fordult elő.

durda. J: Abramis brama (MoH 83). R: 1795: *durda* 'Abramis' (Takáts R: Told. R. v.), 1800: *durda-ponty* 'Brachsen' (Márton: Lexikon 44), 1808: *durda* 'ua.' (Sándor: Told. 46), 1816: *durda* 'ua.' (Simai: GSz.), 1830: 'ua.' (Reisinger 81), 1838: *durda* ua. (Vörösmarty: Magy. ném. Szt.), 1852: 'ua.' (Peregriny: Term. tört. 248), 1960: *durda hal* (MN. júl. 31). N: HalK 781: *durda* 'Acerina cernua' (Komárom).

Úgy gondolom, ez a régi hálnév, mely ma egyre ritkábban bukkan föl, összefügg a *durbincs* hálnévvel. Mindkettő a 'kövér, erős, vastag' jelentésű *durbancs* (BEKE 14), illetve a már 1792-ben feljegyzett *durda* 'szélyes, vastag, tömött testű gyermek' (SzD 2: 33) szavakra vezethető vissza és a jelölt hal alakjára utal. A szakirodalom ismeretlen eredetűnek tartja (TESz. 1448), ill. téves finnugor etimológiát állít föl (Munkácsi: Hal. 11; Wichmann FUF XI: 234). A *durbincs* elnevezést átvette a szlovák nyelv, vö. *durbanec*, *durbinč* 'Acerina cernua' (FERIANC 75).

egreshal. N: DANKÓ 459: 'kicsi, gömbölyű fajta' (Bodrogköz).

egri (hal). J. Phoxinus phoxinus (MoH 72). R: 1794: *egri* 'Elritze' (Grossinger 225), 1795 k: *egri* (Takáts R: Told. R. v.), 1808: 'ua.' (Sándor: Told. 51), 1864: *egriponty* „Phoxinus”

(MNYsz. 2: 26). N: MTsz. 1: 458, HalK 781: *egri, egrihal* 'füрге cselle' (Erdővidék, Olt), *egri ponty* 'ua.' (Udvarhely m. vizei).

Ez a halmnév Toivonen szerint (NyK. 50: 452) az osztj. *āgerna* 'koncér' és a vog. *ārgeñ* 'ua.' elnevezésekkel rokon. Ez az etimológia nem állja meg a helyét. Már Grossinger kapcsolatba hozta a füрге cselle székely nevét az égerfával. Szintén az *éger* fanévvel veti össze Beke is (Nyr. 62: 450). A hal német neve is alátámasztja ezt a magyarázatot, vö: ném. *Elritze* 'füрге cselle', melynek N. *Erkress, Erling, Ellerling* alakváltozatai az égerfa *Erle* nevére utalnak. A vízparton álló égerfák alatt szeret ez a hal tartózkodni. Vagy a le. N. *olszanka*, cs. N. *olšovka* ua. (ZfSIPh 19: 63) az *olsza* 'éger' szóból.

fenekeszeg. J: *Aspius aspius* (MoH 73). N: HalK 785: 'ragadozó őn' (Kis-Majtény).

A pontyfélek családjába tartozó hal ragadozó volta miatt kapta ezt a nevét, a zsákmányt üldözve nagy csattanásokkal burjándzik, örvénylik a víz, amerre jár.

fésűshal. J: *Perca fluviatilis* (MoH 166). N: MTsz. 1: 582; HalK 786: 'süger' (Torna).

A süger ezt a tájnyelvi nevét hegyes, tüskés, szűrös uszonyairól kapta; különösen felmeredő hátuszonya hasonlít fésűre.

firis. J. Eudontomyzon vladkykovi (MoH 21). R: 1794: *firis* 'Neunauge' (Grossinger 206), 1795 k: 'ua.' (Takáts R: Told. R. v.), 1808: 'ua.' (Sándor: Told. 51), 1868: *fizis* 'ua.' (Kenessey A.), 1887: *firis, fizis* 'ua.' (KalK 765), 1898: *fizis* 'ua.' (Term. XIII: 13). N: VNAE 6099 és Állattani Közl. 29: 144: *firis* 'ua.' (Erdély).

Grossinger azt írja róla, hogy füрге hal, így neve a *firis*-nek ejtett 'friss' szóval függhet össze. Elterjedt a *fizis* elnevezés is, mely először Kenessey Albertnél bukkan föl, aki adatait Grossingertől vette. Nyilván elírás, vagy nyomdahiba eredménye lehet ez az alak.

fövenyvágó. J: *Cobitis taenia* (MoH 129). N: MTsz. 1: 635 és HalK 787: 'vágó csik' (Erdővidék, Olt vizei).

A sekély, gyakran arasznyi vízben élő, a vízfenéken tartózkodó kis hal neve.

fűhal, fűevő hal, fűponty. J: *Ctenopharyngodon idella* (MoH 61). A növényevő amur találó neve.

géb. J: *Proterorhinus marmoratus*, és a Gobioidae családba tartozó számos halfajnak (VNAE 5112—57) a neve. R: 1887: *géb* (HalK 788); 1893: 'ua.' (Munkácsi: Népr. Füz. 25); 1900: 'ua.' (DLw 113); 1904: 'ua.' (Vutskits 15); 1914: 'ua.' (Unger: 1919, 62). N: MTsz 1: 683: *géb* 'tóban élő hal, talán fenékjáró küllő?' (Székelyföld).

E halmnév összefüggése a *gob, gobhal, goboly* 'fenékjáró küllő' (Halsz. 48), illetve a bajor-osztrák *Göb* 'Gobio gobio' kétségtelennek látszik. Alighanem csak az átvétel utáni alakváltozatról lehet szó (*gob-, göb-, kop-hal*, ill. *géb*), és jelentésetolódások nyomán jelölnek különböző specicséket. A székely *géb* eredetére téves magyarázat olvasható (EtSz. 1149), összevetik a szász E. *Giffen* 'Gobio fluviatilis' halmnévvel. Nem lehet ennek alapján az erdélyi szász az átadó nyelv. A *géb* tudományos szakszó lett, 1. *géb-alakúak* (Gobioformes), *Kesslergéb, tarka géb* (BREHM 8: 140—8), *gébfélek családjá* (Gobiidae), *foltos géb, folyami géb, békaféjű géb* (MoH 179), *tarka géb* (MÁSz 62) stb.

góc, kóc. J: Zingel zingel (MoH 176). R: 514: 1517: kolch „gobius” (OL. D. 26157), 1544: kocz (OL. Nád. 40), *kolch* 'kole' (Term. tud. Közl. 26: 491), 1708: *koltz* 'Gobio' (Pápai-Páris: Lat. —magy. Szt.), 1794: *kótz, koltz* 'Asper fluviatilis' (Grossinger 174), 1830: *kolty* 'Groppfisch', *kolc* 'Zingel', 1872: *kolcz süger* (MNYsz. V: 937) és *kolty* 'Gobio' (III: 940), 1876: *kolc érdesz* 'Aspro zingel', *kolty* 'Cottus gobio' (Kriesch 17), 1879: *kolty* 'ua.' (Károli J: Kalauz), 1887: *gócz, kócz, kóczhal, kolcz, kólcz, kosz, magyar-kócz, német kócz* 'Aspro Zingel' (HalK 764), 1891: *góczó* (Kálmány L: Szeged népe 3: 76), 1977: *góc, kóc, kosz* 'magyar bucó', *kolty* 'botos kölönte' MÁSz 63, 85, 86). N: MTsz. 1: 700: *góc* 'magyar bucó' (Szeged), MTsz. 1: 1144: *kóc* 'ua.', *kóchal, kóli, kolc* 'ua.' (a Vág torkolata táján), *koltz* 'ua.' (Szeged), Bálint 425: *barátkóc, magyarkóc, némőkóc* (Szeged), MNY. 40: 381: *kóc* 'ua.' (Sárköz), Unger 1919, 66: *gócze* 'kűsz', *gócze* 'Gobio fluviatilis'.

A *kolty* alak (mint a *firis* névnél is) ismét nyomdahiba eredményeként terjedt el, mégpedig Pápai Páris magyar—latin szótárában (1708) szedtek a *kolty* *tz*-je helyett *ty*-t; a latin—magyar részben már helyesen szerepel. A Czuczor—Fogarasi szótár (I: 1312) magyarázata ('gyökélem a kerekded, gömbölyút jelentő ko-, vagy go-') helyett vö: szlk. *kolec* 'Asprozingel' (HalK 804 és SzlJsz. 272), *kolok* 'ua.' (Ferianc: Ryby 73), szb-hv. *kōlc* 'ua.' (RSzhvK 10: 29), or. *golec* (Ferianc 26). A cseh és szlovák *kolek*, *kolok* eredeti jelentése 'cövek, faszeg, túske', a bucóhalat tehát alakjáról nevezték el.

gömőhal. J: *Noemacheilus barbatulus* (MoH 125). R: 1898: „*Cobitis barbatula*” (Term. VII: 10).

A kövi csik ezt a nyelvjárási elnevezését a *gömő* 'bütyök' (MNyA. 525) szóval hengeres teste, felülről lapított feje miatt kapta.

görbepaduc. J: *Pelecus cultratus* (MoH 89). N: Unger 1919, 66: *görbe paducz* 'garda' (Erdővidék, Olt vize).

A garda jellegzetes, összetéveszthetetlen testalkata a magyarázat erre a más halnévvel való jelölésre.

gringyi. J: *Noemacheilus barbatulus* (MoH 125). N: RK 160: 'apró, édesvízi halfajta': *grënygyëj* (Erdély).

Román eredetű kölcsönszó Erdélyben, vö. r. *grindél*, N. *grindei*, *grindéiu*, *grindéie* 'kövi csik', Moldva, Bukovina, Észak-Erdély (DA 2: 313), mely erdélyi szász eredetű. A német halnév *Grindel*, *Gringel* 'fenékjáró küllő' (VNAE 5108) átment a szerb-horvátba is, vö.: *gringlin* 'ua.' (RSzKNJ 3: 630).

grúz, *gulúz*. J: *Gobio gobio* (MoH 98). R: 1887: *grúz*, *gulúz* 'Gobio fluviatilis' (HalK 764). N: MTsz. I: 723: *grúz* (Zólyom és Turóc m.), *gulúz* (Ipoly, Nyitra vid., palóc), Dankó 459: *grúz* (Bodrogeköz).

Szlovák jövevényszó a magyarban, vö.: szlk. *hrúz* 'Gobio gobio', N. *glúz*, *grúz*, *gruzek*, *hruzik* 'ua.' (Ferianc 44). A *g*-vel kezdődő alakok az eredetiek, hiszen a szlovákban a *h* hang *g*-ből fejlődött. Ugyanígy a csehben is, vö.: cs. *hrouzek* 'ua.' (EIWF 182), mely az ócseh *hruz*, *hriz*. *hruzik* alakokból jön, és egy ősi **grözö* (ZfSlPh 10: 58) formára vezethető vissza. A halnév a *groziti* 'eintauchen' szóból fejlődött (I. SzlJsz 204).

gyöngyhal. J: *Blicca bjoerkna* (MoH 82). R: 1794: gyöngy-hal „*Alburnus nobilis*” (Grossinger 241).

Talán a karikakeszeg pikkelyeiről nevezték így el, melyek lényegesen nagyobbak, mint a rokon fajoké. A *Blicca bjoerkna* korábbi tudományos neve a karikakeszeg előtt *ezüstös balin* volt; testoldala élénkebb ezüstös csillogású, mint a dévérkeszegé. Vö. még a különböző *gyöngyshal* neveket (VNAE 7417, 4196, 6096, 7764, 3814, 5133, 7416), továbbá *gyöngyös koncér* 'Rutilus frisii meidingeni', ill. *gyöngyös razbóra* 'kínai razbóra' (Halsz. 48).

haldoktor. J: *Tinca tinca* (MoH 91). R: 1887: *compó* (HIK 792), 1898: 'ua.' (Term. 21: 11). N: MTsz I: 787: *haldoktor* 'ua.' (Tata), Kovács 10: 'ua.' (Szigetköz).

Herman 1986, 135: „a halászok közhite szerint a szigonnyal megsebesített halakat úgy gyógyítja, hogy hozzájuk törleszkedve a sebeiket nyálkájával bekeni.” Egy másik adatközlő szerint pedig „a kárászokat és a durdákat a kopotyó férgektől tisztogatja” (Term. 21: 11). A szlovákban is él egy *doktorka* 'Leuciscus souffia' (Ferianc 36) halnév.

hukó. J: *Hucho hucho* (MoH 41). R: 1830: *huhkó*, *huhó* (Reisinger 38).

A galóca egyik, a latinból népetimológias változtatással alakított népi elnevezése.

hullámhal. J: *Alburnus alburnus* (MoH 77).

A vízpartról jól látni a felszín közvetlen közelében vonuló küszöket. Ívási időszakokban főleg hatalmas küszrajok alakulnak ki, a parti hullámozás sokukat a kövek közé sodorja.

istenverte hal. J: *Ictalurus nebulosus* (Halsz. 48).

A törpeharcsára sokszor dühös horgászok adhatták ezt a nevet ennek a kicsi, de rendkívül mohó halnak.

jerfli. J: *Leuciscus idus* / *L. virgo*. R: 1893: nyerfli (Munkácsi: Népr. Füz. 1893: 25); 1904: nyerfli (Vutskits 15), 1919: ua. (Unger 68). N: MTsz 1: 1542 és HalK 815: *nyerfli* 'leánykoncér' (Győr); Kovács: 19: *jerfli* 'szilvaorrú keszeg' (Szigetköz); DLw 26: *nyerfling*.

A német *Nerfling* 'Leuciscus idus' (DWSach 100) átvétele. Ez a halmnév a jász egy másik elnevezésével függ össze. A *Nerfling* ugyanis az *Orfe, Örfli* 'ua.' (BWDWb 4: 824) szavakból származik a határozatlan névelő *n* elemének a szó elé ragasztásával.

kakuk hal. J: *Rhodeus amarus*. R: 1897: (Term. VIII.).

A Természet c. folyóiratnak ebben a számában olvasható a magyarázat: „ikrái kiköltését más édesvízi állatokra, a békateknőcre (*Unia pictorum*) bízta”. L. még *kakukkkal* 'Aspitrigla cuculus' (VNAE 1269).

karics. J: *Carassius carassius*. N: MTsz. 1:1056, HalK 799: karics (Lázi, Nógrád m.)

A kárász palóc neve egy régi német alakot őrzött meg, vö. ófn. *karutzschen, kariss* 'kárász' (LEDER 108), N. *Karutze, Krutsch, karutsch* 'ua.' uo. A ném. *Karausche* 'kárász' a lit. *karosas* 'ua.' átvétele, mely az oroszából (*karas* 'ua.') származik. A végső forrás a görög *korakinós* 'varjúhal' (BWDWb 4:76) a *korax* 'varjú' szóból. A m. *kárász* halmnév is szláv jövevényszó, közelebről valószínűleg szlovák.

kerékszeg. J: Zingel streber (MoH 177) R: 1887: „német bucó” (HalK 764), 1898: 'ua.' (Term. 15: 11), 1977: 'ua.' (MÁSz 83).

A *kerékszeg* 'bagolykeszeg' Nátly-Szeged, és a *kerékszeg* 'német bucó' Nyitra tork. (MTsz 1: 1102) rövidített alakja ez a név.

keserűhal. J: *Rhodeus sericeus amarus* (MoH 104). R: 1887: HalK 802.

A szivárványos öklét élvezhetetlen, keserű ízéről nevezték el így. A német *Bitterling, Bitterfisch* 'ua.' (Sprachbrockhaus 90) tükörfordítása.

kilencszemű hal. J. *Lampetra fluviatilis* (MoH 20). R: 1604: *kilencszemű-hal* (MA); 1629: 'ua.' (Nom. 167); 1767: 'ua.' (PPB); 1898: *kilencszemű hal* (Term. 13:13).

A német *Neunauge* ua. (DWSach 98) tükörfordítása.

királyhal. J: *Acipenser stellatus* (MoH 27). R: 1794: 'sőreg' (Grossinger 226), 1887: *halak királya, királyhal* 'sőreg-tok' (HalK 763). N: Dankó 473: *királycsik* 'kövi csik' (Bodrogköz), HalK 791: *halak királya* 'tok' (Duna, Tisza), MTsz. 1:1133: *királyponty* (Duna mentén), Kovács 17: *királhal* 'leánykoncér' (Szigetköz)

A sőreg *királyhal* nevének magyarázatára l. Unger 1919, 67: „a királynak koronázási ajándéku ez szokták adni a magyar halászok”. A *királyposzár* uo., és a *királyponty* a *Cyprinus carpio* tükrös változatának nevei. A *királycsik, csikkirály* elnevezések szemléleti alapja pedig az, hogy „bőrének barna festőanyaga elenyészik, s ilyenkor az illető csik élénken kanárisárga” (Herman 1980, 290).

kirca. J: *Cobitis taenia* (VNAE 2949) R: 1887: *kirca* (HalK 764), 1898: *kirca* (Term. 7:10).

A *kirca* 'csík' erdélyi, nem meghonosodott halmnév, az átvétel oka valószínűleg a kétnyelvűség, vö: román *crăiță* 'ua.' (Rk 201).

lampréta. J: *Petromyzon marinus*. R: 1622: *lampréta* (RadvUdv. 58); 1643/73: *lampréta*, 1695: *lampréta*, 1706 k.: *lampréta* (Horváth 126) 1794: *lampréda* (Grossinger 239).

A latinnal szemben (középlat. *lampetra, lampreda*) a szó hangalakja valószínűsíti a német átvételt, vö. ném. *Lamprete* 'Petromyzon marinus', ófn. *lampréta*, mely a gallorom. *lampreda* (BWDWb IV. 388) átvétele. Vö. még: ang. *lamper, lamprey*, fr. *lamproie, lampra, lampré*, sp. *lamprea, lampardia, lamparida* (VNAE 8599).

lapátkeszeg. J: *Abramis brama* (MoH 83). N: MTsz I: 1291: ua. (Tiszaföldvár).

A hal lapos, széles alakjára utal, összefügg a *lapiska, laposkeszeg, lapistván* (HalK 809), *laposka, lapkó* (MTsz. 1:1292), *lapinta* (Kovács 9) halnevekkel. Ilyen elnevezés az észtt *labakas* 'dévér', cser. *laval* 'ua.', zürj. *l'apa* 'ua.' is. Származékszavak, a *lap* alapszó ősi örökség az uráli korból.

látott hal. J: *Pelecus cultratus* (VNAE 8492). R: 1887: HalK 809, 1932: Viski K.: Tihany őshalászata, 47 N: HalK 809: 'garda' (Tihany).

A balatoni *látott hal* név onnan ered, hogy a halászbokrok egy-egy tagja a tihanyi félsziget egy magaslatáról kémlelve a vizet, jelekkel irányította a halászokat a nagy tömegekbe verődő és vonuló gardacsapatok irányába.

lógga. J: *Leuciscus cephalus* (MoH 50). R: 1887: lógga (Varga 310); 1893: ua. (NéprFüz. 25); 1904: ua. (Vutskits 14); 1919: ua. (Unger 68) N. MTsz 1:1353: *lógga* 'domolykó' (Udvarhely m. Füle, Bárdoc); MoH 50; *lógga* ua.; Fialowski: Nyr. 7: *lóga* 'repülő hal'.

Vö. ném. *Lauge*, *Laugle* 'keszegféle' (NWbdS 476), *Läge*, *Laugeli*, *Laukele* 'szélhajtó küsz' (NVAE 391), *Laugen* 'vaskos csabak' (VNAE 6363), bajor *Laugen*, *Lauwen* 'több pontyféle neve' (BWb 1:1453).

lóbó. J: *Alburnus alburnus* (MoH 77). R: 1506: *lebel*, 1522: *lóból* (TermTud.Közl. 26:491); 1893: *lóbó* (Munkácsi 25). N: MTsz I:1361: *lóbó* (Sopron m., Hegykő); MoH 77: *lóbó*; Unger 68: *lóbó* (Fertő tava).

A ném. *Laube* 'Alburnus alburnus' (BWDWb IV:414), *Lauben*, *Loben* ua. (BWb 1:1405) átvétele. A felnémet szó talán a *Laub* 'elszáradt falevél' kifejezéssel függ össze, s e kis hal testformájára utal.

maréna. J: *Coregonus albula* (*Coregonus lavaretus*). R: 1808: *kis maréna* 'Salmo maraenula' (Márton J.: Képes Könyv 7: 23), 1830: *maréna* (Reisinger 46).

Kölsönszó, vö. ném. *Maräne* 'Coregonus' (DWSach 99). A német halmnév a pomeráni *moranka* átvétele, mely az ósszláv **morje* 'tenger' (BWDWb 4:585) szóval függ össze. Megvan a szerb-horvátban is: *maréna* 'Coreg. alb.' (RSZKJ 12:124).

A hazai vizeinkből véletlenszerűen előkerülő *vándormaréna*, vagy *nagy maréna* 'Coregonus lavaretus' és *törpe maréna* 'Coregonus albula' (MoH 43,44) fajokon kívül ez a név a Coregonidae családba tartozó sok-sok lazacfélének a neve, l. VNAE 3197 és 3226 között a marénafajok elnevezéseit. A Magyar Horgász 1955-ben (1—2 sz.) arról ad hírt, hogy hazánk halállománya új halfajjal gazdagodik, a lillafüredi pisztrángtenyésztő telepen marénákat keltettek. „A lazaccal rokon, ízletes húsú hal” (ÉrtKsz. 889) tenyésztése úgy látszik nem járt sikerrel, mert a marénafajok sem természetes vizeinkben, sem a piacon nem terjedtek el. *márványhal.* J: *Aristichthys nobilis* (MoH 120).

A pettyes busa márványhal, s márványponty nevét annak köszönheti, hogy testoldalai ezüstös alapszínűek, vörösesbarna vagy sötétszürke, szabálytalan márványszínnel.

BIBLIOGRÁFIA

- Bálint Bálint S.: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete I./a M. F. Múzeum évk. (1974—75.)
- Beke Beke Ö.: A magyar halnevek származása. Vác, 1930.
- BesztSzj. Besztercei Szójegyzék. 1395 k.
- Bezljaj Bezljaj, F.: Etimološki slovar slovenskega jezika. Ljubljana, 1976.
- Bielz Bielz, A.: Fauna der Wirbeltiere Siebenbürgens. Hermannstadt, 1856.
- Bél: Tractacus Bél M.: A magyarországi halakról. A Tractacus de re rustica Hungarorum részlete. Bp., 1984.
- BÖWb Bayerisch—österreichisches Wörterbuch. Wien, 1985—.
- BWb Schmeller, A.: Bayerisches Wörterbuch. München, 1877.
- BWDWb Brockhaus—Wahrig: Deutsches Wörterbuch. Stuttgart, 1980—.
- CzF Czuczor—Fogarasi: A magyar nyelv szótára I—VI. Pest, 1862—74.
- DA Dicționarul limbii române. București, 1913—1940.

- Dankó Dankó I.: Bodrogi halászsztár. A miskolci H. O. Múzeum évkönyve. XI: 449—91.
- DLw Lumtzer—Melich: Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes. Innsbruck, 1900.
- DWSach Dornseiff, F.: Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Berlin, 1970.
- EIWF European Inland Water Fish. London, 1971.
- EMR Etymologicum magnum Romaniae. Bucuresti, 1976.
- EtSz. Gombocz—Melich: Magyar etymológiai szótár. Bp., 1914—44.
- Ferianc Ferianc, O.: Slovenské nazvoslovie rýb. T. Sv. Martin, 1948.
- FUF Finnisch—ugrische Forschungen. Helsinki 1914—.
- Grossinger Grossinger, J. B.: Universa historia physica regni Hungariae. Pannonii, 1794.
- GyöngySzt. Gyöngyösi Szótártörredék. 1560 k.
- Halh. Pintér K.: Halhatározó. Bp., 1989.
- HalK Herman O.: A magyar halászat könyve 1—2. Bp., 1887.
- Herman Herman O.: Erdők, rétek, nádasok. Bp., 1986.
- Horváth Horváth M.: Német elemek a 17 sz. magyar nyelvében. Bp., 1978.
- Jankó Jankó J.: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp., 1902.
- Kálmány Kálmány L.: Szeged népe. 1891.
- Károli Károli J.: Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum halgyűjteményéhez. Bp., 1879.
- Kenessey Kenessey A.: Halaink és haltenyésztésünk. Pest, 1868.
- Kovács Kovács A.: A halászat szakszókincse a Felső-Szigetközben. Bp., 1987.
- Kriesch Kriesch J.: Hasznos és kártékony állatainkról. 2. Bp., 1876.
- Leder Leder, I.: Russische Fischnamen. Wiesbaden, 1971.
- MA Molnár A.: Dictionarium Ungarico—Latinum. Norimberga, 1604.
- Márton Márton J.: Új német—magyar és magyar—német lexikon. 2. Pozsony, 1800.
- MÁSz Jolsvai—Steinmann—Szily: A magyar állatvilág szótára. Bp., 1977.
- Medic Medic, M.: Tredje kolo ihtioboskih bilezsaka. in: Spomenik 64: 1—19, 1925.
- MN Magyar Nemzet. Budapest
- MNy. Magyar Nyelv. Budapest 1905—.
- MoH Pintér K.: Magyarország halai. Bp., 1989.
- MTsz. Magyar Tájszótár 1—2. Bp., 1893—1901.
- Munkácsi Munkácsi B.: A magyar népies halászat műnyelve. Néprajzi Füzetek, 1893.
- Nom. Nomenclatura seu dictionarium Latino—Germanicum. Szeben, 1629.
- NSWb Nordsiebenbürgisch—Sächsisches Wörterbuch. Köln—Wien, 1986—.
- NWbdS Mackensen, L.: Neues Wörterbuch der deutschen Sprache. München
- NyK. Nyelvtudományi Közlemények. Pest, 1862—.
- Nyr. Magyar Nyelvőr. Bp., 1872—.
- Peregriny Peregriny E.: Természettörténet. Buda, 1842.
- PPB Pápai P. F.: szótára, Bod-féle kiadás. Szeben, 1767.
- RadvUdv. Radvánszky B.: Házi Történelmünk Emlékei I. Bp. 1888.
- Reisinger Reisinger, R. J.: Specimen ichthyologiae. Buda, 1830.
- RK Márton—Péntek—Vöö: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest, 1977.
- RSzKNJ Recsnik srpszokohrvatskog knyizsevnog i narodnog jezika. Beograd, 1959.
- Sándor Sándor I.: Sokféle XII. Béts, 1808.
- SchlSzj. Schlägli Szójegyzék. 1405 k.
- Simai Simai K.: Vég tagokra szedett szótár 1—2. Buda, 1809.
- SopSzj. Soproni Szójegyzék. 1435 k.

SzD	Baróti Sz. D.: <i>Kisded szótár</i> . Kassa, 1784. ² 1792.
SziksZF	Sziksza F.: <i>Nomenclatura</i> . 1590.
SzlJsz.	Kniezsa I.: <i>A magyar nyelv szláv jövevényszavai</i> . Bp., 1955.
Term.	<i>A Természet</i> . Bp., 1897—.
TermTudKözl.	<i>Természettudományi Közlöny</i> . Bp., 1869—1944.
Tiles	Tiles N.: <i>A Balaton halainak népies elnevezése</i> . A Bakonyi Múzeum néprajzi adattára, kézirat. Veszprém.
Unger	Unger E.: <i>Magyar édesvízi halhatározó</i> . Bp., 1919.
Varga	Varga D.: <i>Herman ottó</i> . Bp., 1976.
Ver.	Verancsics, F.: <i>Dictionarium</i> . 1595.
VNAE	Gozmány L.: <i>Vocabularium nominum animalium</i> . Bp. 1979.
Vutskits	Vutskits Gy.: <i>A Magyar Birodalom halrajzi vázlata</i> . Keszthely, 1904.
ZfSlPh.	<i>Zeitschrift für slavische Philologie</i> . Leipzig—Heidelberg 1924—.

Rácz János

Blattol, blattolás

Szótáraink (az Idegen Szavak Szótára, az Értelmező Kéziszótár, az Új Magyar Tájszótár, a német nyelvű új magyar etimológiai szótár) szerint a *blatt* szó és néhány származéka nyelvünkben főleg két jelentésmezőhöz, fogalomkörhöz kapcsolódik: a kártyajátékhoz és a zenéhez. Mint a kártyások szókészletének eleme, a *blatt* ilyen szövegösszefüggésben fordul elő: *veri a blattot* ('kártyázik'). *Nem jött jó blatt* ('Nem jött jó lap'). Ez utóbbi mondatot Altorján jegyezték le nyelvjárás kutatóink (vö. Nemes Zoltánné—Gálffy Mózes—Márton Gyula: *Torjai szójegyzék*. Sepsiszentgyörgy, 1974.). A *blattol*, *blattoz*, *blattista* származéknak ugyancsak ismeretes kártyanyelvi használata. A *blattol*, *blattoz* azt jelenti, hogy 'kártyázik', a *blattista* pedig 'kártyás ember' jelentésű (vö. Somogyi Béla: *A magyar kártyanyelv szókincse*. Bp., 1990. *NytudÉrt.* 131. 25, 64).

A *blattol*-nak a zenéhez fűződő jelentése: 'ismeretlen zenedarabot kottából első látásra eljátszik vagy elénekel' (ÉKsz.). A felsorolt szavak közül a *blatt* és *blattoz* szókezdő *p*-vel, *platt* és *plattoz* alakban is előfordul egyes vidékeken, például az Érmelléken (ÚMTsz.).

A *blatt* az említetteken kívül más jelentésben is járatos: 'cédula'; (a régi nyelvben bizalmas stílusárnyalattal:) 'arc, kép, pofa' (nyilván ide vonható a *cifferblatt* is, amelynek két jelentése van: 'számlap [az órán]', illetőleg 'arc, ábrázat'). Az Idegen Szavak Szótára úgy tudja, hogy a *blatt* az argóban, tolvajnyelvben is előfordul 'pénztelen: olyan személy, akinek egy vasa sincs' jelentésben.

A *blatt* német eredetű szavaink sorába tartozik (EtWUng.), megmaradt azonban az idegen szó szintjén. Az ÉKsz. a *blattol*-lal együtt nyelvhelyességi szempontból kifogásolhatónak, kerülendőnek tekinti. Az alapszó a magyarban először 1808-ban, a *blattol* 'kártyázik' jelentésben csak 1958-ban, a zenével kapcsolatos értelemben 1937-ben jelentkezik (EtWUng.). A német szónak az átadó nyelvben számos jelentése ismeretes: 'falevél; cédula; kártya; újság' stb. A felsorolt magyar jelentések mind a németből valók.

Kialakult azonban a *blattol* szónak a romániai magyar egyetemi hallgatók nyelvhasználatában egy olyan jelentése, amely szótári nyilvántartásba még nem került be, és amely csak közvetett módon vezethető le a németből. Van annak már tíz éve (vagy talán több is), amikor először hallottam a *blattol*-t, *blattolást*-t Kolozsváron tanuló egyetemi hallgatók beszédében illyenszerű kontextusban: „—Mikor utazol haza? — Szombaton. — Vettél már jegyet? — Nem, megpróbálok *blattolni*.” Az *blattol* tehát, aki utazáskor nem vált jegyet a vasútállomás jegypénztáránál vagy a menetjegyirodában, hanem jegy nélkül száll fel a

vonatra abban a reményben, hogy majd kiegyezik a kalauzzal, ad neki valamennyi pénzt, kevesebbet, mint amennyibe a menetjegy hivatalosan kerülne, s így a kalauz is meg a diák is jól jár. Nagyszerűen írja le a „blattolás” stratégiáját, taktikáját, érzékelteti lélektanát, hangulatát Fekete Vince „Blattolunk . . .” című, a kolozsvári Szabadság című napilap ifjúsági mellékletének, a Campusnak 1993. január 15-i számában közreadott cikkében. Az írás így kezdődik: „Nici vorbă», vagyishogy: szóba se jöhet, mondja a céféré (Román Államvasutak) rendíthetetlen ura kemény és félreérthetetlen pillantást küldve jobb kezében levő, testemmel a kocsi távolabbi részében ülők elöl diszkrétan fedezett, gyűrött és kopott százasokra. Tudom, nyert ügyem van. Olyan ötvenes forma, nagydarab, horvirágos orrú, vastag tokájú, inkább öreg, mint középkorú »jó román« a kalauz. Szerencsém, mert ha egy fiatal lenne, tettvágytól és a bizonyítási akarástól buzgó, szikár, józan elméjű, húsz-harminc közötti, az nehezebben alkuszik, és többet kér.” Az eredményes blattolás némi előkészületet is igényel. „A már mintegy négyéves diákélet vaskos utazási tapasztalatai alapján bátran mondhatom — olvassuk a cikkben —, mindenekelőtt be kell biztosítanunk magunkat. Példának okáért, ha a spepsizentgyörgyi állomáson ülök fel a Székely gyorsra, Kolozsvárra akarván eljutni, már a felszállásnál alaposan szemügyre veszem a kalauz-pofát: ha elől, a mozdony utáni kocsiából leszálló kalauz fiatal, a hátsó meg idős, tokás, borvirágos orrú: az utolsó vagonba ülök. Kiválasztok egy, az útítársaktól távolabb eső helyet a sarokban, lepakolok, elhelyezkedem kényelmesen és olvasni kezdek. Persze a kétszáz már a zsebben, külön téve. Ennyivel kezdjük. Persze ő felszólíthatja az összeget, ha elégedetlenkedne, ötig engedek (ez a jegy árának fele, vagyis: »juma-juma«)”. A továbbiakban ez történik: „Amikor belép a kocsiba — írja Fekete —, figyelő állásba helyezkedem, és »olvasok« tovább. Mikor hozzám ér, csak annyit mondok (természetesen a nyelvén), nem túl hanyagul, nem megvetően, hanem úgy, hogy éreze, Ő az úr, hogy kezében vagyok, ez ugyanis őket némi fölénytel tölti el: »Diák, vagyok, Kolozsvárra szeretnék utazni« — és kivillantom kezemből, jól megszámlálhatóan a százasok csücskét. Ha látszólag felfortyan, s olyanokat mond, hogy mit gondolok én, meg tudom-e, hogy mennyibe kerül Kolozsvárig a jegy, nyeresre áll a játszám. Illedelmesen válaszolhatok neki, elnézését kérem, alázatos pillantásokat vetek rá (szegény diák vagyok). Gyorsan felfogom második kérdésének »értelmét«. »Hozzáteszek még kétszázat« — mondom. Ide most nyugalom kell. Rámmordul: maradjak, majd visszajön. Ez már fél siker. Egészen leizzadtam.” A befejező mozzanat ez: „Mielőtt betérnénk Kolozsvárra, tudom, érkezik, ha ülnek mellettem, mögöttem, szemben velem, int a szemével, s kilépünk a közre. Tenyerébe számolom a négyszázat, rámkacsint, mosolyog. »Să mai vii« (= gyere még!), s már megy is tánclépcsben, éppen, hogy rám nem paskol. És boldogok vagyunk mindketten.”

A *blattol*-nak fenti diáknyelvi használata a szó kártyanyelvi jelentése alapján magyarázható. A „blattolás” olyan, mint egy kártyajátzsma, amely a kalauz és az utazó diák(ok) között zajlik. E játszámának azonban az esetek többségében nincs vesztese, csak nyertesei vannak. Mint az idézett cikkből is kiderül, a blattoló diák olyanszerűen tartja kezében a százasokat, mint a kártyás a neki kiosztott lapokat, ugyanúgy ígér és ad a kalauzoknak a felajánlott összegnél többet, mint ahogyan az osztó a lapok kiosztása után még ad a partnernek lapot, ha az kér, vagy ahogyan megemeli a tétet.

Megjegyezhetjük, hogy a tárgyalt jelentéstartalom kifejezésére a román ifjúsági nyelvhasználatban szintén sajátos rétegnyelvi szókapcsolatok vannak forgalomban: az *a merge cu nașul* (tulajdonképpen a keresztpapával, azaz főnökkel utazik, ez a főnök a kalauz), az *a merge pe șest* (a *șest* szó önállóan nem él a románban, csak ebben a kifejezésben), az *a merge pe blat*. Ez utóbbi bizonyára a magyar diáknyelvből való kölcsönzés.

Új magyar tájszótár III. K—M

Harmadik ízben foglalkozik folyóiratunk nyelvtudományunknak ezzel a jelentőségteljes vállalkozásával. Az első kötetet (megjelent 1979-ben) Gunda Béla méltatta elemezve elsősorban a néprajztudomány szemszögéből (Nyr. 104 (1980.): 395—401), a másodikat (megjelent 1988-ban) Deme László, a nyelvtudós értékelte (Nyr. 113 (1989.): 271—77). A harmadik kötet az előzőeknél is vastkosabb (1341 oldalon) 1992-ben, ugyancsak az Akadémia égisze alatt a Nyelvtudományi Intézetben készült, és 1992-ben jelent meg. Szerkesztésében és megírásában némileg változott gárda vett részt, de a főszerkesztő B. Lőrinczy Éva és a szerkesztő Hosszú Ferenc változatlanul vezette — s reméljük a befejezésig, azaz a IV. kötet megjelenéséig — folytatja a hatalmas kollektív teljesítmény tető alá hozását. (Mint értesülhettünk: a nyers kézirat kellő formába igazítása folyamatban van!)

A műhely, amelyből kikerült, éppúgy igazolta várakozásunkat, mint az előző két kötet a megjelenése idején. Ezúttal is megállapíthatjuk, hogy noha csak négy betűvel kezdődő címszóhalmaz került a kötetbe (hiszen az *ly* betűvel kezdődő szavak csak hét oldalt töltenek meg), gondos helymegtakarítás segítette napvilágra a dús anyagot: sajátosan megszerkesztett módon, végigvitt jelölésrendszerrel, minden egyes adat forrását is közölve, a szójelentést is megadva, sokszor példát is idézve, s olyan páratlan szójárás-, szitkozódás-, szóláshasonlat-, és közmondáskészletet is belesűrítve, nyelvi réteget, stílusminősítést is jelezve. Csakis ilyen módon válhatott ez a kötet is az előzőkhöz hasonló értékűvé. A már említett szerkesztő irányításával a szerkesztésben hat munkatárs vett részt: Gyenese Ilona, Ittész Nóra, Kóródi Bence, Pirityi Mária, Villó Ildikó és Vitányi Borbála. Rajtuk kívül még tizenketten vettek részt a kötet megírásában.

A kötet a *ka* címszóval kezdődik, de mindjárt a *ke*-hez utasít (ahol kiderül: a moldvai tájon 'mert' kötőszói jelentésben él, ahogyan a balladában is: „Nem kelhetek, anyám, *Ka* meg vagyok halva”) — és a *művezető*-vel végződik. Egy ősnyelvjárási meg egy mai (1957-i) szegedi adat veszi közre az adatrengeteget. Időben tehát átfogja azt a közel századnyi szakaszt, amelyből ez a kötet 1890-től 1960-ig nyomtatott és kéziratoss forrásokból merített, hogy közkinccsé tegye a magyar népnyelv értékeit.

A kiváló néprajzkutató és — a Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkálataiban alapos részt vett — illetékes nyelvtudós ismertetése után jómagam megkísérlem a kötet tartalmát inkább a nyelvpedagógus szemléletével megközelíteni. Méltatom a szerkesztési ügyességre kényszerítő anyagfeltárást (ami a könyvet koránt sem teszi „olvasmánnyá”), és megcsodálva azt a gazdagságot, amely a megszámlálhatatlan címszót még megszámlálhatatlanabb adatkészlettel töltötte meg, és követve az utalások, jelzések tipográfiai tömörítését: megkísérlem a tájékozódást a kincses betűtengerben, felajzott érdeklődéssel nyomozva sorról sorra a várt és váratlan meglepetéseket. A dús kínálattól bővölten azt kívánom vázlatosan feltárni: a nyelviségben rögzült tárgyi, társadalmi, szellemi, sőt lelki kultúrának szavai

hogyan szólnak egy évszázadnyi időszak népi tudásáról, érzelmvilágáról és üzeneteiről, s mit tudhat meg belőle a magyar nyelvről a „civil” érdeklődő és a szorgalmas diákolvasó, lévén a kötetnek pedagógiai elkötelezettségű szemlélője értékmozgósító szándékkal tallózó ismeretelője annak megmutatása, hogy mit kell(ene) tudnia a nyelvről általában és a magyar nyelvről különösen a felnövő nemzedéknek.

Tallózásom a renetegben — legalábbis számomra — több síkon tartott keresztülkaszul, sokszor attól való félelmemben, hogy a fától nem látom az erdőt. Mert hol ilyen, hol olyan „varázslat” hatása alá kerültem, ami megnehezítette a logikába kényszerítő szándékot, s hol a valóságátítás, hol a nyelvi megformálás fogott meg.

Néha a szavak hangalaki változatai tűnnek föl a szemünk előtt. *Lotya* — olvassuk a sovány, töpörödött ember jellemzésül; ami pedig lotyhad, az *töpörödik*, *olvad* (mint a hó). A lotykos tojás pedig *palozsna* („lotyog a tojás, amikor záp” — olvassuk a példát), a túlrejt gyümölcs pedig *lotyos* vagy *lotyós*, a lágy szilvafaj pedig *lotyószilva*, a híg, ízletlen leves meg *lotty* (fn.) Ami pedig megpuhulva megromlik, az *lottyad*. Megvan magas hangrendű párja néhány lappal odébb: a hitvány, híg kottyvalékves *löttye* vagy *löttyedék*, esetleg *löttyömélk*; a mosogatólé pedig *löttyelék*, a túlrejt gyümölcs itt már *löttyös* vagy *löttyhedt*. Aztán a hangfestés átcsap emberre; jellemző tulajdonságot idézve: „Hát miféle *löttyöge* fráter vagy te, öcsém?” — szólnak rá az együgyű, gyámoltalan emberre. A záptojás pedig *löttyögős*. A formagazdagodás ikerszót teremt: a tétlenül jövő-menő ember ugyanis *löttyög-fityeg*. Az imént idézett *löttyöge* mn. történeti folyamatra irányítja a nyelvész figyelmét: az igenév melléknévi formájává merevült szóalak.

A köznyelvi *másunnan*, *másutt* *máshová* nyelvjárási formái: *másunnen*, *másünnen*, *másünnét*; *másuvá*, *másüve*, *másübe*, *másütt*, *másüvé*. Ammeglocsol-nak változatai: *meglocsál*, *meqloncsol*. Megjelenik a disszimiláció: *leverenda* a *reverenda* helyén.

Aki kevésbé ismeri a hangtani változatok létének gyakoriságát, el-elcsodálkozhat egy-egy szócikk utalása nyomán tapasztalható variációkon. Például a *kepeckedik* ige jelentésének közlése nélkül a *kepeszkeedik*-hez utasít, s itt megtudjuk, hogy ennek jelentése ’kapaszkeedik’: „Jobban *kepeckedj* (’ágaskodj’), oszt majd eléred.” Itt pedig a Vö. jelzés máris a *gebeszkeedik*-hez irányítja az olvasót (vissza a második kötethez), ahol a *gebeckedik*, *gebeszkeedik*, *gebiczkeedik* változattal találkozunk ’erőlködve ágaskodik, nyújtózkodik’ jelentésben, sőt egy kissé előbbre a *gebedezik* igét találja, ugyancsak ebben a jelentésben. De itt már belejárt az *gebed* harmadik jelentése: ’eped valami után’, alatta pedig olvasható a *gebedt* melléknévesült igenév határozószói *gebedten* ’elhagyva magát, görnyedten’ jelentés, utána második-ként a ’sápadt’ értelmezéshez jut el (*Olyan gebedt, mint a sárga halál*) — szól a hasonlítás. Nem állhatunk ellen: megkeressük a *meggebed* alakot. Meg is találjuk: ’<nagy melegtől> ellankad, megtikkad’ jelentésben, de mindjárt meglepő ellentétes jelentésben is: ’<nagy hidegtől> megmerevedik, megfagy („meny be má, meggebecc idekin” — szól a figyelmeztetés. Követi ezt a címszót az ige műveltető származéka: *meggebeszt* ’agyongyötör, elpusztít’.

Efféle olvasói kalandozás Babits Mihályt idézi emlékezetembe. Betegsége idején ugyanis „tangensben” olvasott hol innen, hol onnan a könyvekből. S amint ehhez a gondolat-hoz eljutok, odapillantva a szótár egyik hasábjára, olvasom: *kalandóban* ’szanaszéjjel kószálva, kóborolva’ jelentésben. Így olvasva az Új magyar tájszótárt, akár *kalangyába* is gyűjtheti (azaz kévébe rakhatja) az összegyűjtött adatokat. De ne menjünk tovább ezúttal, csak csodálkozunk el a sokszor rejtelmes összefüggéseken. (Mert a *kelengye* már nem igazán ide tartozik, felvilágosítással a TESz. szolgál: szláv jövevényszó.)

Számos bizonyíték tanúsítja a kötetben a hangutánzásban és hangulatfestésben rejlt esztétikum változatosságát. A ’kukolla’ kifejezőbb szó, mint a *pálínka-főző* vagy a *kocma*. Egyébként a *kuk* hallatlanul sokfelé terebélyesedő család magja. Önmagában is két főnévi jelentést hordoz: 1. ’több növény szárának kévébe rakott halmaza’,

például nádkévék csomója, és 2. 'kerítőháló összevarrott része'... A *kuká*-val kezdődik a gyarapodás: kicsinyítő, esetleg igenévképző az *-a* (igei származéka a *kukul* 'megnémul' jelentésben olvasható a szótárban). Mint melléknévnek főjelentése 'süketnéma' (aljelentései: l. 'süket', 'néma'; 'szótlan, hallgatag'; 3. 'ügyefogyott, mafla'; a *kuka üdő* kapcsolat: 'vihar előtti füledt meleg'. (A 'horog, kampó' jelentésű *kuka* főnév több aljelentésével szintén általános népi használatú szó, de szerb-horvát eredetű jövevényszó, akárcsak a *kukac*, l. TESz.) A *kukk* változat is a családhoz tartozik mint hangutánzó eredetű indulatszó, eredeti szerepe — a TESz. szerint — a hangadással járó figyelemfelhívás lehetett. Az (egy) *kukkot se szól* a némán viselkedőre jellemző. A *kukkan* 'megszólal'. Gyermekmondókában: „Hármat szabad *kukkantani*, *Kukk, Kukk, Kukk! Habakukk!*” *De a kukkant, kukkint* 'tekint, pillant' jelentése mozgást idéz, miként a *kukkan* igének is van 'víz alá bukik' jelentése. Sőt ha a *kukó* két főnévi és három melléknévi jelentését felidézzük, akkor ebben az egyetlen hangalakban öt közölt jelentés találkozik egymással, ezek között van: 'ügyefogyott, mafla', 'halvány, sápadt (ember, tréfásan)'. A szarvasmarha összehajló szarvállását jelöli a *kukor*, *kukora* (a pörge kalapra is használatos). A *kukog* 'magában üldögél, kuksol'. A *kuksol* azonban átvezet a *guggol* kiterjedt családjába, s benne hosszan elidőzhetünk a vele összevethető *kucorog*, *kuncsorog*², *kunkorodik*, *kucorodik*, *kutyorodik* szócsoporthoz. Kötetünk ebben a jelentésben közli a *kukorcol* és a *kukorál* igét, amelyek igen érdekes használata olvasható — mint metaforikus átvitel — (a túlrettet gabona szára) összeroggyant állapotban van' jelentésében.

Számos példája gyönyörködteti az olvasót a hangulatfestő szavak felidézéssel. Három adat a *k* betűsökből: aki kapálódzik, vergődik, az *kelebicél*, aki felbukva bukfeneczik, az *kelebócazik*: milyen lehet a hebehurgya, meggondolatlan ember, ha nem *kelebóla*. Akik egymás hájának estek a piacon, ugyancsak *möcgingabangáták* egymást (Nagykőrösön). Ha görcs áll be valakinek valamelyik testrészébe és megmerevedik, az *megcepenyilődik*. A lovat az ostorral enyhén *megciccantják*. A tojós tyúk meglapulva *meqlippen*.

Számtalan ikerítés varázsolja eléink ezt vagy azt a viselkedésmódot: *irceg-morcog* a magában beszélő ember, aki ott *morcog* 'duzzog' a sarokban; a göthös ember *köhög-böhög*; a lassan, nehézkesen járó csak amúgy *lippeg-lappog*; a kis gyerek *licsög-locsog* (Szegeden); a fürdővízbe a kicsit így szólítják: „gyere *licsi-locsiba*”; a sárban botladozó *lüttyög-büttyög*. Van, aki „két hétig dógozik, aztán egész nyáron csak *csüng-lóg*”. A lóti-futi gyerek állandóan *liffeg-laffog*. A göthös ember pedig *köhög-böhög* (ha pedig ezt erőteljesebben teszi: *köhög-pöhög* — „keményebb” *p*-vel). A kútnál a vödör — ha himbálódzik — *ling-lang* —; a tengő-lengő ember pedig *ling-láng*-va lézeng.

A népnyelv morfeumatikus gazdagságát a szóképzés számos módja igazolja. Példák erre a *mond* ige származékainak érdekes jelentései. A *mondál* és *mondász* gyakorító formák 'mondogat' jelentésben. A *mondigál* és *mondikál* 'beszélget'. (De hogy nem csupán ezt jelentheti az utóbbi, hanem természeti hangjelenséget is idéz, bizonyítja a következő hallottam mondat egy patak mellett elhaladó szájából: „*Milyen szépen mondikál* 'csacsog' ez a patak.”) Aki *mondogatolódik*, az dűnnyög, aki *mondogatódik*, az zúgolódik, duzzog. A melléknévi (csángó) *mondotlann* bizonyára nemcsak bennem idézi föl az ŐMS-beli *tudotlon* alakot. Nem is lehet *véletlen*, hogy kötetünk *köszöntlen* szava is moldvai eredetű 'elégedetlen (valami-vel)' jelentésben. Végül a *mondika* főnév 'fecsegő öregasszonyt' idéz...

A természeti ember szókincsének számos adata bizonyítja a szóteremtésnek mint a szóalkotás egyik forrásának elevenségét. Ilyenek az állathívogató és -űző „mondatszók” is. Bősséggel találni a kötetben olyanokat is, amelyek nem (vagy nem ugyanilyen változatban) szerepelnek Kelemen Józsefnek „A mondatszók a magyar nyelvben” (1970.) című kötetében. Ilyen a *csühü ne!* malacúzó még az első kötetből. A harmadikból idézem a kutyahívogató *kusu-kusu-kusu*, a libahívogató mélyhangú *lubu-lubu, lud ne!* formákat meg a nyúlkergető *musz-musz-t*. A véletlen, nem várt szó még a kutató nyelvésztől sem ismert

szót is felbukkantathatja. Juhász Dezső (a Fábíán Pál emlk. 154. oldalán) a *kur* állatkergető szót még kötetünk megjelenése előtt nemlétezőnek említi, s igazolásként a belőle képzett szokat sorolja föl. Itt népnyelvi adatként kacsahívogató és disznóterelő szóként szerepel a keleti országrészből. Íme; a kutató feltételezett szava így igazolja a következtetés helyességét. Bizonyára nem az utolsó meglepetés ez a véletlen igazolás.

A szókészlet rétegei közül nem az egyetlen, amely hasonló esetekben siet a nyelvész segítségére. A *kukk*-ról például Kelemen (i. m. 75) még azt tartja, hogy gyermeknyelvi szó, bár több forrása nem annak tartja (i. m. 99). Most kötetünk egy játékleírása kétségtelesen teszi gyermeknyelvi mivoltát. *Kukkhajgálni* ugyanis úgy szoktak a gyerekek, hogy egy hajlékony vessző végére szúrt agyaggolyót a magasba hajigálnak, vagyis *kukkozna*; a hunyójátékban pedig: „Hármat szabad kukkantani, *Kukk, kukk, kukk! Habakukk!*”

A történetiség élménye lépten-nyomon elfogja az olvasót. Amikor a *lecseppnyi* szócikk olvastakor ez a példamondat kerül a szeme elé: „egy *lecseppnyi* lámpi olajra se tött a szegénységből” — megvilágosodik a „cseppet se” eredeti konkrét jelentése: ’csak annyi, amennyi lecseppen’; „egy *lecsepp* sincsen a borból” — panaszkodik az, akit borért küldtek a pincébe. A *le*-igekötő a lehullás mozgásképzetével dúsítja a statikus jelentést.

A dinamikus szemlélet egyébként számos esetben eredményez új szót. *Kisikula* a határ, miután a terményt betakarítják — vagyis sikká válik, mint a puszta. Szép példa az igésítésre a *lélek* tövének *lelkel*, *lelköl* származéka ’erősen állít, bizonygat’ jelentésben: „... *lelköli* — védekezik a gyanúsított —, hogy én vittem el a fejrevalóját!” Egy másik példa pedig az ige ’kedvel, szeret’ jelentését idézi: „Nagyon *lelköli* az urát (az asszony)”. A *lacsuha* ’rendetlen, hanyag, lompos (öltözetű)’ melléknév *lacsuháskodik*-ká képződik ’lustálkodik’ jelentésben. Mint ahogyan a *ladik ladikol*, *ladikoz* is *ladikázik*-ká igésül, ha az ember hajtja benne (az ÉrtSz. is közli). És mint ahogy a *gólya*-ból is ige származik, ha egy madár gólya módjára, kiterjesztett szárnyakkal, jobbra-balra dőlve lefelé repül, azaz *lególyázik*. Ha egy tavacska kiapad, akkor *leszippad*. Egyébként a tojásra is mondják, hogy *kiapad*, azaz kiszárad, ha „magvas” (azaz termékenyített).

Szívderítő stílusélménye fakad az olvasónak abból, hogy milyen hangulati többletet tartogat számára egy-egy szó, kifejezés, szókapcsolat, frazeológiai egység, szólás, közmondás. Ha például összevetem a *mulya* melléknévet vagy főnevet és származékait az ÉrtSz. szócikkének mind jelentésbeli, mind szóhangulati értékeivel, felvillan a népi humor, hangulatvilág jellemző erőtartaléka. „Ó, te mula...!” röffen rá a kezét elvágó gyerekre (anyja), az ügyetlenre. Előtaggal, ikerítőnyomatékosítással: *hülye-mulya*, részvevő megbélyegzéssel: *istenmulyája*; kevésbé megtisztelve a gyámoltalan, mafla embert a *mulyapék*, a *mulyapeták*, s szinte becézgetve a *mulykuli* melléknévvél (sajnálólag talán). Ha leány a megnevezett, akkor a *mulyaperzsi* illeti meg, ha pedig gyerek, akkor — tapintatosan — képzett formával: „Olyan kis *mulykos*” vagy *mulykó*. Ha pedig valaki mulyán viselkedik, az *mulyálkodik* vagy *mulyáskodik*. A rosszindulatúak az ilyent *kimulyázzák*: ’bolonddá teszik’. A mamlaszág meg a restség a szótörténetben is egyesül: a TESz. szócikkéből megtudjuk, hogy a jövevényszavunknak a lőöszvér a jelentésbeli forrása, s éppolyan szerepe van az észbeli gyarlóság megnevezésében, mint a *csacsi*-nak, a *ló*-nak, a *számár*-nak, a *tulok*-nak.

Nézzük hát meg; kötetünk a szádadokon át hadviselés eszközeiül és a közlekedésben társult, majd használt igavonásra és sportra fogott *ló* címszava milyen népi megtisztelő vagy megbélyegző származékokat, összetételeket sorakoztat föl stílusminősítő szerepben! A nagyevő *lóbélű*; gúnyosan minősítik a magas, sovány asszonyt *lóbőr*-nek, de a nagy termetű férfit is *lóbőr ember*-nek. A nem sokat érő legény nem egyéb, mint *lófarbetyár*. (Idézhetnék jónéhány, nemritkán szitkozódva emlegetett, lótaggal alakult összetételt is.) A nagyevő, mégis sovány ember *lőfreggel* il.

Nem egy szólás és közmondás idézi a lovat, amikor valakinek az állapotáról esik szó; aki ugyanis jól, hol rosszul érzi magát, annak *csak lóháton jár az egészsége, s lúhatnékja* van annak, aki *szép ződ, harapni való füvet lát*. Babonát idéz a *lóheverés* szócikk: aki *lóheverésbe* fekszik, s emiatt viszketős (értsd: rühes) lett, az az abrakos tarisznyát dobja háromszor a háztetőre. Akit pedig *lőhideg* (azaz hideglelés) ér, az gyógyulása után nagyon éhes lesz. Hogy pedig étetről is szó essék: a *lőhús* nem egyéb, mint reszelt tormával és ecettel ízesített főtt cékla, melyet rendszerint nagybőjt idején fogyasztanak. S ha van szeméremkőhögés, kell lenni a *lókehé*-nek is, s aki szenved tőle, annak „siket a melle”. Félrevezető a *lőköröm*, mert ez nem egyéb, mint fakéregből, papírból vagy gyékényszárából készült, díszített merev tok a konty befödésére. Ugyanígy járhatunk a *lőkötő*-vel is, amely gúnyosan nagy természetű embert jelent. Moldvában pedig azt a tornácoszlopot jelenti, amelyhez a lovat kötik. Nem akármilyen tréfás siratójáték a *lőlibere*, másik szóval: *lőbúcsúztató*, amelyet öt-hat körülálló énekelt el berúgott társa fölött a lakodalomban vagy a fonóházban. Játék a *lómamusz* a fonóban: lovat utánzó jelmezbe öltözött legényt vezettek az asztal körül.

A szakszókészlet hatalmas arányban foglalja el a kötet oldalait, természetesen azoknak a házi, mezőgazdasági és ipari tevékenységeknek a köréből, amelyek nagy hagyományaik révén kitörölhetetlen nyomokat hagynak ránk. Szerepelnek ugyan a kötetben szavak a modern technika köréből is, például a *motor*, de csak 'busz, autó' és 'autógumiból készült bocskor' jelentésben. Itt van a kombájn is *kombány* formában. De ezek társtalánul szerénykednek a népnyelvi anyagban. Betéved egy-egy divatra emlékeztető szó is a szótárba, például a frizuraformálás *kikölmáz* igéje (amely — érdekes módon — sem az ÉrtSz.-ben, sem az ÉrtKsz.-ban nem szerepel). A *mozi*¹ jelentése 'cirkusz', a *mozi*² *muzsi* alakban kapott címszót, jelentése 'muzsika'. Köznyelvi szavak lévén csak azért jogosult feltüntetésük a tájszótárban, mert formájuk és jelentésük a népnyelvben megváltozik (nem „tulajdonképeni” tájszók, hanem jelentés szerintiek).

Ezekkel szemben tekintsük meg például a *motolla* szócikket, s megcsodálhatjuk a formaváltozatok, a származékok, a velük alkotott összetételek gazdagságát, valamint a szójárásban („uccu tolla motolla, kennek arra mi gongya”) és szóláshasonlatban előforduló változatosságot (*Úgy jár a keze, mint a motolla*). Bármelyik hagyományos mesterség szócikkeit olvassuk, annak a tanúi lehetünk, hogy nemcsak a tárgyi néprajzba vágó tevékenység példátlan finomságú anyagait, formáit stb. kapjuk meg, hanem az állandó szókapcsolatok tömegében a szakma folyamataiból és eszközeiből merített szójelek a lelki és szellemi művelődés éltető elemeivé lényegülnek. Ezek a nyelvi formák sehol, semmilyen nyelvészeti munkában, gyűjteményben ekkora teljességben nem szerepelnek.

Nem egy esetben tanúja az olvasó annak, hogy egy-egy közhasználatú tárgy neve hogyan válik — képzett formájával, összetétellel vagy tapadással — az életmód, sőt életminőség elemévé. A *köcsög* címszó például a *köcsöggöl* igével életképet idéz: köcsögből eszik az aludttej; a *köcsögös* nemcsak 'köcsögállványt' jelent, hanem kislányok játékát is (a *köcsögösdí* pedig olyan játékot, amelyben a macskákat alakító kislányok a gazdaasszony távollétében feldöntik a köcsögök szerepét játszó társaikat, s ezért verést kapnak). A *köcsög-duda* a népmuzsikából ismert szerszám: hólyaggal lekötött tejesfazék, amelyet a hólyagon át bedugott nádszál huzogatásával szólaltatnak meg; a *köcsögfű* forrázatával kifőzött tejesköcsögbe több vaj és tejföl remélhető. Összetételekben *-ú, -ű* képzős melléknevek állatok jellemzésére használhatók: *köcsögorrú* szarvasmarha, disznó, kutya is van, de van *köcsögfejű* is. A *köcsögűdínny*e pedig 'hosszúkás görögűdínnye'.

Hogy a kenyérnek mint alapvető néptápláléknak kultusza milyen nyelvi termést hoz, szépen igazolják a főnév származékai. Ezek közül idézem a *kenyeres* melléknevet (s egyúttal főnevet). A mezei élet gazdasági — s egyben emberi — kapcsolatait idézi a *kenyeres gazda*: ő az, aki a pásztorok bérért természetben adja ki s felügyel rájuk, de ő az a személy, aki a

szegényeket kenyérrel látja el. A *kenyeres pajtások jóban-rosszban kitartanak egymás mellett. A magam kenyérese vagyok* — mondja a rátarti, önálló gazda. Akik egyszerre mennek mezei munkára, azok közösen viszik magukkal a *kenyerestarisznyát* vagy *kenyeresizsákot*. Aki *kenyeretlen*, az 'nincstelen'. A kenyér fogalmához tapad az is, amit rákennek: a *kenyerezik* ugyanis azt jelenti, hogy kenyérré kenve eszik valamit. A kétkezi munkást idézi a szólás: *Kenyírgőzre járó masinával dógozik*. A gyerekek pedig a *kenyészütés* játékban egymáson játsszák el a kenyér megsütésének szakaszait: a dagasztást és a szakítást. S azért nevezték el *kenyérváró* dombnak azt a helyet, ahonnan a pásztorok lesik: közeledik-e már a faluból az esedékes kenyérszállítmány.

Számos olyan szitkozódás, szólás, szóláshasonlat és közmondás adat-és kincsestára ez a kötet is, akárcsak az első kettő. A frazeológiai kincs azzal nyújt többletet a szótár szó- és fogalomkincséhez képest, hogy gondolkodásmódot (is) tükröz a fogalmi tartalomnak önmagán túlulató jellege folytán. A bennük említett tárgyak életre kelnek, hogy szemléletmód kifejezésére alkalmassá váljanak. Amikor a *fázik a kemence* szólást olvassuk 'hideg van' jelentésben, az ember didergése tárgyiasodik. Jókedvének viszont így ad hangot az ember: *kilökjük a kemencét*, cselekvéssé transzformálva az ujjongó érzelmet, hozzákötve egyúttal a kapcsolatos asszociációt: a jókedv magában is fűti az örvendezőt.

A *macska* címszavában mind a négy állandó szókapcsolat szerepel. Szitokszóként bosszúság esetén így: *ögye meg a más macskája!* Szójárásként: *mosogat a macska* (amikor edényt nyalogat). Szóláshasonlatban: *érti, mint macska az egérfogást* (ti. az, aki elismerést érdemel valamiért.) Bátor embert idéz a szólás: *Fűd meri kötöni a macskáro a harangot* (mert nem fél attól, hogy mindenki meghallja, amit beszél). Számos közmondás a macska alamuszi természetét idézi föl: *Sunyi macska hamarabb megfogja az egeret; Az alamuszi macska nagyot ugrik, oszt egeret fog* (figyelmeztetésül: óvakodni kell az alamuszi embertől). Egy másik a gazdát inti: *Ha macskád nincs, egeret hízlalsz*.

A 'nagyon régen' volt dologról ez a szólás járta: „*Még akkor a kű is lány vót*”. (Milyen természeti ósváltozásra tapint rá a szólás!) („*Ki követ vet az égre* — figyelmeztet egy közmondás — *leesi a fejére*”). Ez már mai igazságot mai tapasztalattal támaszt alá.) De az is elhangzott valahol átkozódó formában: „*Legyen árva, mint az útszéli kóré*”. A lesoványodó ember „*Úgy elszárat, mint egy góuré*”. S a *kóró* más összefüggésben is, tapintatlan közmondással szól az öregek házasságáról: *Két száraz kóró egyet se virágozik* . . .

„A régiességnek ellenállhatatlan varázsa is lehet” — írja Kosztolányi Dezső (Erős várunk, a nyelv², é. n. 304). Megnöveli ezt a varázst az a körülmény, hogy az ÚMTsz.-ban az archaikusság és a néphagyományosság együtt kínálja az alkalmat az olvasónak (meg a csemegezőnek is) a varázs átélésére. S amikor a költő arról panaszkodik, hogy „nem szüresöljük ki a szavak ízét és mézét”, s felismeri, hogy „hipnotikus hatása van a szónak” (i. m. 20—1), most a pusztá szavakon kívül állandó kapcsolataikból rendszeres és következetes kóstolót is kaphat, mégpedig a már említett öt frazémarendben. Amikor a szó állandó társat vesz maga mellé, s az így rögzült szókapcsolat értésre és használatra a szótár fölkinálja, sajátos többlettel gyarapítja a varázst. A szóval szemben ugyanis nemcsak mint „a nyelvnek meghatározott hangalakú és jelentésű, viszonylag önálló egysége” (ÉrtKsz.) kerül elének, hanem a tartalomrögzítésen túl állítást, ítéletet, nyilatkozatot, hízelgő vagy gúnyolódó, netalán durván megbélyegző drasztikus véleményt van hivatva közölni. Tehát kommunéma a lexemával szemben.

Tallózásai során sok ilyenre bukkanhat a figyelmes olvasó, olyanokra is, amelyeket O. Nagy Gábor gyűjteménye, a Magyar szólások és közmondások is közölt már. Néhány példa egyéb forrásokból és formákból: Bizonyára csodálkozik az, aki ezt olvassa „*Mondd: Jézus! oszt dögöly!*” (Tréfásan mondják a gyerekeknek elalvás előtt. Hallottam: Lőrincze Lajost is

ezzel nyugtatták álmra.) Nem csodálkozhat ezen az, aki az első kötet *döglük* címszónak 'fekszik, alszik' jelentését is van módjában olvasni.

Az ábécérend úgy hozta, hogy a kötetben Krisztus és Mária is címszó lévén, révükön a népi hitvilágnak a nyelvjárási szókészletben rögzült hagyományaiból is meríthetünk. A néprajz hiedelemként tartja számon a népi hitvilágot, amely a köznapi tudattal és a vallásos világgéppel és gyakorlattal összefüggésben működ(ött) (ik). A keresztény egyházzal és tanaival kapcsolatos archaikus mozzanatokot tartalmazó szájhagyomány szöveg- és egyéb verbális anyagot őriz (vö. Magyar néprajzi lexikon 3 (1980.) 731—3). Kötetünk adatai szerint *Krisztus urunk képe* látszik a búzaszemen, és egy fűfajta a *Krisztusurunk vírve csepegetett fű*. Az üdvözítő neve megjelenik szitkozódásban is: *A Krisztus tegye villahajtóba* vagy *Csúnyíjja meg a Kírisztus* (azt, akire valaki haragszik). Az iszákos — a szólás szerint — *Beinná a Krisztus köntösit is*. Számos növény kapta nevét Krisztusról: *krisztuskoszorú* a téli magyal, *krisztustövis* a gledícsia (nyilván emlékeztetőül az üdvözítőt megkínzó töviskoronára); egyéb tárgyak is róla kapták nevüket: *Egy krisztus krécárt* (azaz igen csekély értékű pénzdarabot) *se ad, hejába kérem* — panaszolja valaki. Az égitestek közül pedig az egyik Göncölszékér neve: *krisztusszekere*. — Az istenanya nevét ugyancsak több virág kapta: *máriarózsa* a labdarózsa, a vadrózsa pedig *máriafogta-rózsa*; *máriaültefű* a baracklevelű keserűfű, *máriakönnny* a rezgőfű (a hétfájdalmú anyát idézve: könnyesepp formájú a virága); a gyöngyvirág is fölvette a nevét: *máriaagyönggye*. Gyermekjátékok is róla kapták nevüket: a *máriaegyenes* (jobb kézzel feldobott kavicsot leestében bal tenyérrel vissza kell ütni, miközben jobb kézzel egy másikat fel kell venni a földről, a visszaütöttet pedig alulról elkapni); a *máriakampós*-ban felülről kell a leeső kavicsot elkapni. *Mária-harangszó* hívja este a híveket, misére pedig bevonulnak a fehérbe öltözött *márialányok* (én *máriáslányok*-at hallottam gyermekkoromban).

Mindezek után nem lehet meglepő, hogy az Új magyar tájszótárt jóval nagyobb jelentőségű műnek tarthatjuk, mint nyelvjárási adatok pusztá halmazának. Szerkesztőinek és megíróinak nemcsak azért jár elismerés, mert mérhetetlen nagy munkával feltárták és beledolgozták műükbe a témába vágó forrásmunkák hallatlanul tetemes anyagát, és aprólékos filológiai pontossággal sűrítették bele a hatalmas kötetek szócikkeibe, továbbá megadták minden olvasójának a szóanyaggal kapcsolatos lehetséges információértékesítését (még ha ezzel nem könnyítették is meg a búvárkodást a sűrű sorokba tömörített hasábkotartalmakban), hanem azért is, mert mentesítették a felhasználókat a feltárt anyagnak ideológiai indítékú célzatos értelmezhetőségétől a vitathatatlan tárgyilagosság és konkrétság tekintélyt adó jellege által. Minden nyelvjáráskutatót segítik a nyelvi változatok egymáshoz való viszonyának vizsgálatában és a nyelvjárásokban végbemenő mai és várható jövőbeli nyelvi változások leírásában, jóslásában és értékelésében.

Bizton állíthatjuk, hogy a mű túlmutat önmagán, és szerves tartozéka lesz a magyarságtudomány néven ismert diszciplinának. Nem kevesebbet tettek — s tesznek — alkotói, mint azt, hogy a népi kultúra és civilizáció nyelviségben rögzült teljességét hitelesen feltárlák. A mű: a magyar népi művelődés nyelvi enciklopédiája.

Lényegbevágó kérdés: milyen módon hasznosítható a mű tartalma, hogy hivatását — mert „habent sua fata libelli” — a nyelvitudat-fejlesztő potenciális érvényesítésével a társadalom szolgálatát konkrét módon végezhesse emberformáló hatékonysággal.

Szende Aladár

Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára

Készült az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Mai Magyar Nyelvi Tanszékén. Szerkesztette: Kozocsa Sándor Géza. 1993., 306 oldal

1. Két köszöntő vezet be az emlékkönyvet. Bencédy József fölvázolja az ünnepelelt tudományos pályáját pécsi gimnáziumi tanári működésétől tanszékvezetői egyetemi tanárságáig és akadémiai doktorságáig, ismerteti munkásságát a nyelvtudomány számos területén, és méltatja személyét mint a budapesti nyelvésziskolának Pais Dezső és Bárczi Géza nyomában működő képviselőjét. — Más hangvételű a „Kedves Tanár Úr!” megszólítással indító köszöntő, Ferenczi Lászlóé, a professor tanítványáé, aki egykori vezetőjének felszabadító tekintélyét ünnepli, s köszöni meg neki „a megköszönhetlent”.

E sorok írójaként most fejezem ki pályatársi tiszteletemet iránta. Ma is együttműködve vele kísérhetem figyelemmel vezetői, kutatói, felelősségteljes, sikeres — és a szakterület széles körében kifejtett rendkívül jelentős — munkásságát. Ezt az emlékkönyvet elolvasva vált előttem eddigi életműve tudományos és emberi szempontból egyaránt példa értékű teljesítménnyé. Súlyát megnöveli az emlékkönyv szerzőinek őszinte tisztelete azoknak a nyelvészeti ágazatoknak képviselőiként, amelyek körében Fábíán Páltól kaptak példát és indítást. A kötet tanulmányait éppen ezért a témakörök — nem mereven elkülönített — rendjében veszem sorra, érintve a szerzőknek azokat a tekintélytiszteelő megjegyzéseit is, amelyekkel kötődésüket fejezik ki az ünnepelelt munkásságának egy-egy szakterületéhez.

2. Mivel Fábíán Pál munkásságának a közéletet is foglalkoztató és ezért ma is közérdeklődéssel kísért szakterülete a helyesírás, és szabályzatának 1954-i és 1985-i (tehát a 10. és a 11.) kiadása az ő műve volt, kezdem az áttekintést Szathmári István „Gondolatok helyesírásunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről” című tanulmányával (256—61), amely az ünnepeleltnek nemcsak szakmai kompetenciáját méltatja, hanem szervezőképességét, kitartó küzdeni tudását, törhetetlen munkakedvét és optimizmusát. A dolgozat a magyar helyesírás szabályozásának történetéről ad illetékes áttekintést. Korszakok következetes hozzájárulását mutatja ki arról a tendenciáról, amely a hangjelölés, a fonematikus jelleg, azaz a kiejtés, a szóelemzés alapelvei és a nyelv alakulását következetesen reális és logikus folyamatában korszerűsítette. Ez a biztosítéka annak, hogy az új nyelvi jelenségek beleilleszkednek rendszerébe. Mint írja: „magával hozhatja — hozza — a szabályok finomítását... de az eddigi alapokon” (az én kiemelésem — Sz. A.). Jómagam Fábíán Pál következetes — hagyományt és fejlesztést egyaránt szem előtt tartó munkájának ismeretében — még azzal a határozott állásfoglalással nyomatékosítom, amelynek tanúja voltam az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága 1992. november 16-i, szaknyelvi nyelvművelő ülésén: a különféle szakmák helyesírását szabályozó törekvéseknek hivatott összetartójaként tudósi tekintélyével is egységes mederben tartja helyesírásunk ügyét.

Megnyugtató e tekintetben Hőnyi Ede tanulmánya, amely „Földrajzinév-írásunk az akadémiai helyesírás tükrében” címmel rávetíti a hagyományossá szilárdult szabályokat egy speciális területre (149—52). — Hajdú Mihály adatokat közöl az *ly* népnyelvi írásáról a 18. sz. végéről és a 19. sz. elejéről. Kitűnik belőlük a nyelvjárások hatása a hangrögzítésben. — Laczkó Krisztina — aki a földrajzi nevek írását a helyesírás egyik neuralgikus pontjának minősíti — a 11. kiadás szabályainak jegyében — a földrajzi nevek *-i* képzős származékait is bevonva — az egybeírt, a különírt és a kötőjeles típusokat rendszerbe foglaltan mutatja

be. A problematikus eseteket is sorra veszi, többek között a hidak írását, a többtagú földrajzi nevek *-i* képzős formáinak írásmódját is (176—81).

Igen érdekes kutatásairól számol be Keszler Borbála az intonációs-szünetjelölő írásjelhasználat történetéről az ókortól a 19. sz.-ig (160—8). Példaszövegekkel szemlélteti azt a folyamatot, amelyben eleinte semmiféle jelet nem használtak sem szavak, sem mondatok elkülönítésére, majd milyen módon alkalmazták a hangosítás szempontjából szükségessé vált különféle jelzéseket az íráskultúra kezdetétől a 18—19. századig (amikorra kialakultak a népek írásjelszabályai).

3. A stíluskutató Fábíán Pálhoz kapcsolódik 11 tanulmány. Kozocsa Sándor Géza (173—5) annak az egyetemi nyelvészeti füzetnek mint tankönyvnek tudománytörténeti jelentőségét méltatja, amelynek három szerzője közül egyik volt az ünnevelt, aki az 1950-es években elindította útjára a stilsztika korszerű oktatását. A mű a nyelvrendszer egyéni felhasználásának (funkcionálásának) szemléleti alapjain állt. Mint a Nyr. szerkesztőjének módom van igazolni Fábíán Pál folyamatos fejlesztő munkáját, meg nem szűnő érdeklődését a stilsztikai kutatás eredményei iránt (amit számos közleménye bizonyít).

Pusztai Ferenc „A szinesztézia holdudvara” címmel (245—9) azokat a stílusjelenségeket veszi számba, amelyek — a „különböző érzéktérületről vett fogalmak kapcsolataként költői hatású szókép” körül rajzó sajátos nyelvi eszközöket veszi számba. Ilyenek: konkrét érzetnek elvont fogalommal való társítása (*fekete bánat*), antonim érzetek kapcsolata (*édes keserűség*), az érzéki benyomások egyidejűsége („Mezők *illatoznak jószagú* rózsákkal, *sokszínű* violákkal, | Berkek, hegyek, völgyek mindenütt *zöngenek* | sokféle madárszókkal”), érzetek egymásmellettsége (*fehér csönd*). — Haader Lea a kódexirodalom szövegeit pragmatikus szempontból teszi stílusvizsgálat tárgyává „Stylus est ancilla pragmaticae” jelmondatszerű címmel (116—25). A kései ómagyar kori kódexek fordításainak köréből az igeneves szerkezetek átültetését, a mellékmondatok típusait, kötőszavait és sajátos jelentéstartalmukkal kapcsolatos jelenségeit taglalja. — Papp Zsuzsanna „két kedvelt középkori stílusképletünk-ről” (226—30) értekezik mint a szövegcsépítés eszközeiről. A nyomósító erejű mondatrészek közé ékelődő szerkezettagok szörendi szimmetriáit és a közölést értékeli. — S. Hámori Antónia a középkori fordításirodalom párhuzamos szövegeiről azt állapítja meg szokincsbeli és szerkezetani eltérések alapján, hogy a szövegvariánsokban az egyszerűbb szerkeztésmód felé haladás figyelhető meg (129—35).

Századunk irodalmi stílusának vizsgálata körébe vág Tolcsvai Nagy Gábor tanulmánya, amely Babits korai műveinek tudatosan vállalt, a bergsoni filozófián (is) alapuló stíluspluralizmusát vizsgálja (262—6). A Golgotai csárda elemzésével a költeményt a népnyelv, a városi argó és az irodalmi népiesség jelenségeinek heterogén, de az „emelkedetebb költői grammatika” egységbe fonó szemléletében fogant művészi teljesítményként mutatja be. — Heltainé Nagy Erzsébet a népi írók nyelvi jelentőségét azzal indokolja (136—41), hogy műveik az élő nyelv és az irodalom szoros összetartozását igazolják. A népi irodalom dokumentatív jellegű, s benne a népnyelv, a régebbi irodalmi nyelv és a köznyelv találkozik. Ezzel jelentős örökséget hagyott korunkra.

B. Porkoláb Judit Nagy Lajos tájszóhasználatáról közöl adatokat (241—4) annak igazolásául, hogy az író — mint vallomása is igazolja — megőrizte bensőséges kapcsolatát az ábrázolt tájjal és életével. A Kunhalomról megrajzolt szociográfiában vagy magyarázatlanul iktatja szövegébe a tájszót (leginkább a helyneveket a helyszínrajzban), vagy értelmezi őket, hogy a szándékos stílushatás mellett jelentésük is megvilágíttassék.

Az úgynevezett funkcionális stílusrétegek közül a sajtónyelv mai problémáit három dolgozat is tárgyalja. Péter Mihály a publicisztika nyelvről írva (231—9) Fábíán Pál sorait mottóként idézi azokról a fellángoló vitákról, amelyek az újságírás nyelvében a régihez

ragaszkodás és az elvtelen használat ütközése dolgában fellángolnak. A szerző differenciált megítélést követ, utal a stiláris elmozdulásokra és anyanyelven kívüli okokra, lévén funkciója egy heterogén összetételű tömeg meggyőzése, s ezért közelít a mindennapi beszédtevékenységhez. Különféle „szubstandard” elemeket vegyít satirikus hatás szándékával, metaforák sokszor láncolatossá alkalmazásával. Mindezeket beszédes adatokkal világítja meg. — Bódi Zoltán a szlengjelenségek sajtónyelvi szerepét világítja meg (62—68). Két csoportot különböztet meg: 1. belső keletkezésűek (túlzó, komikus, játékos stb. megoldásokkal), 2. idegen átvételek (*knock-out* pl. nagyerejű információra utal). Ezek egy része jövevényszóvá honosodik (*buli*). — Bencédy József a mai sajtó szintetikus és analitikus szerkesztési formáit veszi számba és mérlegeli. Rámutat nyelvünk tömörítő sajátosságára (pl. az igeneves szerkezetekre). Célszerű a sűrítés a mondat szerkesztésében is, de a mélyebb szintű (azaz a több szószervezetet tartalmazó) mondatok gyakran zsúfoltak lévén, nehezen érthetők, pongyolák: összetorlódnak bennük a gondolatdarabok. Az analitikus formák szintén nyelvünk hasznos formái, hátulütőjük a lazultság; ezért érheti gáncs a *beszélgetést folytat* szerkezet, hiszen a *beszélget* önmagában is ugyanazt a cselekvést fejezi ki. Sokszor újabb névutóink is lazítják a közlést (*kapcsolatban, vonatkozásában* stb.). Igazolhatók a sajátos stílusértékekkel bíró, beszédhelyzetektől függő analitikus formák. A sajtónyelvben ezért célszerű a *beszélgetést folytat* két államférfi tárgyalásáról szólva. A hivatali és szakmai stílusrétegben is helyénvalónak bizonyulnak némely analitikus megoldások.

A nyelvi és nem nyelvi kommunikáció legáltalánosabb kérdéseit érinti Bence Lóránt „Deixis és referencia” (tehát a „rámutatás” és a tárgyi „utalás nyelvi vagy nyelven kívüli kontextusra”) címmel és „Kisenciklopédia dióhéjban” alcímmel. A beszédről mint multimedialis jelrendszerről címszavakban közöl tudnivalókat a szakirodalom alapján (41—9). A jelrendszer biológiai alapoktól (ez öt érzék) és a nonverbális cselekvés alrendszeritől kezdve a szemiotikai jellemzőkön át a deiktikus cselekvés viszonyaiig a témához tartozó fogalmakat felsorolja és értelmezi. Példákkal is megvilágítja őket, s ezzel konkrétumok segítségét nyújtja az elvont rendszer megismeréséhez.

4. A nyelv- és nyelvműveléstörténet témaköréből származó tanulmány veszi tárgyát. Benkő Loránd „Az olasz szövegi *o* magyar megfelelőiről” ír (50—7). A korábbi álláspontok egyszerűsítő véleményével szemben (ti. hogy a 17. sz.-ig *-a* vagy a végső magánhangzó hiánya, azután *-ó* felel meg), a történeti alakulást differenciált megközelítéssel tartja feltárhatónak. Így — és ebben van a tanulmány módszertani jelentősége — tekintetbe kell venni az átadó nyelv helyzetét, az írott nyelven kívül a beszélt nyelvet is, a nyelvjárási vonatkozásokat (melyik nyelvjárásból került át a szó), az átvevő nyelvet beszélők nyelvi tudatosságát az átvétel időszakában, s: hogyan vették át más nyelvek a szavakat. — Fülöp Lajos „A szó- és kifejezőképesség változása Gyöngyös és környékének nyelvjárásában” című dolgozatában regionális adatokkal bizonyítja a változásokat. A közölt szólások, közmondások, szitkozódások, hiedelmek, falucsúfolók önmagukban is értékesek és érdekesek, nyelvészeti értékelésük pedig a (regionális) köznyelviesség tendenciáját mutatja ki. — E. Abaffy Erzsébet — „Fábián Pál kedvéért” — összegyűjtött egy csokorra való a ma már nem vagy félreértett régi kifejezésekből. Kemény János Önéletírása nyújtott számára sok példát a napszakok elkülönítésére, számos ma már szokatlan szóképzésre és szójelentésre (a *szín* 'ürügy, látszat, tettetés' főnévjét szedte csokorba: pl. *színes dolgokkal* leplezi szándékát a hamis ember). A *tator* emberek pedig orozkodva „*elegy-belegy* ezüst kupákat, kannákat vittek el”. A régiség ízei üdítik föl az olvasót. — I. Gallasy Magdolna szövegtani beágyazásban kíséri az ómagyar korban kialakuló *az* névelő útját: a főtéma kiemelésére szolgáló *ez* használatát váltotta föl az *az*, anaforikus jellegét veszítve, miközben az *ez* névmási használatban maradt meg. Szövegpéldák igazolják ezt a változást. — Juhász Dezső az

állatúzó és -terelő szavak egy részét (*kur, kūr, kőr, ker*) mint a természeti ember szavait képzős és összetételi formájukban és onomatopoétikus értékükben, ősbibb mivoltukat is érintve tárgyalja (153—9).

Rácz Endre „Adalék a nyelvi fejlődés egy korábbi fokozatának szórványos megőrzéséhez mai köznyelvünkben” címmel (250—5) a ma egyaránt kötőszónak és módosítószónak minősülő *jöllehet* példáján mutatja be azt a történeti folyamatot, amely főmondati szerepéből idők folyamán — újabb és újabb főmondatok fokozatos degradálásával — kötőszói szerepet vállalt már az ómagyar korban, megszorító jelentésben. Az a tény, hogy ma sokszor vessző követi, „valószínűvé teszi, hogy . . . megmaradhatott a reminiscenciája hajdani főmondat voltának”.

Faluvégi Katalin „Anyagneveink kettős szófajúságához” címmel (81—5) a minőségjelzői szerepű főnevek melléknévesülését vizsgálja, közelebbről az anyagnév és ebből -s képzővel alkotott melléknév azonos jelentését. A kérdés az, hogy az anyagnevek főnévként vagy melléknévként veszik-e föl a képzőt (*gyümölcskert—gyümölcsöskert*). A szerző inkább az utóbbira gondol, eszerint a képző funkciója csak a melléknévi szófaj megerősítése. — Egy szómagyarázat újdonságával lep meg Lőrinczi Réka „Megjegyzések a *farkasordító*-hoz” címmel (193—8), amennyiben eredeztetését a népi hiedelemvilággal hozta kapcsolatba. Ebben ugyanis a tabunévi eredetű *farkas* veszedelmes vadat idéz föl az emberek tudatában, s ez táplálta a vele kapcsolatos hiedelmeket, félelmet. — Az idegen szavak átvételének kérdéskörébe vág — az ünnepeltnek e területen végzett munkáját elismeréssel illetve — D. Máta Mária „A *kölcsön* és társai” (199—205) című tanulmánya. A kiemelt adat az első példa egy határozószó ősmagyar kori átvételére (a csuvasból). Ez a szófaj köztes helyet foglal el a könnyen befogadott fogalomszók és az átvételnek erősen ellenálló viszonyozók között. Az idegen nyelvekből átvettek csoportjaiból tetemes mutatóváltást közöl a szerző (aki felhívja a figyelmet a „tájhatározószók”-ra is).

Jelentéstani vonatkozású Mikó Pálné „Testrészek neve — átvitt értelemben” című tanulmánya (206—20). A többjelentésű szavak a nyelv szemantikai rendszerében jól kirajzolódó jelentésmezőt alkotnak. Biofizikai szempontból is magyarázható a metaforikus használat, de nem erről az oldalról kategorizálja gazdag anyagát a szerző, hanem a szóelemzésből indul ki, és a toldalékokat teszi rendező elvvé. Névszók, igék, igenevek, állandósult szókapcsolatok, szóösszetételek gazdagon dokumentált csoportjai kéthasábosan töltenek meg hat oldalt, és igazolásul szolgálnak elvi magyarázatához, hogy ti. a mindennapi tapasztalat az átvétel alapja. Asszociációk vezetnek az érzékletes szemléltetéshez a hasonlóság és megkülönböztetés révén, és születnek meg a listákba foglalt expresszív, érzelmkifejező metaforák.

Kiss Jenő felhívja a kutatók figyelmét a hajdani iskolák irodalmi diáktársaságainak muzeális értékű nyomtatványaira és kéziratokra (169—72). Ezeknek a „kincstárából” való az 1557-ben alapított soproni evangélikus líceum könyvtárában talált és a szlovák anyanyelvű Ribiny Jánosnak latin nyelvű Oratóiája a magyar nyelv védelméről, amelyet szerzője 1751-ben az iskola rektoraként mondott el. A „Líceumi füzetek” sorozat első köteteként 1992-ben Kis Erika fordításában jelent meg Grüll Tibor előszavával és utószavával. A beszéd feltünteteti a magyar nyelv jeles vonásait, s a későbbi idők nyelvújítására emlékeztető becsúszással hívja fel a diákokat a teljesebb magyar beszéd művelésére.

Wacha Balázs Különbőség címmel az eszperantó történetéről értekezik. (A cím a *nyelvtervezetek* és a *tervezett nyelvek* különbségére vonatkozik.) Zamenhof mozgalmának több mint száz éves nyelvépítő sikere az alapító nyelvfejlesztő koncepciója követésének köszönhető, amely szerint az eszperantó „csakis a természetes fejlődés óvatos útján bontakozhat ki” (268). Az önkényes és személyes reformok törést okozó erőszakja ellen fokról fokra (új formák kipróbált befogadása nyomán) fejlődhet az eszperantó szervesen.

5. Mai nyelvünk használati jelenségeit a következő tanulmányok tárgyalják:

Balázs Géza „Életünk feltűnő jelei” címmel Fábíán Pált mint menedzser szellemű professzort köszöntve négy mindennapi és feltűnő jelsoportot vizsgál: a falfirkálásokat, a tetovált szövegeket, a jelvényfeliratokat és a jelszavakat mint frazeológiai egységeket, szövegtípusokat, amelyek nyelvi és képi jeleket egyaránt tartalmaznak. A jelhagyás ősi ösztöne munkál a graffitiban; esztétikai, szociális, mágikus jellegűek (tetoválások) között ábraszövegek „üzennek”. Egykori címerek, pajzsok utódai az önkifejező szándékú jelvényfeliratok, elsősorban a felhívás funkcióját töltik be, hasonlóan a cselekvés értékű közéleti jelszóhoz (lásd az új, nagyobb megmozdulások deklamáló szóbeli és írásbeli változatait). — Fehér Erzsébet vázlatot közöl „Az írott nyelv vizuális aspektusa”-ról (86—95). Időszerűségét a sokszorosító technikai megoldások, az irodalom vizuális törekvései és a számítógépes lehetőségek erősödése indokolja. A szerző ismerteti azokat a kutatói felismeréseket, amelyek a nyelvelmélet alakulására is hatással vannak a beszéd és írás (nyomatás) egymástól eltérő, különböző jelrendszerei révén. — Horváth László „születésnap csokorba” szedte három használati hibatípus adatait: *a)* az alany—állítmány egyeztetlensége, *b)* igenevek használatának, végül *c)* a toldalékolás, a szóhasználat, a helyesírás furcsaságai. Beszédés adatok elemzése igazolja a szerző észrevételeit (142—8).

„Legyen szabályozva?” — teszi fel a címben a kérdést Lengyel Klára (182—92). Oknyomozásnak fogja fel tanulmányát a határozói igenév és a létige együttes, állítmányként való használatáról. Határozottan javasolja az állapotjelző szabály elvetését, de nem ért egyet az eredményjelzés szabályával sem. A kérdés különböző oldalait megvizsgálva a szerző sem jut végleges eredményre. Úgy véli azonban, hogy a változás vagy változtatás jelentését nem hordozó igék nem alakulhatnak át igenévi állítmánnyá (*megnéz*).

6. A hangzó magyar beszéd a témája három tanulmánynak. Deme László „Egy hangsúlykérdésről — kiemelő hangsúllyal” című tanulmányában (76—80) — utalva a Fábíán Pállal együtt végzett helyesírási és nyelv művelő munkálatokra — az összetett szavak hangsúlyviszonyainak alakulásáról szól. Évtizedekkel ezelőtt a nyelvjárásokban észlelte, hogy a beszélők a második tag első szótagját is hangsúlyozzák (pl. *marokszedő*). Ez a sajátosság a regionális köznyelviségen át „a központi köznyelviség rangjára törekszik”, s támogatást kap ebben a külön- és egybeírás helyesírási szabályától. Érelődik az egyszerre vissza- és előremutató preskriptív nominalizálás, kényszerítő proskrivitás nélkül. — Bolla Kálmán a magyar beszédhangok fonetikai minőségjegyeit vizsgálva a toldalékcső artikulációs helyzeteknek jellemzőit tárja föl (63—75). Tíz oldalon közölt ábrák, mérési adatlisták, grafikonok mutatják be a beszédhangok mérési adatait, mégpedig a hangsajátosságokat, a beszédhangok csoportosítását az ajakrés és a toldalékcső nagysága, valamint a labiális, palatális, veláris, faringális és nazális terület aránya szerint. — Földi Éva a hanglejtésformák észlelését (appercepcióját) vizsgálta negyedfél száz egyetemi hallgató önmegfigyelése alapján (96—103). Négyvonalas (magas, közepes, mély hangfekvésű) sávoknak megfelelő rendszerben kellett ábrázolniuk felismeréseiket. Az eredmények szerint a hanglejtés észlelésében jelentős szerepe van az alapfrekvenciacsúcsok helyének és nagyságának, változási fokának, a fonetikai hallás színvonalának (amit — a szerző szerint — az eddiginél fokozottabban kell a hallgatókban fejleszteni).

7. Nyelvek érintkezésének tanúi a kölcsönszavak. Így nevezi összefoglalólag Bartha Csilla a jövevényszó, vándorszó, nemzetközi műveltségyszó, idegen szó kategóriáit a dolgozatában (26—35). A kölcsönzés folyamatait detroitai vizsgálatai alapján tárja föl, hivatkozva Fábíán Pálnak az amerikai magyarság nyelvéről írt cikkére. Szempontjai: mi a

kritériuma egy lexéma kölcsönszó voltának, mi jellemzi a kölcsönzés folyamatát (kölcsönszó-típusok), melyek a kölcsönzés indítékai. Leginkább a használati gyakoriság jelzi a kölcsön-szová válást. Ennek formái: az angol tövű lexémák, összetételek, jelentéskölcsönzés, tükörki-fejezések. Az indítékok: kulturális (technikai, társadalmi stb.) különbségek, a befogadó nyelvből a megfelelő szó hiánya vagy nem ismerése, az angol használatának „megfelelőbb” volta.

Fábián Pál a hungarológiát oktatók társaságában is vezető szerepet játszik. Zaicz Gábor erről az oldaláról rója le tiszteletkövét „A hungarológia egyetemi műhelyének történe-téből: a dániai magyaroktatás (1982—1987)” című áttekintésében. A tárgyalt időszak előtt három évig az első skandináviai magyar és finnugor lektorként működött két dániai egyete-men. Az ismertett időszak kezdetén éppen apálya volt a magyaroktatásnak: Koppenhágá-ban megszűnt az egyetemi magyaroktatás, s a szerző az arhusi egyetemen folytatta a magyartanítást, ahová a hetvenes évektől kezdve érkeztek Budapestről folyóiratok, köny-vek magyar intézetbe. A kulturális kapcsolatok kölcsönösége révén 1988-ban más vendég-oktató folytathatta itt a munkát.

A kötetet Fábián Pál publikációinak jegyzéke teszi teljessé: 1947-től 1992-ig 18 oldalon sorakoznak a címek, s várnak a továbbiakra. Mire soraim megjelennek, már az 1993. évi termés is napvilágot lát, jelül az ünnepelt változatlanul serény, sikeres és szaktudományát gazdagító működésének.

Szende Aladár

**A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzmé-
nyei. Főszerkesztő: Benkő Loránd, szerkesztők: E. Abaffy Erzsébet és Rác
Endre. Akadémiai Kiadó, 1991., 781 oldal**

Számos olyan feladata van tudományos életünknek, amelynek megvalósítása egyéni munkaként elképzelhetetlen volna. A XX. század második felében a magyar nyelv-tudománynak egyik fontos jellemzője, hogy — korábbi korok kényszerű mulasztásainak pótlása-ként — több igazán nagyszabású teljesítményre vállalkozott, számos kutató összefogása révén. Nyelvész szakemberek összehangolt közös munkája nélkül nem készülhetett volna el — hogy csak néhányat említsék — sem a MMNyR., sem az ÉrtSz., sem a Nyatl., sem a TESz., sem a befejezés előtt álló ÚMTsz. Ebbe a sorba illeszkedik A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana is, amely két, egymással szoros kapcsolatban álló munkacsoport kutatási eredmé-nyeinek gyümölcse. A morfológiai részt az ELTE Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszé-kének, a mondattant az MTA Nyelvtudományi Intézete Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályának munkatársai készítették el.

A kötet bevezetőjében a munkaközösség első számú vezetője, a kötet főszerkesztője: Benkő Loránd számol be a történeti grammatikában követett elvekről, a vállalkozás céljáról, a munkálatok menetéről és módszereiről (l. még: NytudÉrt. 89. sz. 309; NyK. 77: 323, 327 —57; MNy. 80: 129—44).

Külső és belső okok, objektív és szubjektív tényezők egyaránt szerepet játszottak abban, hogy a magyar nyelv grammatikája történetének feldolgozását napirendre lehetett, illetőleg kellett tűzni. Külső tényezőnek tekinthető, hogy más nyelvekhez képest késésben voltunk ilyen összegező mű tekintetében, s a magyar tudományos élet nemzetközi tekintélyé-nek megőrzése is megkívánta az elmaradás pótlását. Ösztönzőként hatott az a különleges helyzet és felelősség is, amelyet a magyar nyelv az uráli-finnugor nyelvcsaládban betölt.

— Belső kényszerítő erőnek tekinthető, hogy a magyar grammatikatörténet irodalmában meglehetősen nagy, de kellően nem rendszerezett és részben elavult ismeretanyag halmozódott föl. Ezek egy része szűk és nem mindig megbízható forrásanyagra épült, s csupán egy-egy részterületet tágyalt. Az elmúlt évtizedekben a nyelvtörténet mind tárgyában, mind módszereiben olyan fejlődési fokot ért el, hogy elérkezett az ideje a szintézis megteremtésének. Megtermékenyítően hatottak a leíró nyelvészetben bekövetkezett változások. A modern irányzatok eredményeit — a szükség és lehetőség korlátain belül — felhasználták e kötet szerzői anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben is feladták volna a nyelvtörténetnek mint sajátos tudományának az autonómiáját. — A munka sikerének talán legfontosabb feltétele, hogy volt olyan kutatói gárda, amely érdeklődésénél és képességeinél fogva alkalmas volt ilyen nagyszabású munka sikeres elvégzésére.

Ismeretes, hogy a tudományos csapatmunkának számos előnye és ugyanannyi buktatója van. E munka megtervezői megtalálták az eszközöket az előnyök érvényesítésére, minél hathatósabb kiaknázására, valamint a csapdák elkerülésére. Nyilvánvaló, hogy ilyen nagyívű munka csak számos kutató összefogásával készülhet el, egyéni teljesítményként egy egész élet sem volna elegendő, akkor sem, ha semmi mással nem foglalkozna. Az itt ismertetett munkában egy-egy kutató valamely részterület feldolgozását vállalta, s az is mintegy tíztizenöt év nagyon koncentrált szellemi tevékenységét vette igénybe.

A munkaközösségben végzett kutatás veszélye két szélsőségben jelölhető meg. Az egyik véglet, ha a témafelelősök teljes szabadságot élveznének forrásanyaguk megválasztásában, feldolgozásában, kutatási elveik alkalmazásában. Ilyen módszerrel egységes mű nem szülehet meg, csupán mozaikokra széteső leírása az adott korszaknak. A másik véglet az lett volna, ha az irányítás olyan szigorú egységesítést követelt volna, amely kizárja a kutatói egyéniség érvényesítését, az önálló alkotói munkát. A tervezett mű színvonala sínylette volna meg, ha ezt az utat választják.

A többéves gondos előkészítő munkának, a tervezésnek minden elvi és gyakorlati kérdésre kitejedő figyelmének köszönhetően A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtanának sikerült kikerülni a buktatókat: szemléletében, szerkezetében, valamint a nyelvi jelenségek vizsgálatának mélységét tekintve egységes mű született, amelyben a témafelelősök egyéni kreativitásának jelentős szerep jutott: valamennyien választott területüknek a jövőben megkerülhetetlen specialistájává lettek (többen már eddig is azok voltak), s a közös munka révén általános grammatikatörténeti ismereteikben is gazdagodtak.

A készülő mű tudományos színvonala szempontjából talán a legnagyobb előnye a csapatmunkának a tévedések kiszűrésére hivatott többszöri nagyon erős kontroll, mégpedig nem csupán a vezetők, a szerkesztők, hanem a kutatócsoport minden egyes tagja részéről is. Minden fejezet — a próbafejezetek, a félkész munkák, valamint a véglegesnek szánt szövegek is — a munkacsoport elé került, s ott a leg súlyosabb elvi kérdésektől a pontosvesszőig mindenre kiterjedt a kutatótársak figyelme. E sorok írója tanúja volt annak, hogy igen kemény, de a szerzőt mindvégig tiszteltben tartó vitákban csiszolódtak, alakultak ki a végleges változatok.

A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtanának első kötete a magyarság nyelvi önállósodásától a korai ómagyar kor végéig terjedő időszaknak a grammatikatörténetét foglalja magában. A nyelvelméket nélkülöző ősmagyar kor történéseit a két szélső pólus: az uráli-finnugor nyelvtudomány által föltárt ismeretek hasznosítása, valamint a korai nyelvelméink vizsgálata révén lehetett rekonstruálni. A korai ómagyar kor nyelvelméit teljes egészében feldolgozták, az okleveles szórványelvéket ésszerű keretek között használták fel, e tekintetben nem törekedhettek teljességre.

A kor forrásanyagának viszonylag csekély volta több lehetőséget kínált a morfeumatikának (a szakirodalma is lényegesen gazdagabb), mint a történeti mondatannak vagy éppen

a szöveggrammatikának. Ez magyarázza a részdiszciplínák közötti arányeltolódást: a mondatban terjedelme a kötetnek csupán egynegyed része. A kései ómagyar kor nyelvemlékeinek bősége révén a második kötetben egyenlítődnek ki az arányok a morfematika és a mondat között, s ott jelenhet meg a maga teljességében a szöveggrammatika is.

A feldolgozás szófajközpontúságát jelzi a kötet szerkezete is. Az igék és a névszók a fő szófajok, a többiek „egyéb szófajok” címszó alatt szerepelnek. Az igék fejezetének részei: az ige-tövek történetét Zelliger Erzsébet, az igeképzését D. Bartha Katalin, az igemód- és igeidő-rendszerét, valamint az igei személyragozását E. Abaffy Erzsébet dolgozta fel. A névszók fejezetében a névszótövek Sárosi Zsófia, a névszóképzés Szegfű Mária, a névszójelezés, valamint a névszóragozás Korompay Klára munkája. — A többi szófajta történetét a következő szerkezeti felépítésben találjuk a kötetben: az igeneveknek A. Jászó Anna, a névmásoknak Sipos Pál, a határozószóknak és az igekötőknek D. Máta Mária, a névutóknak Zsilinszky Éva, a névelőnek és névelő-előzménynek I. Gallasy Magdolna, a kötőszóknak és módosítószóknak Juhász Dezső, az indulatszóknak I. Gallasy Magdolna a szerzője. Ezután következnek a szóösszetételekről szóló fejezet, ennek Zelliger Erzsébet a szerzője. A morfematikai részt A. Molnár Ferencnek a két- és többszófajúságról, ill. a szófajváltásról írt munkája zárja.

Az egyes fejezetek felépítését természetesen elsősorban a téma kívánalmi szabják meg. Másfajta megoldás szükséges pl. az ige-tövek és a névszótövek fejlődésrajzában, és egészen más szerkesztésmódot igényel a nagyon bonyolult igemód- és igeidő-rendszeréről, valamint az igei személyragozásról szóló fejezet. Mégis számos közös szerkesztési eljárás erősíti a kötet egységes jellegét. Először számba veszik a szóban forgó morfematípusnak az ősmagyar kor kezdetére feltehető állományát; itt bőven merítenek a rokon nyelvek tanulságiból. Ezt követi a vizsgált nyelvi jelenség ősmagyar kori eseménytörténete, majd korai ómagyar kori rendszere. A korai ómagyar kori nyelvallapot leírása szinkron metszetnek is tekinthető, melyben a szerzők többnyire — olykor csak jelzésszerűen — figyelemmel vannak a nyelvi folyamatok további sorsára is. — A tárgyalásmód további közös vonása, hogy — ahol erre lehetőség nyílik — az alábbi alfejezetekben mutatják be vizsgálatuk eredményét: a) alak, azaz hangtani, szükség esetén morfológiai kérdések; b) funkcionális kérdések. Természetesen a nyelvi anyag jellege szabja meg, hogy mekkora teret kap a hangalak, illetőleg a morfológiai felépítés változása, és mekkorát a funkcióbeli módosulás. Pl. mind az ige-tövek, mind a névszótövek fejlődésrajza elsősorban hangtani jellegű tárgyalást kíván. Az igeképzők és a névszóképzők vizsgálatában a képzők hangalakjában, valamint a morfológiai felépítésben feltárt ismeretanyagnál lényegesen nagyobb teret kap a képzők funkciójának, funkcióbeli változásainak elemzése. — Több ízben előfordul, hogy egy-egy morféma olyan ritkán található meg a korai ómagyar kori szövegekben, hogy használati szabályai csak a kései ómagyar kor bőséges nyelvi anyagának visszavetítésével adható meg. Ilyen pl. a birtoktöbbségitő jel *-i* ~ *-ai* / *-ei* alakváltakozása is (271—2).

A mondatnyi rész mind szerkezetében, mind tartalmi vonatkozásában sok újítást vezet be a jelzett kor szorosabb és tágabb értelemben vett mondatnyi kérdéseinek bemutatásában, a történeti előzmény és a korai ómagyar kori állapot leírásában. — A mondat fajai modalitásuk szerinti rendszerének bemutatása, valamint az állító és tagadó mondatokról szóló fejezet Pólya Katalin munkája. — Nagy teret szenteltek a mondat makroszerkezetének; az erről szóló fejezet Balázs Judit munkája. A következő témák sorolódnak a makroszerkezet fogalmkörébe: Először azt vizsgálják, hogy a korai ómagyar kori szövegek mondat-egészei hány tagmondatból épülnek föl. Az eredmény: jobbra 1–3 tagmondatból való szerveződéssel találkozunk, de 6 tagmondatú is előfordul. Ezt követi az összetett és a többszörösen összetett mondatoknak, a mellé- és alárendelő mondat szerkezeteknek, ezek kombinációinak bemutatása. A makroszerkezet bemutatását a tagolatlan és tagolt monda-

tok, ezek típusai, kifejezési formái követik. — Szokatlan, de logikusnak látszó szerkesztési eljárás, hogy Wacha Balázsnak „A mondat szórendje és aktuális tagolása” című fejezete így beépül a mondatban, s megelőzi a mondatot felépítő szerkezetek vizsgálatát. A hagyományos nyelvtanok a szórendet utolsó fejezetként közlik, az aktuális tagolás pedig már-már önálló részdiszciplínaként kapott helyet a szakirodalomban. A következő fejezetekben mind a szórend, mind az aktuális tagolás fontos szerepet kap, így üdvözlendő, hogy szakítottak a fejezetek hagyományos sorrendiségével.

A mondatot felépítő szerkezetek közül a hozzárendelő (alany—állítmányi) szerkezetet Farkas Vilmos; az alárendelők közül az igei és az igenévi szerkezeteket R. Hutás Magdolna; a főnévi, melléknévi és határozó(szó)i szerkezeteket S. Hámori Antónia mutatja be. A mellérendelő szószerkezeteket Papp Zsuzsanna dolgozta fel.

Az alárendelő összetett mondatokból az alanyi, az állítmányi, a tárgyi és a határozói alárendelés Haader Lea, a jelzői alárendelés kidolgozása Dömötör Adrienne feladata volt. A mellérendelő összetett mondatokról szóló fejezet Papp Zsuzsanna munkája.

Az utóbbi idők szakirodalmában sok szó esett a szöveggrammatikáról, de — tudomásom szerint — első ízben kap helyet tudományos célú nyelvtanban, bár nem tekinthetünk el Honti Mária és Jobbágyiné András Katalin kitűnő középiskolai nyelvtanától, e követésre intő kezdeményezésétől. Papp Zsuzsanna a Szöveggrammatika című fejezetben igen csekély számú szövegmondatból sokoldalú elemzést nyújt. A szöveggrammatika kiteljesedése a nyelvemlékekben bővelkedő kései ómagyar kor kutatási eredményeit tartalmazó következő kötetből várható.

A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana első kötetének — és nyilván a folytatásának is — meghatározó ismérve, hogy nem csupán a tényfeltárást vallotta feladatának, hanem a változások okainak, illetőleg többnyire az okok nyalábjának kifürkészését is. Bemutatja, hogy a változások milyen átmeneti formák megjelenésén át törtek utat maguknak, valamint azt, hogy a változások milyen módon alakították a nyelv egészének struktúráját; a rész—egész viszonyának alakulását valamennyi fejezetben nyomon kísérhetjük. Felbecsülhetetlen értékű munkát végzett e népes kutatói közösség.

G. Varga Györgyi

Elefki László: A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai (A kiejtési kézikönyv munkálatai). *Linguistica, Series A, Studia et dissertationes*, 10. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1992. 112 oldal

Elefki tanulmánya a horatiusi arany szabálynál jóval hosszabb ideig érlelődött, hiszen első változata óta (1972.) jó húsz év telt el, de mindenképpen igen régi hiányt pótol, noha e kötet csak egyik, igaz, alapvető része lesz az először 1966-ban tervbe vett ortoépiai kézikönyvnek. Hogy ennek elkészülte még mennyi ideig várat magára, az nyitott kérdés. Az 1992-ben kiadott Magyar kiejtési szótár csak a nagyközönség legszükségesebb igényeit elégíti ki. Hadd említsem meg, hogy a német kiejtési szótár (Th. Siebs) 1898-ban, a francia (M. Grammont) 1916-ban, az orosz (D. N. Usakov) 1928-ban, a lengyel (St. Szober) 1937-ben sőt a román (Ana Tătaru) 1984-ben jelent meg; igaz, más szomszédaink szintén adósak ilyen jellegű munkák kiadásával.

A jelen kötet az alábbi fejezetekben tárgyalja meg a hangkapcsolatok fajait, kiejtési változatait és egyéb problémáit:

Másslhangzó és magánhangzó találkozása; két rövid másslhangzó találkozása; hosszú másslhangzó a kapcsolatban; három másslhangzó találkozása; háromnál több másslhangzó találkozása; magánhangzók találkozása. A bevezető fejezet (5—9) az alapelveket tárgyalja meg, felsorolja a hangkapcsolatok előfordulásának eseteit (morfémán belül, morfémák találkozásakor, szorosabb vagy lazább szókapcsolatok közt stb.) és a kiejtési stíluszinteket. Ez utóbbi kritériumok közt a legmagasabb szintet „szép beszéd”-nek nevezi (7). Itt megjegyzem, hogy a „választékos és ünnepélyes” minősítés jobb lett volna annál is inkább, mivel a tárgyalt anyagban többször (pl. 13) ez a megnevezés szerepel. Ezenkívül a „modoros”, „mesterkelt”, „fontoskodó” (6) minősítések egybevonhatók, hiszen számos esetben nem lehet őket megkülönböztetni egymástól.

A tanulmányt egy táblázat (Kételemű másslhangzókapcsolatok áttekintése, 84—6), egy függelék (a hangkapcsolatok ábécérendes felsorolása néhány fontosabb szóval, illetve szakkifejezéssel együtt, 87—108), a fonetikai jelek táblázata (110) és a források jegyzéke (116—7) egészíti ki.

A kerek 700 hangkapcsolat számbavétele, kiejtéseinek elemzése és normatív értékelése a szerzőtől „megszokott” akribiát figyelembe véve is elismerésre méltó teljesítmény még akkor is, ha a magyar hangkapcsolatokat különféle más szempontból korábbi munkák jórészt földolgozták: B. Lőrinczy Éva: A magyar másslhangzó-kapcsolódások rendszere, törvényszerűségei (Bp., 1979.), Kassai Ilona: A magyar beszéd hangsorépítési szabályszerűségei (MFonFüz. 8, 1981.), Vértés Edit: A magyar másslhangzó-kapcsolódások rendszerének törvényszerűségeihez (Debrecen, 1987.) stb. Ez utóbbi felmérés főképp a kapcsolódások gyakoriságára helyezi a hangsúlyt, míg Elekfi az alapelvek lefektetése céljából e tényezőre nem volt tekintettel, és egyedi vagy csak elképzelhető kapcsolatokat szintén elemzett, ilyenkor példák nélkül, pl. *tfj, tfl, vdly, zdv*. A ritka kapcsolatok közt felsorolt példák olykor szintén mesterkéltnek hatnak: *agg címer* (36), *függ helyén* (36), *buggyzseb* (38) — ehelyett *buggyos zseb* a szokásos szóhasználat —, *cifra-e ugyan* (76) stb.

Elekfi esetenként kimutatja a pontosító, félreértést kiküszöbölő vagy választékos kiejtést, vagyis amikor nem következik be teljes vagy részleges hasonulás, pl. zöngésedés vagy zöngétlenedés. Úgy vélem, elég lett volna ezt a jelenséget számos példával illusztrálva külön fejezetben bemutatni, akkor az egyes fejezetek ilyen ismétlődő magyarázatai elmaradhattak volna, pl. *malaczsír* (23), *hagysz* (29), *barackba* (49).

A szerkezeti felépítésen kívül akad néhány fonetikai szempontból vitatható megállapítás és adat. Ez vonatkozik mindenekeelőtt a választékos vagy pontosító, a félreértést kizáró kiejtésben hosszan ejtett másslhangzókra a másslhangzóra végződő szótaghatár után, pl. *korty tyúkleves* [rtty] (61), *karddal* [rdd] (64), *ereszd duplán* [zdd] (62). Fonetikusaink eddig úgy vélték, hogy a magyar szótagszerkezetben hosszú másslhangzó csak szó végén vagy két magánhangzó közt (gemináta) fordul elő; vö. Horger Antal: Általános fonetika (Bp. 1924. 31); nem szól e sajátos hosszúságról Vértés O. András (A szótag, MFonFüz. 2. 1978.), és A mai magyar nyelv rendszere I. kötetében a szótagról szóló fejezetben (106—19) sem található ilyen típus. Ez a kiejtés mesterkéltnek hat — ahogyan Elekfi lejegyzí —, javaslata felülvizsgálatra szorul, illetve vitára érdemes.

A kötet szerint a *kalauz* szóban az *au* mindig két szótagú (70). Ezt az állítást is megkérdőjelezem részben saját diftongusszerű kiejtésem, részben Vértés O. András (i. m. 78) nézete alapján. A kétszótagú norma kizárólagossága semmiképpen sem mondható ki.

A *kör* szó magánhangzójának városias hosszú ejtésére nézve a szerző (11) az *r* hang nyújtó hatásában keresi ennek magyarázatát. De egy másik magyarázat is felmerül, ti. hogy a *körút* szó [kórut] ejtése hatott vissza az alapszóra. Vegyük figyelembe, hogy a *tör, sör* stb. szavaknak nincsen ilyen hosszú változatuk. Egyébiránt inkább [kórut], mint [kórút] hallható, s ez a tény is alátámasztja föltevésemet.

A különben bő irodalomjegyzékben hiányolom Balassa Józsefnek Magyar fonétika (Bp., 1904.) című munkáját, annak is a harmadik szakaszát, amelynek címe „Az összefüggő beszéd elemzése” (111—31), továbbá Horger Antal (i. m.) tüzetes elemzését ugyancsak a harmadik fejezetben: A beszédhangok kapcsolódása (94—105). Nem tartom valószínűnek, hogy a szerző nem tanulmányozta e műveket.

A jelen kötetben nem sok sajtóhiba akad, de ilyen pl. a *feddhet* egyik pontosító kiejtése: [fedthet].

Az ismertetett mű mindenképpen elérte célját, és a készülő ortoépipai kézikönyv alapjául fog szolgálni. Ahhoz hozzátartozik hanglejtési, hangsúlyozási és egyéb prozódiai jelenségek leírása. Ha Elekfi tanulmánya nem szól a hangkötés népies-vulgáris eseteiről (pl. *az anyja* = [a zannya]), akkor valamelyik készülő munkában ezeket is szóvá kell tenni. A prozódiai kérdésekről már számos előmunkálat jelent meg korábban, pl. Fónagy Iván—Magdics Klára: A magyar beszéd dallama (Bp., 1967.), Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjához (Bp., 1962.), Wacha Imre: A rádióbemondó beszéde. Tanulmányok (Bp., 1973.), e kötetben Wacha Imre és Ferenczy Géza dolgozatai. Végül emlékeztetek az ugyancsak Elekfi elkészítette Magyar ragozási szótárra, amely évek óta kiadásra vár; noha a ragozott alakok nem függenek közvetlenül össze az ortoépiával, de számos esetben ilyen vonatkozásuk is van, pl. *lábom* ~ *lábam*, *férfinak* ~ (a sajnós terjedő) *férfinek*, *tudja*-[tuggya] és *betűjejtésben* [tudja].

Fodor István

A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének 1993. évi országos döntőjéről

21. alkalommal került sor a legszebben beszélő pedagógusjelöltek versenyére április 15-én. A versengésnek az idén a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola adott otthont. 50 felsőoktatási intézmény 65 diákja vett részt a döntőn. 7 határainkon túli egyetem és főiskola is képviseltette magát. A Kuratórium Felsőoktatási Szakbizottsága úgy döntött, hogy 1993-tól intézményenként 1 diák vehet részt a versenyen, csak akkor képviselheti 2 pedagógusjelölt a főiskolát, ha az elmúlt évben Kazinczy-érmert szerzett az intézmény diákja.

A háromnapos rendezvénysorozatot Pusztay János a BDTF főigazgatója nyitotta meg. Lator László költő, műfordító ünnepi köszöntője után a szabadon választott szövegek felolvasására került sor. Az igényesen válogatott szövegek a nyelvről, az irodalomról, a művészetekről és egyetemes emberi értékekről szóltak. A „legdivatosabb” szerzők 1993-ban a diákok választása alapján: Kosztolányi Dezső (8), Illyés Gyula (5), Pilinszky János (4), Márai Sándor és Németh László (3—3). A bírálóbizottság tagjai voltak: Bolla Kálmán (elnök), Szabó Géza, Rádli Katalin, Rónai Béla, Szabó Lajos, Unti Mária, Vörös Ottó. Április 16-án a kötelező szöveget Nagy László: Irgalmatlanok ne legyünk... című írását olvasták fel a résztvevők:

NAGY LÁSZLÓ:

IRGALMATLANOK NE LEGYÜNK...

Irgalmatlanok ne legyünk magunkhoz: ne kárhoztassuk az embert végtelenségre. Mert a teljes megismerés maga a végtelenség. — Könnyörögnék halvány szájjal, ha nem tudnám, hogy a cselekvés ellen szólok, sőt gyalázom a küzdelmet, ami kezdettől az ember lényege. Kezdve attól, hogy alakot adott az első szónak, s mint cselekvő lény egyszerre költő és tudós lett a maga szintjén. Heisenberg világegyenlete attól szép, hogy alóla rám ragyognak a tűzsiholók, bronzöntők, tengerjárók, csillagfigyelők, de a véres tollazat ikaruszok, szén-ajkú eretnekek szájbavert énekesek is.

Szó van a világ leírásáról, kifejezéséről. Nem hiszem, hogy a végcél jelenti a boldogságot. A természettudományok megelőzték az emberi szót a megismerésben. De a költők se most jöttek le a fáról. Eddington asztalát, a látszatot és a valóságost, egységbe fogja a költő. József Attila ódabeli asszonya pedig nemcsak a biológiai tudás csodája a költészetben. A szó nélkül nem történhetett semmi. Állítólag a gondolat, a képi és képleti tevékenység nyelvi eredetű az agyvelőben.

A szó meggyalázása nem új lelemény, de látványosabb és fájóbb, mint valaha. Tanúi vagyunk, hogyan használják a nyelvet maszlagolásra, hazugságra. Nem csoda, hogy sokan

elfordulnak a sorskérdésektől, jó, ha játékba, fájó, ha szótlanságba. A csönd filozófiája se mai keletű. Fullánkja megszurta Csokonait is, de hiába, feketesége elragadta Rimbaud-t, de örökre. Előttem kényelmes állapot a csönd, holtak nyugalma. Kényelmes a szájhősködés is, de ez erkölcstelen. A szó igaz hőse akarok lenni. Ha reménytelen a Lehetetlen, elbukásunk is ünneppélyes.

Főlnövekedtem, s már porcikáim is tudják, hogy azonos vagyok a szóval. Tudom, hogy bárki költőre rávall a nyelve. (Ahogy általában az emberre vall a munkája — evése is.)

Ha van pártatlan ítélet a költőről: az a verse. Mert megnyugtató e bizonyosság: hiszek a szóban. Kötelességem figyelni a szóra. Bánnom a szóval: odaadás és felelősség. Hiszem azt is, elvezet a pecsétek mögé, ahol éppen rám várnak a titkok. Vezet ahhoz, ami még nem létezik a világban. Vezet a szakadékok mentén, szüntelen a halál ajkain.

Már hagyomány, hogy a versenyhez szakmai konferencia is társul, így ezek az évenkénti találkozók a beszédkutatás és a beszédevelés országos fórumát is jelentik. A szakmai programot április 16-án délután Deme László Standard, regionalitás, provincialitás című előadása vezette be. Majd Rónai Béla vitaindítója után kerekasztal-beszélgetés következett „A hangtanoktatás helye és szerepe a pedagógusképzésben” címmel. A vitában Batki Jenőné, Földi Éva, Gallai Lászlóné, Kerya Rózsa, R. Molnár Emma, Molnár Ildikó és Raisz Rózsa fejtette ki véleményét.

A harmadik napon Bolla Kálmán, a zsűri elnöke értékelte a versenyzők teljesítményét, és átadta a jutalmakat. A bírálóbizottság javaslatára a következő 15 pedagógusjelölt kapta meg a Kazinczy-érmet és a vele járó pénzjutalmat:

Barlay Tamás (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged), Csáki Ildikó (ELTE Tanárképző Főiskolai Kar, Budapest), Drotár Annamária (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs), Kis Zsuzsanna (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest), Kozics Andrea (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely), Kramár Judit (Benedek Elek Óvóképző Főiskola, Sopron), Lengyel István (Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár), Pálvölgyi Éva (Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola, Győr), Pusztai Ildikó (Budapesti Tanítóképző Főiskola), Rátóti Andrea (ELTE Tanárképző Főiskolai Kar, Budapest), Sánta Anikó (Evangélikus Teológiai Akadémia, Budapest), Szekeres Csaba (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely), Tarczy Gyula (Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza), Tímár András (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest), Varga Odett (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely)

A zsűri a jól szereplő diákok között kiosztott még 19 különdíjat, további 8 diák pedig könyvjutalomban részesült. A legeredményesebb felkészítő tanárok közül Rozgonyiné Molnár Emma, Minya Károly, Francsicsné Hegyi Marianna és Batki Jenőné tárgyjutalomban részesült.

A rendezvénysorozat záróeseménye a jelképes stafétabot átadása volt. 1994-ben a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem lesz a Pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének házigazdája.

Molnár Ildikó

Implom József helyesírási verseny Gyulán

Erkel Ferenc jubileumának évében, 1993. február 25-én érkeztek meg a résztvevők az Implom József helyesírási verseny városába, Gyulára. Az Erkel Ferenc Gimnáziumban már hozzászórtak a népes mezőnyökhöz; 1992 februárjában 65 versenyző küzdött meg a feladatokkal. Az idén minden eddigit túlszárnyalt az érdeklődés: a határokon túlról érkezettekkel együtt 113 középiskolást köszönthetett Bocsay Gábor polgármester a megnyitón. (Hát még ha az influenza megkímélt volna jónéhány meghívottat — beleértve Deme László professzort is. . .)

Hatodszor versengett középiskolás mezőny 1988 óta, előbb kétszer Békés megyei, azután dél-alföldi, majd regionális vetélkedést, s 1992 februárjának végén névadót tartottak: Implom József nevét vette fel ez az erőpróba. Implom József gyulaiként és a helyesírás szakembereként egyaránt méltó erre, a verseny pedig igyekszik méltóvá lenni az ő kutatói és erkölcsi példájához.

1992-ben az Erkel Ferenc Gimnázium áldozatkészségéből megjelenhetett a párhuzamosan rendezett előadások anyagát is tartalmazó kis könyv „Rendszer és stilsztika a helyesírásban” címmel. A mindössze 1000 példány hamar elfogyott, remélhetőleg segíti majd a következő év felkészülését.

Az idén február 26-án a Városháza dísztermében Rozgonyiné Molnár Emma Apáczai-díjas főiskolai tanár, a zsűri elnöke nyitotta meg a döntőt. A Mogyoróssy János Városi Könyvtár impozáns termeiben előbb a tollbamondás teendőivel birkóztak a versenyzők. A szöveg Erkel Ferencre emlékezett, hiszen ez év júniusában 100 éve, hogy a magyar opera megteremtője elhunyt.

Szünet után a feladatlap adott munkát a középiskolásoknak. A 12 feladtból 10 a határokon kívülről érkezettekre és a szakmunkástanulókra várt, a többiek mindegyiket megoldották. Az évek óta szokásos típusúak voltak többségben: hibásan írt szöveg javítása, toldalékolás *-i* képzővel és *-val/vel* raggal, elválasztás, rövidítések stb. Egy-két kreatív feladat színesítette a sort: mondatba foglalhattak többféle írásmódú kifejezéseket a tanulók; szavakra, mondatokra tagoltak betűsort; régies formákat írtak át maiakká; idegen írásmódokat magyaros formákkal helyettesítettek.

24 tanár vállalkozott a javítás nehéz és felelősségteljes munkájára, dr. Kuruncziné Tarnóczky Katalin vezetésével. A verseny nap késő estéjén meg is született a számítógépes összesítő, de a neveket tartalmazó borítékokat csak az ünnepélyes díjkiosztáson bontották fel, s a győzteseket így ismerhette meg mindenki. A gimnazisták között Szép János, a szolnoki Verseyhy Ferenc Gimnázium tanulója; a szakközépiskolások között a budapesti Nagy Szilvia, a Varga Jenő Közgazdasági Szakközépiskola tanulója, a szakmunkások között az orosházi Karikó Emese (Gépiró és Gyorsíró Szakiskola), a határokon túliak között Öllős Edít, a dunaszerdahelyi Magyar Tannyelvű Gimnázium tanulója volt a legjobb. A szabadkai Biacsi Dávid, a Svetozar Marković Gimnázium tanulója mindenki mást megelőzött, elnyerte a zsűri különdíját a legmagasabb pontszámmal.

A rendezést támogatta a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, s örömmel olvashatjuk a támogatók hosszú sorát a meghívón. A jutalmak bőségéből válogathattak a díjazottak, kedves diákok ötlettel közszemlére helyezték elegáns és praktikus tárgyakkal.

Hagyomány ezen a versenyen, hogy amíg a diákok a feladatokkal birkóznak, a kísérő tanárok és érdeklődők számára nyelvi és nyelvhasználati témájú előadások hangzanak el. Ez évben Szathmári István, Békési Imre, Rozgonyiné Molnár Emma, Cs. Nagy Lajos, Benkes Zsuzsa és Nagy János tartott előadást egy-egy időszériú kérdéssről. Az ebéd utáni időszakban — idén első ízben — fórumon vettek részt az előadók. A hangulatos, gyakran útkereső, szabad beszélgetések kiterjedtek a stilsztika, a

nyelvhelyesség, a szövegalkotás, a gondolatformák és szövegformák, az anyanyelvtanítás, a helyesírástanítás, a költői nyelvi játékok számos témájára éppúgy, mint a felvételi és érettségi vizsgák rendszerére, az általakulóban lévő oktatásügyre.

Szathmári István professzor záróbeszédében méltatta a diákok teljesítményét, a felkészítő tanárok munkáját. Köszönetet mondott Kereskényi Miklós igazgatónak, az Erkel Ferenc Gimnázium tanárainak, a támogatóknak. Joggal állapíthatta meg, hogy a magyar helyesírás ünnepe volt Gyulán.

Nagy L. János

Az I. Nemzetközi Dialektológiai és Geolingvisztikai Kongresszus (Budapest, 1993. április 26—29.)

Rangos nemzetközi rendezvény színhelye volt az ELTE Ajtósi Dürer sori épülete ez év áprilisában. Az első nemzetközi nyelvjárási és nyelvföldrajzi kongresszust (The First International Congress of Dialectologists and Geolinguists) az International Society for Dialectology and Geolinguistics (SIDG) a magyar házigazdával — a Magyar Tudományos Akadémiával és az Eötvös Loránd Tudományegyetemmel — közösen szervezte meg. A kongresszusra 27 országból mintegy 250-en érkeztek, és 155 előadás hangzott el.

A kongresszus kilenc szekcióban végezte munkáját, ezek a következők voltak: 1. Dialektológia és nyelvmélet; 2. A nyelvjárási nyelvi sajátosságai (fonetikai) fonológiai és grammatikai); 3. Nyelvjárási szókincs, lexikológia, lexikográfia; 4. Nyelvatlaszok és nyelvföldrajzi kutatások; 5. Nyelvi kontaktusok (Többnyelvűség); 6. Dialektusok és szociolektusok, átmeneti nyelvváltozatok; 7. Nyelvjárási változatok; 8. Tájszótárak; 9. Nyelvjárás és iskola. A szekciók elnevezése már önmagában is mutatja a kongresszus tematikai gazdagságát, de valóban ez a sokszínűség jellemezte e rendezvényt. Feltűnően sokan foglalkoztak közvetve vagy közvetlenül a kisebbségek problémáival.

A plenáris ülések közül kettő hazai témájú volt: Deme Lászlóé a magyarországi nyelvjáráskutatás átfogó elemzése és összegzése volt, kitekintéssel a jövő feladataira is (Hungarian dialectology nowadays: sum and summit of various linguistic methods); Manherz Károly pedig a magyarországi német nyelvjárási múltját, jelenét és várható változásait mutatta be (Die deutschen Mundarten Ungarns). M. Alinei (Firenze), az SIDG elnöke bevezető előadásában a régészet és a nyelvjáráskutatás kapcsolatáról szólt (The impact of archeology on European dialectology), míg Voigt Vilmos (Budapest) a néprajzkutatás felől vizsgálta meg a folklór és a nyelvjáráskutatás viszonyát (Folklore and dialectology). F. Inoue (Tokió) japán nyelvészprofesszor a számítógépes dialektológia új lehetőségeit mutatta be (Computational dialectology). Végül P. Van Reenen holland professzor „New facts on Klocke's Hollands Expansie: the solution of the *h{y}/s, m{u}/s* problem” címmel tartotta meg a kongresszust záró előadását.

A kongresszus adott keretet ahhoz is, hogy az Atlas Linguarum Europae (ALE) szerkesztőbizottsága ülésezzen, és az atlasz jelenlegi feladatairól megbeszélést tartson — M. Alinei, az ALE munkálat elnökének távolléte miatt — W. Viereck (Bamberg) nyelvészprofesszor elnöklétével. Ugyancsak ülést tartott az International Society for Dialectology and Geolinguistics (SIDG) is, ahol örömmel jelentették be az évente megjelenő új folyóiratuk, a DIG (Dialectologia et Geolinguistica) megszületését. A SIDG-tagok — akiknek száma a kongresszus alatt jelentősen nőtt — a helyszínen át is vehették a folyóirat első számát. Ugyanezen az ülésen a SIDG tiszteleti tagjául választották Kálmán Béla professzor urat.

Posgay Ildikó

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Rácz János</i> : A TESz. és az ÚMTsz. anyagából kimaradt halnevek	361
<i>Zsemlyei János</i> : Blattol, blattolás	369

Szemle

Új Magyar Tájszótár III. K—M (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	371
Emlékkönyv Fábian Pál hetvenedik születésnapjára (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	378
A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana I. (Ismerteti: <i>G. Varga Györgyi</i>)	383
Elekfi László: A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai (Ismerteti: <i>Fodor István</i>)	386

A Nyelvőr hírei

<i>Molnár Ildikó</i> : A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének 1993. évi országos döntőjéről	389
<i>Nagy L. János</i> : Implom József helyesírási verseny Gyulán	391
<i>Posgay Ildikó</i> : Az I. Nemzetközi Dialektológiai és Geolingvisztikai Kongresszus	392

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 280 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Nyelvészeti kiadványok

- Balogh Lajos—Ördög Ferenc* szerkesztette: Veszprém megye földrajzi nevei. I. kötet: A tapolcai járás. 1982. 328 oldal. MNYTK 156. sz., 80,— Ft. — II. A Pápai járás. 1987. 389 oldal, 100,— Ft. MNYTK 171. sz. — III. Az Ajkai járás. 1991. 423 oldal, 200,— Ft. IV. A Veszprémi járás (Megjelenik 1994-ben). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest V. Piarista köz I. III.
- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsicsky Éva*: Magyar szinonimszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 305,— Ft. III. kötet, 1992. Akadémiai Kiadó 1341 oldal, 470,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó. 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás-szabályai. II. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal. fűzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Székely nyelv-földrajzi szótár. Összeállította *Gállfy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft; II. L—ZS 979 o., 590,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft
- Rácz Endre*: Az egyeztetés a magyar nyelvben. 1991. 180,— Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,— Ft